

19395

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ

Με απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ δι-
δακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυ-
κείου τυπώνονται ἀπὸ τὸν Ὀργανισμό Ἐκδόσεως
Διδακτικῶν Βιβλίων καὶ μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ
ΣΠΟΥΔΕΣ

Β' ΛΥΚΕΙΟΥ

“Υψηλή επιλογής”

ΑΘΗΝΑ

1978

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

Ἡ εἰκονογράφηση τοῦ ἐξωφύλλου

P. Lond. II 354 σελ. 163 ἔτ. 7-4 π.Χ. Αἴτηση δύο δημοσίων γεωργῶν πρὸς τὸν ἑπαρχο Γάιο Τυράνιο.

Χάρτης καὶ κάστρα τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν F. de Wit 1702 (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη) ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος: Ἑλληνικὴ ἔμπορικὴ ναυτιλία, Ἀθῆναι 1972 ἀρ. 138.

Ἡ ἰδέα τοῦ ἐξωφύλλου καὶ ἐπιλογή τῶν εἰκόνων εἶναι τῆς συγγραφέως.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Προορίζεται νά οικειώσει τό μαθητή μέ τά μεθοδολογικά προβλήματα τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας, νά τόν κατατοπίσει στόν τρόπο ἀναζήτησης τῶν πηγῶν, νά τοῦ ὑποδείξει στοιχειώδεις κανόνες στόν τρόπο ἐπεξεργασίας τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου καί νά τοῦ δώσει μιά πρώτη γένυση τῶν βοηθητικῶν τῆς ἱστορίας ἐπιστημῶν, συντρόφων ἀπαραιτήτων γιά τήν ἀνάγνωση (παλαιογραφία, κωδικολογία), γλωσσική κατανόηση, χρονολόγηση τῆς ἱστορικῆς ὕλης (χρονολογία), μελέτη τοῦ χώρου (ἱστορική γεωγραφία) καί τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ (ἀνθρωπογεωγραφία), καθώς καί ὄλων ἐκείνων τῶν κλάδων (Νομισματική, Ἐπιγραφική, Σφραγιστική, Παπυρολογία, Διπλωματική, Ἐραλδική κτλ.) πού ὀλοκληρώνουν τήν καλύτερη καί σέ αἰθεντικότερη προέλευση στηριγμένη γνώση μιᾶς ἐποχῆς.

Θεωρητικότερα προβλήματα, ὅπως ἐκεῖνο τῆς αἰτιότητας ἢ τό συναφές τῆς νομοτέλειας στήν Ἱστορία ἢ τό πιό ἀπλό τῆς σημασίας τῆς προσωπικότητας, θά μᾶς ἀπασχολήσουν πολύ λίγο. Ἀκόμη λιγότερο θά θιγοῦν προβλήματα πού ἀποτελοῦν τό περιεχόμενο τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας καί σχετίζονται μέ τήν ἀναζήτηση κανόνων καί κριτηρίων πού τυχόν διέπουν τήν ἐξελικτική πορεία τῆς Ἱστορίας στό σύνολό της, ὅπως ἐπιχειρήθηκε, γιά νά περιοριστώ σέ μερικούς μόνο, μετά τόν Ἄραβα πρόδρομο Ἴμπν Καλντούν στό ΙΔ' αἰώνα, ἀπό τούς Giambattista Vico (1668-1744), Georg W. Fr. Hegel (1770-1831), Auguste Comte (1798-1857) καί ἄλλους νεώτερους στοχαστές. Ἀκόμη πιό μακρινὴ εἶναι ἡ θεολογία τῆς Ἱστορίας, τήν ὁποία ἐκπροσωποῦν ὁ

Άγιος Αύγουστίνος (354-430) ιδίως στο *De civitate Dei** και ο J.-B. Bossuet (1627-1704) με το *Discours sur l'histoire universelle*** , δεχόμενοι τήν πορεία τής Ἱστορίας ὡς ἐκδήλωση τής Θείας βουλήσεως.

Ἡ περιορισμένη ἔκταση και ὁ εἰσαγωγικός χαρακτήρας τοῦ πονηματίου ἐπέβαλε αὐστηρή ἐπιλογή τής βιβλιογραφίας, τόσο στά γενικά ἔργα πού ἀναγράφονται στό τέλος, ὅσο και στά εἰδικότερα πού συνοδεύουν κάθε κεφάλαιο. Ἡ καλοζυγισμένη σειρά μαθημάτων τοῦ Κ. Γεωργούλη, πού συγκεντρώθηκε σέ τόμο μέ τόν τίτλο Φιλοσοφία τής Ἱστορίας, Ἀθήναι 1976, ξεφεύγει ἀπό τά μεθοδολογικά προβλήματα και δίνει μιά εὐσύνοπτη ἀλλά ἱκανοποιητική ἐπισκόπηση τῶν κυριότερων προσπαθειῶν τής φιλοσοφικῆς σκέψης γιά τήν ἐρμηνεία τής ἱστορικῆς πορείας.

---

* *Περί τής Πολιτείας τοῦ Θεοῦ.*

** *Στοχασμοί γιά τήν παγκόσμια ἱστορία.*

Τί είναι 'Ιστορία. Τό ιστορικό γεγονός

Ἡ 'Ιστορία εἶναι ἡ ἐπιστήμη πού ἀσχολεῖται μέ τή γνώση τοῦ παρελθόντος, τή διαπίστωση καί κατανόηση τῶν γεγονότων. Ὁ ὅρος δηλώνει ἀκόμη καί τήν ιστορική πραγματικότητα, τά ἴδια δηλαδή τά ιστορικά γεγονότα. Ἡ λέξη 'Ιστορία ἔχει τή ρίζα τῆς στή λέξη ἴστωρ πού σημαίνει αὐτός πού γνωρίζει, μάρτυρας· εἶναι ἡ ἴδια ρίζα μέ τό ρῆμα οἶδα = γνωρίζω, τήν ὁποία βρίσκουμε καί στά λατινικά ὡς historia. Ἀπ' αὐτήν πέρασε καί στίς ἄλλες εὐρωπαϊκές γλώσσες: histoire, history, storia, istorie. Στίς λατινογενεῖς γλώσσες ξεκινᾷ ἀπό τήν ὑποκειμενική σημασία, τή γνώση, καί προχωρεῖ στήν ἀντικειμενική. Ἀντίθετα στά γερμανικά, ὅπου ὁ ὅρος Geschichte = ἱστορία συνδέεται μέ τό ρῆμα geschehen = συμβαίνει, δηλώνει τό γεγονός· κι ἐδῶ ἡ σημασία εἶναι διπλή ἀλλ' ἀφετηρία εἶναι τό γεγονός, τό ἀντικείμενο, καί κατάληξη ἡ ὑποκειμενική σημασία, ἡ γνώση του.

Στόν πασίγνωστο στίχο τοῦ Εὐριπίδη πού μᾶς ἔχει σωθεῖ στούς Στρωματεῖς Κλήμεντα τοῦ Ἀλεξανδρέα: "Ὀλβιος ὅστις τῆς ἱστορίας ἔσχε μάθησιν, ἡ λέξη ἱστορία δηλώνει γενικά τή γνώση. Ἡ λάμψη τῆς ἱστορικῆς μάθησης σέ συνδυασμό μέ τόν πλουτισμό τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας ἔχουν ἐπανειλημμένα ἐξαρθεῖ. Θυμίζω τήν πασίγνωστη φράση τοῦ Κικέρωνα: *Historia... magistra vitae**, τήν ἐμπνευσμένη κρίση τοῦ βυζαντινοῦ Νικήτα Χωνιάτη: *Ἱστορία κάλλιστον εὖρημα τῶν Ἑλλήνων καί τέλος τόν ἀπροκάλυπτο θαυμασμό τοῦ πλουτισμένου μέ τή σοφία τῆς Ἀνατολῆς ἀφηγήματος τῶν Χιλιῶν καί μιᾶς νυκτῶν, ὅπου ὁ ἀνώνου-*

* 'Ιστορία .... δάσκαλος τῆς ζωῆς.

μος συντάκτης έκθειάζει τήν προσφορά τῆς Ἱστορίας γιά τή γνώση τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ζωῆς.

Ἄλλά τί εἶναι γεγονός καί τί ἱστορικό γεγονός; Κάθε μεταβολή ἀποτελεῖ γεγονός· ἀλλά δέν εἶναι πάντοτε ἱστορικό γεγονός. Π.χ. τά φυσικά φαινόμενα, ὅπως ἡ περιστροφή τῆς γῆς ἢ ἡ ἀνακύκλωση τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους εἶναι γεγονότα, ἀλλ' ὄχι ἱστορικά. Ἐπαναλαμβάνονται σέ τακτά χρονικά διαστήματα κι ἔχουν ληφθεῖ ὡς τρόπος μέτρησης τοῦ χρόνου.

Τό ἱστορικό γεγονός ἔχει ὡς ἐπίκεντρο τόν ἄνθρωπο· τή ζωή του ὅπως διαμορφώνεται ἀπό τήν ἐπίδραση φυσικῶν φαινομένων (π.χ. ἑνός σεισμῶ, ἔκρηξης ἡφαιστείου) ἢ καθῶς μεταβάλλονται οἱ ὕλικές συνθῆκες διαβίωσης· ἐνυπάρχει ἀκόμη ἡ ἐκδήλωση τῆς θέλησης καί τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ ἀτόμου καθῶς καί ὀρισμένες συναισθηματικές ἀντιδράσεις. Τό ἱστορικό γεγονός ἔχει μοναδικότητα· τό ἴδιο εἶναι ἀνεπανάληπτο. Εἶναι δηλαδή πράξη ἀνθρώπινη ἀτόμων ἢ ομάδων, πού ἔχει κάτι τό ἀξιωματημένο καί ἀσκει ἐπίδραση στόν ἔπειτα χρόνο. Καθημερινά συμβαίνουν πολλά γεγονότα. Ἄλλα ἐξαρχῆς ἐπισημαίνονται ὡς σπουδαῖα, πολλά περνοῦν ἀπαρατήρητα καί μερικά ἐμφανίζονται σημαντικά μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου. Ὁ ἱστορικός ἐπιλέγει ἀπ' αὐτές τίς πράξεις ὅ,τι κατά τήν κρίση του εἶναι σημαντικό. Κι ἐδῶ μπαίνει τό ὑποκειμενικό στοιχεῖο στήν ἐκτίμηση τῶν γεγονότων, ιδιαίτερα γιά τίς πράξεις ἐκεῖνες, πού ἐκ πρώτης ὄψεως δέ φαίνεται νά ἔχουν μεγάλη σημασία ἀλλ' ὅταν ἰδωθοῦν ἀπό ἄλλη σκοπιά μπορεῖ νά φωτίσουν καταστάσεις ἢ γεγονότα ἐντελῶς διαφορετικά. Ἐτσι πρέπει νά ἐξετάσουμε καί τή σημασία τοῦ ὑποκειμενικοῦ στοιχείου κατά τήν ἐκτίμηση τῶν γεγονότων, θέμα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἀργότερα.

Ἄλλά καί φυσικά φαινόμενα ἀποκοτοῦν σημασία, ὅταν στή συγκεκριμένη τους μορφή ἔχουν ἐπιπτώσεις στή ζωή μιᾶς περιοχῆς, μερικές μάλιστα φορές μέ πολύ σημαντικές συνέπειες. Π.χ. ὁ σεισμός τοῦ 464 π.Χ. στή Λακωνία εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τήν ἐπανάσταση τῶν ειλῶτων καί τήν ἔκρηξη τοῦ Γ' μεσσηνιακοῦ πολέμου. Ἡ ἔκρηξη τοῦ Βεζούβιου στά 79 μ.Χ., ἄλλο φυσικό φαινόμενο, ἐπέφερε τήν καταστροφή τῶν τριῶν πόλεων: Πομ-

πηϊας, 'Ερκουλάνου και Σταβιῶν' μέ τήν τέφρα και τ' ἄλλα ὑλικά πού κάλυψαν τούς οἰκισμούς διαφυλάχτηκε ἀνέπαφη ἡ εἰκόνα τῶν πόλεων ἐκείνης τῆς ὥρας. Τό ἴδιο και ἡ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας γύρω στά 1450 ἢ κατ' ἄλλους στά 1200 π.Χ. προκάλεσε τεράστια παλιρροϊκά κύματα πού ἐπληξαν τήν Κρήτη, καταστρέφοντας ἔτσι τά κέντρα τοῦ ὑστερομινωϊκοῦ πολιτισμοῦ, τά ὁποῖα ἔρχονται σήμερα στό φῶς μέ τίς ἀνασκαφές. "Ἐτσι βλέπουμε, πῶς φυσικά γεγονότα μεταβάλλονται σέ ἱστορικά γεγονότα. Γιά νά ἔχει ἱστορική σημασία τό φυσικό γεγονός πρέπει νά ἔχει ἐπιπτώσεις στό χῶρο και στό χρόνο πάντα σέ συνάρτηση μέ τή ζωή τῶν ἀνθρώπων κοινωνιῶν.

Τό ἱστορικό γεγονός, ἀνεπανάληπτο καθ' ἑαυτό, ἀνήκει στό παρελθόν, ἀσχεῖ ὁμως πολλές φορές ἐπίδραση και στό παρόν, ἔστω και ἂν ἔχουν μεσολάβησει πολλές δεκάδες ἢ ἑκατοντάδες χρόνια. Π.χ. ἡ ἀπόκρουση τῶν Ἀράβων ἀπό τούς Βυζαντινούς στίς δύο πολιορκίες τῆς Κωνσταντινούπολης (673-678, 717-718) ἔσωσε τότε τήν αὐτοκρατορία σάν κρατικό ὄργανισμό, διαφύλαξε ὁμως ταυτόχρονα και τήν ἀρχαία ἐλληνική πολιτισμική παράδοση και τό Χριστιανισμό, πού ἀποτελοῦν τίς βάσεις τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ μας. "Ἄν τό Βυζάντιο εἶχε τότε ὑποκύψει και τυχόν ἐξιλαμιστεῖ, ἡ μορφή τοῦ κόσμου θά ἦταν ἀλλιῶτικη. "Ἡ γαλλική Ἐπανάσταση (1789) εἶναι κι αὐτή ἓνα ἱστορικό γεγονός πού ἄλλαξε πολιτικά, κοινωνικά και ἰδεολογικά τή ζωή τῆς Εὐρώπης γιά δεκάδες χρόνια· συγκινεῖ και ἐμπνέει μέ τά ἰδεολογικά της κηρύγματα και τίς σημερινές γενιές. "Ἐτσι ἡ ἱστορική πραγματικότητα ἀποτελεῖ σύνολο γεγονότων, πού ἐξελίσσονται στό χρόνο, φαίνονται σημαντικά γιά τήν ὁμαδική ἐκδήλωση ἀνθρώπινης δραστηριότητας και μέ τή συνεχή ροή τους ἐξακολουθοῦν νά ἐπιδρῶν κατευθυντικά στό μέλλον τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

"Ἡ ἀπλή χρονική καταγραφή γεγονότων, ὅπως γίνεται σέ παλιές χρονογραφίες, δέν ἐντάσσεται στήν ἱστορική ἐπιστήμη. "Ἡ ἐρευνητική ἐργασία γιά τήν ἀναζήτηση, ἐρμηνεία και κατανόηση τῶν πηγῶν εἶναι ἡ πρώτη προϋπόθεση· ἡ ἐπιλογή τῶν ἀξιωματικῶν πρᾶξεων, ἡ παρακολούθηση και ἐνταξή τους στό ἱστορικό γίγνεσθαι, ὁ φωτισμός τους γιά νά ἀποδώσουμε τήν

ιστορική πραγματικότητα σε όρισμένο τόπο και χρόνο είναι η δεύτερη. Τελευταία, ἀλλ' ὄχι λιγότερο σπουδαία, είναι η απόδοση ὅλης αὐτῆς τῆς διεργασίας με ἀκρίβεια, σαφήνεια καὶ γλαφυρότητα σε τρόπο, ὥστε ἡ ιστορική πραγματεία νά κατασταεῖ, κατὰ τό δυνατό, κείμενο με λογοτεχνική ὑπόσταση.

Ἄς σταματήσουμε γιά λίγο στήν ἐπιγραμματική φράση τοῦ Ἡρόδοτου ('Ἱστοριῶν Α' 1), στήν ὁποία διατυπώνει τήν ἀντίληψή του περί τῆς Ἱστορίας: *Ἡροδότου Ἀλικαρνησέος ἱστορίας ἀπόδειξις ἦδε, ὡς μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά, τὰ μὲν Ἕλλησι τὰ δὲ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τὰ τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισιν.*

Ὁ Ἡρόδοτος καθορίζει τοὺς στόχους τῆς ιστορικῆς ἐπιστημονικῆς ἀφήγησης· προτάσσει τή διατήρηση στή μνήμη τῶν ἀνθρώπων τῶν σπουδαίων καὶ ἀξίων θαυμασμοῦ πράξεων γιά νά μὴν ἀφανισθοῦν ἀπό τό πέρασμα τοῦ χρόνου. Δέ θεωρεῖ ὅλα ἀξία νά μνημονευθοῦν ἀλλά τὰ μεγάλα καὶ θωμαστά κατὰ τήν ἔλλογο κρίση τοῦ ιστορικοῦ ἔργα. Εἰσάγεται ἔτσι τό ὑποκειμενικό στοιχεῖο στήν ἐπιλογή τῶν συμβάντων. Ταυτόχρονα ἡ τοποθέτηση στήν ἴδια μοῖρα τῶν ἀξιωματικῶν ἔργων Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων ὑποδεικνύει ὅτι γιά τήν ἐπιλογή τους πρέπει νά ἰσχύσουν τὰ ἴδια κριτήρια. Ἐνδιαφέρεται ἀκόμη τὰ μεγάλα καὶ θωμαστά ἔργα νά μὴ μείνουν ἀκλεᾶ, ἀλλά νά γίνουν γνωστά στίς ἐπόμενες γενεές γιά νά διαιωνιστεῖ ἡ ιστορική συνέχεια. Με τήν κατακλείδα τὰ τε ἄλλα καὶ δι' ἣν αἰτίαν ἐπολέμησαν ἀλλήλοισιν ἀγγίζει ἓνα ἄλλο πρόβλημα: τήν αἰτιότητα στήν Ἱστορία. Θά μᾶς ἀπασχολήσει καὶ αὐτό ἀργότερα.

Τό συμπέρασμα ἔρχεται λογικό. Ὑπάρχει ἡ ὑποκειμενική κρίση τοῦ ιστορικοῦ, ὅταν ἐπιλέγει τὰ γεγονότα πού κρίνει ἀξία νά διατηρηθοῦν στή μνήμη τῶν ἀνθρώπων. Πρέπει νά ὑπάρχει ἀντικειμενική θεώρηση κατὰ τήν ἀφήγηση καὶ νά δοθεῖ ἡ ἀντίληψη τῆς ιστορικῆς συνέχειας. Ὁ ιστορικός ὀφείλει νά ἀναζητήσει τὰ αἷτια τῶν ὄσων συνέβησαν.

Μιλῆσαμε γιά ἐπιλογή τῶν γεγονότων. Ὑπάρχουν βέβαια τὰ μεγάλα καὶ σπουδαία, συνήθως σε συσχετισμό με τή διεθνή θέση τοῦ λαοῦ ἢ τοῦ κράτους, στό ὁποῖο ἀναφέρονται, πού δέν

μπορεί να παραλειφθούν. Παλαιότερα μάλιστα, όταν τά κύρια θέματα του ιστορικού ενδιαφέροντος ήταν τά πολιτικά, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις και οι διεθνείς σχέσεις, δλόκληροι τομείς τής εσωτερικής πολιτικής και κοινωνικής ζωής δέ φωτίζονταν. Τήν τάση αυτή εκπροσωποῦν οι μεγάλοι ιστορικοί τής Ἀρχαιότητας (Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης, Πολύβιος), πού τό κέντρο τής αφήγησής τους εἶναι τό πολιτικό στοιχείο, οι πολεμικές επιχειρήσεις και οι συνέπειές τους στή διαμόρφωση τῶν διακρατικῶν σχέσεων και σέ μικρότερη ἔκταση τῶν εσωτερικῶν πολιτικῶν ἀγῶνων, ἐνῶ γιά τό πολίτευμα τῶν Ἀθηνῶν ἤ τής Σπάρτης ἡ τή διάρθρωση τής οικονομίας ἐλάχιστες δίνουν πληροφορίες. Ὁ βυζαντινός, ἀπό τήν Καισάρεια τής Παλαιστίνης, Προκόπιος βαδίζει στά ἴχνη τῶν Ἑλλήνων ιστορικῶν, ἐξιστορώντας τούς πολέμους τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' και μόνο τρεῖς σειρές ἀφιερώνει στό κωδικοποιητικό του ἔργο, τό μεγαλύτερο ἴσως ἐπίτευγμα τής βασιλείας του. Οἱ βυζαντινοί χρονογράφοι, ἀφελείς και ἐνδιαφερόμενοι γιά εὐρύτερο, μή μορφωμένο κοινό, ἀποδίδουν μεγάλη σημασία στή μνεία τῶν φυσικῶν φαινομένων (σεισμούς, ξηρασίες, πλημμύρες, ἐκλείψεις ἡλιακές, ἐμφάνιση κομήτη κτλ.). Παρατηροῦμε ἀκόμη ὅτι, όταν ἕνα θρησκευτικό κίνημα συνταράζει μιὰ κοινωνία, παίρνει μεγαλύτερη θέση στίς ιστορικές ἀφηγήσεις τής ἐποχῆς. Τό μορφωτικό ἐπίπεδο, τά ἐνδιαφέροντα τοῦ συγγραφέα, οι πνευματικές ἀνάγκες τοῦ κοινοῦ πού ἀπευθύνεται και τά γενικότερα ἰδεολογικά κίνητρα προσδιορίζουν καιρία τήν ἐπιλογή.

Σήμερα τά πράγματα ἔχουν ἀλλάξει. Ἡ Ἱστορία ἔχει περιλάβει τήν ἐξέταση και τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν φαινομένων, σέ συνδυασμό μέ τά ἰδεολογικά κίνητρα και τίς γενικότερες πολιτικές ἐπιπτώσεις μέ συνέπεια νά ἀναπτυχθοῦν σχολές, πού ἔφθασαν στό ἄλλο ἄκρο. Δημιουργήθηκε ἡ λεγόμενη ἄνευ γεγονότων ἱστορία (histoire non evenementielle) πού τοποθετεῖ τό κέντρο τοῦ βάρους στίς ἰδέες, στούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς, στίς οικονομικές σχέσεις. Ἀλλά κι ἡ τάση αὐτή δέν εἶναι ἐπαινετή. Τά οικονομικο-κοινωνικά φαινόμενα δέν εἶναι νοητά ἔξω ἀπό τά πολιτικο-στρατιωτικά πλαίσια τοῦ συγκεκριμένου κρατικοῦ

όργανισμοῦ καί γεωγραφικοῦ χώρου καί γι' αὐτό ἀναγκαία προ-
 ὑπόθεση εἶναι ἡ γνώση τῶν τελευταίων. Ἐπίτευγμα τοῦ εικο-
 στοῦ αἰώνα εἶναι ἡ στροφή τῆς ιστορικῆς σπουδῆς σέ ὅλους αὐ-
 τοὺς τοῦς τομεῖς τῆς κρατικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς. Πρωτοπό-
 ροι λογίζονται ὁ Marc Bloch (1886-1944 Ἑβραῖος τήν καταγωγή,
 πού βρῆκε τό θάνατο ἀπό τοὺς Γερμανούς κοντά στή Λυών) καί
 ὁ Lucien Febvre (1878-1956), καθηγητές στό Πανεπιστήμιο
 τοῦ Στρασβούργου· τό περιοδικό Annales d'histoire économique
 et sociale*, πού ἴδρυσαν τό 1929, ἀποτελεῖ σταθμό στήν
 ιστορική ἔρευνα πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση.

Ἱστορικό γεγονός καί αἰτιότητα

Ἄλλο θέμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει: Ὁ ιστορικός θά περιοριστεῖ
 νά ἀναζητήσῃ καί νά ἐξακριβώσῃ τὰ γεγονότα καί θά προσπαθή-
 σει νά τὰ ἀποδώσῃ ὅσο γίνεται πιό πιστά ἢ πέρα ἀπό τή διακρί-
 βωση θά θελήσῃ νά τὰ ἐρμηνεύσῃ καί κατά κάποιον τρόπο νά
 ἀναπλάσῃ τήν ἐποχή; Τήν πρώτη ἀποψη ἐκπροσωπεῖ ἡ ιστοριο-
 γραφία τοῦ ΙΘ' αἰώνα, ἐπηρεασμένη ἀπό τόν ἰδεολογικά κυρίαρχο
 τότε θετικισμό. Πρυτανεύει τό ἀξίωμα τοῦ μεγάλου γερμανοῦ
 ιστορικοῦ Leopold von Ranke γιά τήν ἀποστολή τοῦ ιστορικοῦ:
 νά ἀνεύρει, τί πραγματικά συνέβη. *Wie es eigentlich gewesen
 ist*, εἶναι ἡ φράση του, πού ἔχει περάσει σέ ὅλα τὰ ἐγχειρίδια.

Κατ' αὐτούς πού ὑποστηρίζουν τή δεύτερη ἀποψη, πέρα ἀπό
 τήν ἐξακρίβωση τῶν γεγονότων, χρέος τοῦ ιστορικοῦ εἶναι νά τὰ
 φωτίσῃ, νά τὰ ἐρμηνεύσῃ, νά ἀναπλάσῃ τήν ἐποχή. Ἐδῶ πρέ-
 πει νά προσέξουμε, πόσο τό προσωπικό στοιχεῖο ἀσχεῖ ἀποφασι-
 στικό ρόλο καί σέ πόσο παραπλανητικό δρόμο μπορεῖ νά μᾶς ὀδη-
 γήσῃ, ἀφοῦ καί ἡ φιλοσοφική θεώρηση τοῦ ἀτόμου καί οἱ ἰδεο-
 λογικές πεποιθήσεις πού διαμορφώνουν τό ἰδεολογικό ὑπόβαθρο
 τοῦ καιροῦ του ἐπηρεάζουν λίγο ἢ πολύ καί τό γράφοντα. Κλα-
 σικό παράδειγμα ἔχουμε τόν Ἄγγλο ιστορικό Ἐδ. Γίββωνα (Ed-
 ward Gibbon 1737-1794). Ἐπηρεασμένος ἀπό τίς φιλελεύθερες
 ροπές καί τό θρησκευτικό σκεπτικισμό τοῦ ΙΗ' αἰώνα, ὁ Γίββων
 εἶδε μέ τό πρίσμα τοῦ Διαφωτισμοῦ τή βυζαντινὴ ἱστορία σάν

* Χρονικά οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ἱστορίας.

μιά θλιβερή συνέχεια τῆς δοξασμένης ρωμαϊκῆς καί μιλάει γιά παρακμή καί πτώση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας* (The history of the decline and fall of the Roman empire, London 1776-1778 εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ἔργου), ἐννοώντας τή μεγάλη βυζαντινὴ αὐτοκρατορία (324-1453) πού πάνω ἀπὸ χίλια χρόνια ἀντιμετώπισε τοὺς ποικιλόνομους βαρβάρους, ὀδήγησε μεγάλο μέρος τοὺς στὸ Χριστιανισμό καί τὸν πολιτισμὸ καί διέσωσε τὴν πνευματικὴ κληρονομιά τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Μπορεῖ μιά παρακμὴ νά κρατήσῃ χίλια χρόνια;

Μέ τὴν ἐπίδραση τῆς αἰτιοκρατίας, θεμελιακῆς ἀρχῆς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, (μολονότι κι ἐδῶ τείνει σήμερα νά ἀναθεωρηθεῖ ἢ ἐννοια τῆς αἰτιότητας καί νά ὑποκατασταθεῖ μέ τή γενικότερη τῶν «συνθηκῶν ἐμφάνισης» ἐνός φαινομένου) διαμορφώθηκε καί στήν Ἱστορία μιά τάση πού ἔταξε σκοπὸ τῆς τὴν ἀναζήτηση τῶν αἰτίων στήν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Στίς φυσικὲς ἐπιστῆμες τὰ ἴδια αἷτια καί οἱ αὐτές προϋποθέσεις προκαλοῦν πάντοτε τὰ ἴδια ἀποτελέσματα, γι' αὐτὸ καί χαρακτηρίζονται θετικὲς ἐπιστῆμες. Ἔτσι πολλοὶ ἐπιστήμονες καί περισσότεροι φιλόσοφοι πιστεύουν ὅτι χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νά ἀναζητήσῃ καί προσδιορίσῃ τὰ αἷτια τῶν γεγονότων, ὅποτε μέ τή γνώση τοὺς θά ἦταν δυνατὴ καί ἡ πρόβλεψη γιά τὸ μέλλον, κάτι πού ἰδιαίτερα συγκινεῖ τὸν ἄνθρωπο.

Στοὺς κατώτερος τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας εἶναι δυνατὴ καί πιὸ εὐκολὴ ἡ ἀναζήτηση σχέσεων αἰτιότητας. Ὅπως π.χ. στίς οικονομικὲς ἢ κοινωνικὲς σχέσεις. Ὑπὸ τίς ἴδιες συνθῆκες θά παραχθοῦν τὰ ἴδια ἀποτελέσματα. Π.χ. πρέπει νά ὑπάρχει ὀρισμένη ἰσορροπία μεταξὺ τῶν ὑπαρχόντων ἀγαθῶν, τοῦ νομίσματος-χαρτονομίσματος πού κυκλοφορεῖ καί τῆς ταχύτητας τῆς κυκλοφορίας του. Ἄν ἓνας ἀπὸ τοὺς παραπάνω παράγοντες διαταραχθεῖ, τότε ἡ ἰσορροπία παύει νά ὑπάρχει καί δημιουργεῖται πληθωρισμός. Στήν πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο, στὸ Βυζάντιο, στήν ἐθνικοσοσιαλιστικὴ Γερμανία ἐπικράτησε ἡ διευθυνόμενη οἰκονομία καί παρατηρήθηκαν παρόμοιες ὡς ἓνα σημεῖο οἰκονο-

* Ἡ ἱστορία τῆς παρακμῆς καί πτώσης τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

μικές σχέσεις. 'Ορίζεται από τό κράτος ό τρόπος παραγωγής, οι τιμές, τά ύρια κέρδους, ό τόπος έργασίας, ή είσοδος στό έπάγγελμα, ή δυνατότητα άλλαγής είδους και τόπου έργασίας.

Στούς άνώτερους τομείς τής ανθρώπινης δραστηριότητας ή άναζήτηση και άνεύρεση αιτιότητας παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερες δυσκολίες. 'Εάν δοϋμε μιά μεγάλη ιστορική χρονική περίοδο π.χ. τριακοσίων έτών στην Εϋρώπη, ή ιστορία θά ήταν ίσως ή ίδια στις γενικές της γραμμές, αλλά άν εξετάσουμε τά γεγονότα μιās δεκαετίας, πολύ πιθανόν νά ήταν διαφορετικά. "Αν δέν υπήρχε ό Ναπολέων, πιθανόν νά μήν είχαν γίνει μέ τήν ίδια μορφή οι πόλεμοι και οι συνασπισμοί τών εϋρωπαϊκών κρατῶν πού σχηματίστηκαν για νά τούς αντιμετώπισουν. 'Αλλά ή εξέλιξη, ή κοινωνική και πολιτιστική, άκόμη κι ή πολιτική θά ήταν περίπου όμοια. "Αν δέν υπήρχε ό Κολόμβος, πάλι θά είχε άνακαλυφθεί ή 'Αμερική λίγα χρόνια άργότερα από κάποιον άλλο και ή επίδραση τής άνακάλυψης του Νέου Κόσμου στην 'Ιστορία τής άνθρωπότητας θά ήταν ή ίδια.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μās δίνει ή ρωμαϊκή 'Ιστορία. Οι ύπερασπιστές τής δημοκρατίας πίστεψαν ότι για νά επίζησει τό δημοκρατικό πολίτευμα μόνο εμπόδιο ήταν ό Καίσαρ. "Ετσι αποφάσισαν και πραγματοποίησαν τή δολοφονία του. Δέν είχαν καταλάβει ότι ή έκταση πού πήρε τότε τό ρωμαϊκό κράτος, δημιούργησε άλλες διοικητικές ανάγκες κατά συνέπεια ή μορφή του πολιτεύματος έπρεπε νά ανταποκριθεί σ' αυτές. 'Η ρωμαϊκή δημοκρατία ήταν καταδικασμένη ανεξάρτητα από τά πρόσωπα. Γι' αυτό και λίγα χρόνια άργότερα ό Αϋγουστος, λιγότερο αυθόρμητος και περισσότερο μεθοδικός, πέτυχε, χωρίς νά άνατρέψει κανένα από τούς δημοκρατικούς θεσμούς και μόνο μέ τόν τρόπο έφαρμογής τους και ιδιαίτερα μέ τή συνεχή διατήρηση στό πρόσωπό του τής tribunitia potestas, νά μεταβάλει τό πολίτευμα και νά επιβάλλει καθαρά προσωπικό καθεστώς, γνωστό μέ τό όνομα ήγεμονία (Prinzipat), από τόν τίτλο πού ό ίδιος έλαβε princeps (ήγεμόνας). Βλέπουμε ότι για μεγάλες χρονικές περιόδους, τά ρεύματα, οι κατευθύνσεις και οι εξελίξεις θά ήταν οι ίδιες, ανεξάρτητα από τά πρόσωπα ή τόν τρόπο έφαρμογής τους. Στην περίπτωση του Αϋγουστού ή πολιτειακή μεταβολή έπήλθε ειρή-

νικά· μπορούσε όμως αν αντί αυτού ήταν άλλος μέ διαφορετικό χαρακτήρα, να είχε χρησιμοποιήσει βίαια μέσα, να προκαλούσε επανάσταση κι ένδεχομένως εμφύλιο πόλεμο αλλά και πάλι θά είχε επέλθει ή ίδια μεταβολή στο πολίτευμα.

Πόσο λίγο οι σύγχρονοι μπορούν να προβλέψουν μιάν επερχόμενη μεταβολή, τό είδαμε και στις μέρες μας. Κανείς δέν υποπτεύθηκε ότι τό τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου (1945) θά σήμαινε και τό τέλος τής άποικιοκρατίας, όταν μάλιστα θυμηθούμε ότι μόλις λίγα χρόνια προηγουμένως έγινε ή έκστρατεία τής Άβησσυνίας (1935) μέ σκοπό νά αύξήσει τό άποικιακό της κράτος ή Ίταλία, ώστε νά μήν ύστερεϊ έναντι τής Άγγλίας και Γαλλίας. Άπό τήν έκτη δεκαετία του αιώνα μας άρχίζουν τά άπελευθερωτικά κινήματα στις χώρες τής Άφρικής και τό καύχημα του βρετανικού στέμματος, ή Ίνδία, άποκτϊ τήν άνεξαρτησία της (1947), παραμένοντας ένας άπλός κρίκος στην άλυσίδα τής Κοινοπολιτείας. Ό εύφύεστατος Talleyrand στά 1798 πρόβλεπε ότι ή Όθωμανική άυτοκρατορία θά έπιζούσε τό πολύ καμιά είκοσιπενταριά χρόνια· άκόμη και τήν εύρωπαϊκή Τουρκία θά μοίραζαν μεταξύ τους Αύστρια και Ρωσία. Σήμερα ξέρουμε ότι όλα έγιναν διαφορετικά.

Άκόμη δυσκολότερη είναι ή εξήγηση και ή άναζήτηση αιτιότητας στις ύψηλότερες σφαϊρες τής ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως είναι οι είκαστικές τέχνες και ή λογοτεχνία. Γιατί π.χ. στην Άναγέννηση, πού έζησαν εκατοντάδες ζωγράφοι, κανείς δέ σκέφθηκε νά έκφρασει άφηρημένα, όπως παρατηρείται σήμερα στην τέχνη ή κανείς σημερινός δέ ζωγραφίζει όπως ό Ραφαήλ ή ό David; Η μεγαλοφυΐα του Μιχαήλ Άγγελου ή του Ραφαήλ θά ήταν ή ίδια, αν ζούσαν σέ άλλη εποχή· ή ζωγραφική τους τεχνοτροπία όμως θά ήταν διαφορετική άνάλογη μέ τήν εποχή τους. Ίψιστο δημιούργημα τής Άρχαιότητας στή λογοτεχνία είναι ή τραγωδία, όπως του ΙΟ΄ αιώνα τό μυθιστόρημα· ή κλασική Άρχαιότητα άγνοούσε τό μυθιστόρημα κι αυτά τής έλληνιστικής εποχής είναι τυποποιημένα και συμβατικά. Που ό κόσμος τής «Άνθρώπινης Κωμωδίας», όπου ό Balzac περιγράφει τήν άνερχόμενη άστική τάξη και τήν παρακμάζουσα άριστοκρατία σ΄ όλες της τίς εκφάνσεις, οικονομικές, κοινωνικές, έρωτικές, οικογενειακές

κτλ. 'Ο κατ' ἑξοχήν τρόπος ἐκφράσεως τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς καί μάλιστα μεταξύ 1947 καί 1974 περίπου ἦταν ὁ κινηματογράφος. Σ' αὐτόν ἀποκρυσταλλώνονται ροπές καλλιτεχνικές, πνευματικές, κοινωνικές καί τελευταῖα πολιτικές.

Ἄκόμη καί σέ δευτερότερους πνευματικούς τομεῖς, ὅπως εἶναι ἡ γραφή, δέν εἶναι εὐκολο νά δοθεῖ ἐξήγηση, πῶς συμβαίνει καί διαφέρει κατά ἐποχές ἀνεξάρτητα ἀπό τεχνικούς λόγους. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ τύπος γραφῆς διαφέρει καί ἀποτελεῖ τρόπο χρονολόγησής τῶν παπύρων καί τῶν χειρογράφων κωδίκων.

Ἀπό τίς μεγάλες προσωπικότητες τῆς καμπῆς τοῦ Γ' πρὸς τόν Δ' αἰώνα εἶναι ὁ Διοκλητιανός (284-305) καί στό πρῶτο μισό τοῦ Δ' Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας (312-337). Ὁ Διοκλητιανός, μεγαλοφυῆς πολιτικός, ἔγινε εἰσηγητής ρηξικέλευθων μεταρρυθμίσεων στή διοίκηση, τό στρατό, τήν οἰκονομία, πού ἀποδείχτηκαν σωστές καί στηρίξαν τό κράτος μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Ἡρακλείου (610). Ἐντούτοις, στή θρησκευτική πολιτική ἀπέτυχε ἐντελῶς. Οἱ χριστιανοί, πού ἀποτελοῦσαν μικρό μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καί μάλιστα τό σχετικά κατώτερο κοινωνικά καί οἰκονομικά, ἐπικράτησαν, μολονότι ὁ στρατός καί ἡ κρατική διοίκηση ἦταν στά χέρια τῶν ἐθνικῶν, οἰκονομικά κατά πολύ ἰσχυρότερον. Ὁ Διοκλητιανός πῆγε ἀντίθετα στό ρεῦμα, πιστεύοντας ὅτι μέ σκληρές διώξεις μποροῦσε νά δαμάσει τίς ψυχές καί τήν ἐλπίδα τῶν ἀνθρώπων πού χαράζει ἡ πίστη. Ἀντίθετα ὁ Κωνσταντῖνος ἔγκαιρα κατάλαβε ὅτι ὁ Χριστιανισμός ἦταν ἡ θρησκεία πού ἀνταποκρινόταν στίς προσδοκίες τῶν συγχρόνων του καί πῆρε τίς σωστές πολιτικές ἀποφάσεις.

Ἀνάλογη ἀποτυχία σημείωσε ἡ κρατική ἐξουσία μέ τήν Εἰκονομαχία. Οἱ δύο πρῶτοι εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες Λέων Γ' (717-741) καί Κωνσταντῖνος Ε' (741-775) ξεχωρίζουν γιά τίς πολιτικές καί στρατιωτικές τους ἱκανότητες. Ἡ ἀπόκρουση τῶν Ἀράβων πρὸ τῆς Κωνσταντινούπολης (717-718) ἀπό τό Λέοντα καί ἡ διάγνωση καί ἀντιμετώπιση τοῦ βουλγαρικοῦ κινδύνου ἀπό τόν Κωνσταντῖνο ἀποτελοῦν τρανή ἀπόδειξη. Οἱ ἴδιοι ὅμως ἡγεμόνες ἀπέτυχαν ἐντελῶς στή θρησκευτική τους πολιτική, μολονότι ἔριξαν ὅλο τό βάρος τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας γιά νά ἐπιβά-

λουν τίς εἰκονοκλαστικές ἀντιλήψεις. Ἡ κρατική ἐπιβολή δέν ἀρκεῖ γιά νά ἀλλάξουν βαθιά ριζωμένες ἀνθρώπινες πεποιθήσεις. Ἡ νεώτερη ἔρευνα δέχεται ὅτι ἰδεολογικές καί πνευματικές ροπές, συνυφασμένες μέ τό πολιτισμικό καί πνευματικό παρελθόν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ἀποδείχτηκαν ἰσχυρότερες ἀπό τίς κυριαρχοῦσες στήν Ἀνατολή, ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἰδιαίτερα στίς μεθοριακές περιοχές δεκτική καί τῶν ἱρανικῶν καί ἀραβικῶν τάσεων. Ἀλλά καί πάλι παραμένει τό ἐρώτημα: γιατί νά ἐπικρατήσουν οἱ πρῶτες ἔναντι τῶν δευτέρων πού εἶχαν καί τήν ὑποστήριξη τοῦ κράτους;

Ἄν ὁ πολιτικός δέν ἀντιληφθεῖ ἔγκαιρα τή διαμόρφωση ὀρισμένων ἰδεολογικῶν ροπῶν καί δέν προσαρμόσει τήν πολιτική του στούς τομεῖς πού ἐπηρεάζονται ἀπό τίς νεωτερικές αὐτές τάσεις, ὅποιες κι ἄν εἶναι, εἶναι καταδικασμένος ν' ἀποτύχει, ὅπως συνέβη μέ τόν ἄξιο κατά πάντα Διοκλητιανό στό θρησκευτικό τομέα. Δέν εἶναι διόλου εὐκολο νά προσδιορίσουμε, ποιοί παράγοντες ἐπιδρῶν στή διαμόρφωση αὐτῶν τῶν ροπῶν. Στή συγκεκριμένη περίπτωση τῆς ἐπικρατήσεως τῶν χριστιανῶν εἶναι βέβαιο ὅτι βοήθησε καί ἡ ἄρτια ὀργάνωσή τους, γιατί ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι καλά ὀργανωμένες μειοψηφίες μέ κοινές πεποιθήσεις καί ἰδανικά ὑπερέχουν τοῦ λοιποῦ, ἀδιάφορου πλήθους. Ἀλλά αὐτό δέ βαρύνει στόν προσδιορισμό καί τήν ἐμφάνιση τῶν ροπῶν.

Ἡ σημασία τῆς προσωπικότητας

Ἐνα πρόβλημα πού διχάζει τοὺς ἱστορικούς καί φιλοσόφους εἶναι ἡ σημασία τῆς προσωπικότητας στή διαμόρφωση τῆς Ἱστορίας. Κατά τή μιὰ φιλοσοφική κατεύθυνση ἡ προσωπικότητα δέν ἀσκεῖ σπουδαία ἐπίρροή καί ἡ ἐξήγηση τῶν γεγονότων πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στίς οἰκονομικές, πολιτικές, κοινωνικές, θρησκευτικές δομές· τό τυχαῖο πρέπει νά ἀποκλειστεῖ. Ἡ ἄλλη σχολή ἀποδίδει ἰδιαίτερη σημασία στή συμβολή τῆς προσωπικότητας καί δέν ἀρνεῖται τήν αἰτιότητα, ἀλλά πιστεύει ὅτι ἡ ἀνάλυση τῶν γεγονότων οὔτε τό χρόνο οὔτε τή συχνότητα τῆς ἐμφάνισης ὁμοίων φαινομένων προδικάζει. Φυσικά καί ψυχικά στοιχεῖα ἐπιδρῶν στή διαμόρφωση τῶν ἱστορικῶν συμβάντων· σέ δική μας

ἀδυναμία ὀφείλεται ὅτι δέ φθάνουμε στήν ἀνεύρεση τῶν αἰτίων καί στίς περιπτώσεις πού ἡ οὐσιώδης σχέση μᾶς διαφεύγει γίνε-
ται λόγος γιά «τύχη».

Στό ἐρώτημα ἂν εἶναι δυνατή ἡ διατύπωση «ἱστορικῶν νό-
μων» πού νά ἐξηγοῦν τή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου στό χρόνο
καί νά προσδίδουν κύρος στήν ἐμπειρία ἀπό τό παρελθόν, δίνουν
ἀπάντηση ἀρνητική. Καί τοῦτο γιατί ἡ ἱστορική πραγματικότητα
δέν εἶναι παρά μεμονωμένα φαινόμενα χωρίς ἀναγωγή τό ἓνα στό
ἄλλο. Οἱ παρατηρήσεις μέ κάποιο γενικότερο χαρακτήρα, πού με-
ρικοί θέλησαν νά παρουσιάσουν ὡς «ἱστορικούς νόμους», δέν εἶναι
παρά ἐπιμέρους ὁμοιότητες σέ ἀναφορά μέ τήν ἀποψη πού ἐπέ-
λεξε ὁ ἱστορικός γιά νά προσδιορίσει τή μιά ἢ τήν ἄλλη ὅψη τοῦ
παρελθόντος. Κι ὀρισμένοι ἀπ' αὐτούς τούς «νόμους» μέ περι-
βλημα ψυχολογικό ἢ κοινωνιολογικό πολύ λίγη σχέση ἔχουν μέ
τήν ἐπιστήμη τῆς ψυχολογίας ἢ τῆς κοινωνιολογίας καί πολύ πε-
ρισσότερο συγγενεῦουν μέ τά ἀποφθέγματα τῶν ἠθολόγων (mo-
ralistes).

Ἔθνος, κράτος, λαός, ὄχλος, κοινωνική τάξη

Ὁ ἱστορικός ἐκτός ἀπό τίς μεθοδολογικές γνώσεις τοῦ κλά-
δου του ὀφείλει νά ἔχει γενική παιδεία καί εἰδική κατάρτιση σέ
ὀρισμένους ἐπιστημονικούς τομεῖς. Π.χ. πρέπει νά κατέχει τίς
βασικές ἔννοιες τοῦ πολιτειακοῦ-συνταγματικοῦ καί διοικητικοῦ
δίκαιου γιά νά εἶναι σέ θέση πρῶτον νά ἀνιχνεύσει τούς θεσμούς
στίς ἱστορικές ἐποχές καί σέ γράτη, ἀπό τά ὁποῖα δέ διασώθηκαν
σχετικά νομοθετικά κείμενα καί δεύτερο γιά νά περιγράψει σω-
στά τή λειτουργία τους. Πρέπει ἀκόμη νά ἔχει κοινωνιολογική
μόρφωση γιά νά μπορεῖ νά παρακολουθεῖ καί ἀναλύει τούς κοι-
νωνικούς μετασχηματισμούς.

Γιά κατατόπιση τοῦ μαθητῆ θά ἀναλύσουμε μερικές βασικές
πολιτειολογικές καί κοινωνιολογικές ἔννοιες, δηλωτικές ὁμαδικῶν
μορφῶν ἀνθρώπινου βίου, ὅπως εἶναι: ἔθνος, κράτος, λαός, πλῆ-
θος, ὄχλος, κοινωνική τάξη.

Ἔθνος εἶναι ἡ πνευματική κοινότητα, τῆς ὁποίας τά μέλη

έχουν συνείδηση κοινού πολιτισμοῦ καί κοινῆς ιστορικῆς παράδοσης, δηλαδή καταγωγῆς, θρησκείας, γλώσσας, τέχνης, δικαίου, ἠθῶν. Ἡ ὑπαρξὴ ἔθνους δέν προϋποθέτει ἀναγκαῖα τὴν ὑπαρξὴ κράτους. Στὴν περίοδο τῆς τουρκικῆς κατάκτησης ἡ Ἑλλάδα δέν ἀποτελεῖ κράτος ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος ὑπάρχει καί δρᾷ· στίς μέρες μας, ἐκτός ἀπὸ μᾶς πού ζοῦμε στὴν Ἑλλάδα, στό συγκροτημένο ἑλληνικὸ κράτος, εἶναι καί οἱ Ἕλληνες τῆς διασπορᾶς, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Κύπρο, τὴν Αἴγυπτο, τὴν Ἀμερική, τὴν Αὐστραλία, τὴ Γερμανία καί τὰ ἄλλα εὐρωπαϊκὰ κέντρα. Ὀλος αὐτός ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς μὲ τὴν κοινὴ ἔθνικὴ συνείδηση συγκροτεῖ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος· ἡ κοινὴ καταγωγὴ, ἡ θρησκεία, ἡ γλώσσα, οἱ κοινές ιστορικές παραδόσεις ἀποτελοῦν τὸ συνεκτικὸ του ἰστό. Πληθυσμοὶ ἐγκατεστημένοι σὲ διάφορες περιοχὲς ἔχουν τὴ συνείδηση ὅτι ἀνήκουν στό ἴδιο ἔθνος χάρη σ' αὐτοὺς τοὺς κοινούς πνευματικούς δεσμούς.

Ἡ σύμπτωση αὐτῶν τῶν στοιχείων δέν εἶναι ἀπόλυτη καί ἐνδέχεται νὰ μὴ συμπίπτουν ὅλα, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἐπηρεάζει τὴν ὑπαρξὴ ἐνιαίου ἔθνους, ὅπως π.χ. συμβαίνει μὲ τοὺς Γερμανοὺς πού ἔχουν κοινὴ ἔθνικὴ συνείδηση ἀλλ' ὄχι καί θρησκευτικὴ πίστη, ἀφοῦ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως τῆς Βαυαρίας, παραρρηνίων περιοχῶν, πρεσβεύει τὸ καθολικὸ δόγμα, ἐνῶ ἄλλο τμῆμα, ιδιαίτερα τῆς Πρωσίας, Σαξονίας, ἀκολουθεῖ τὸν προτεσταντισμὸ.

Συμβαίνει ἐπίσης καί τὸ ἀντίθετο. Ἡ ὑπαρξὴ ἐνός ἢ δύο κοινῶν στοιχείων σὲ δύο διαφορετικούς λαοὺς δὲ σημαίνει ἀναγκαστικά καί κοινὴ ἔθνικὴ συνείδηση. Π.χ. οἱ Ἄγγλοι καί Ἀμερικάνοι ἔχουν τὴν ἴδια γλώσσα, καί ἐν πολλοῖς τὴν ἴδια θρησκεία (προτεσταντικὴ) ἀλλ' ἀποτελοῦν δύο ξεχωριστὰ ἔθνη. Στὴν ἀνεξάρτητη καί δημοκρατικὴ Ἰνδία ἐπίσημη γλώσσα ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀγγλική, κατάλοιπο τῆς περιόδου πού ἡ χώρα ἦταν ἀγγλικὴ ἀποικία· καί τοῦτο γιατί τὰ 500 ἑκατομμύρια τοῦ πληθυσμοῦ μιλοῦν διάφορα γλωσσικὰ ιδιώματα, ἀπὸ τὰ ὅποια κανένα δέν ἔγινε ἀκόμη καθολικὸ ἀποδεκτό. Ἄλλ' ἡ υἱοθέτηση τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας ἀπὸ τὸ ἰνδικὸ κράτος δέν καθιστᾷ τοὺς Ἰνδοὺς τμῆμα τοῦ ἀγγλικοῦ ἔθνους. Γερμανοὶ καί Αὐστριακοὶ μιλοῦν τὴν ἴδια γλώσσα, ἔχουν κοινὴ καταγωγὴ, μεγάλο τμῆμα τοῦ γερμα-

νικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι καθολικοί· ὅπως καί οἱ Αὐστριακοί, ἀλλ' ἀποτελοῦν δύο διαφορετικά ἔθνη· διαφέρει ἡ ἱστορική παράδοση τῶν δύο λαῶν, οἱ ὁποῖοι γιά μεγάλο διάστημα τῆς ἱστορικῆς τους πορείας βρέθηκαν ἀντιμέτωποι στό διεθνή πολιτικό στίβο καί στά πεδία τῶν μαχῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά εἶναι δυνατόν διαφορά σέ γλωσσικά ἰδιώματα νά ἀποκτᾶ προεκτάσεις καί νά δημιουργεῖ ἐσωτερικές ἀντιθέσεις, ὅπως στήν Ἴσπανία μεταξύ Καταλανῶν καί Καστιλιανῶν, ἢ Φλαμανδῶν καί Βαλλόνων στό Βέλγιο.

Πάντως ἀποδείχτηκε σφαλερή ἡ ἀποψη μερικῶν ἐπιστημόνων πού θέλησαν νά ἀπλοποιήσουν τά πράγματα ἢ ἐπηρεασμένοι ἀπό μονομερεῖς ἀντιλήψεις ζήτησαν νά στηριξοῦν τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους σ' ἓνα τομέα μόνο, εἴτε αὐτός εἶναι ἡ γλώσσα, εἴτε τό κράτος, εἴτε τό ἔδαφος, εἴτε ἡ φυλετική καταγωγή.

Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι, πῶς στίς μέρες μας δημιουργήθηκε ἓνα νέο ἔθνος: τό ἀμερικανικό. Ἀραιά κατοικημένη τήν ἐποχή πού ἀνακαλύφθηκε ἡ Βόρεια Ἀμερική δέχτηκε κατά περίόδους ἀποίκους, μετανάστες ἀπό διάφορες εὐρωπαϊκές χῶρες, Πολωνούς, Ἴρλανδοῦς, Ὀλλανδοῦς, Ἴταλοῦς, Ἕλληνες, Ἑβραίους. Ἀπό τήν Ἀφρική μεταφέρθηκαν Μαῦροι, πού ἀρχικά χρησιμοποιήθηκαν ὡς δοῦλοι, καί ἀπό χῶρες τῆς Ἀσίας μετανάστευσαν Κινέζοι, Ἰάπωνες, Ἰνδοί, ὅπως ἐπίσης κατέφυγαν πλησιόχωροι Μεξικανοί, Πορτορικανοί. Οἱ πληθυσμοί αὐτοί μέ τή διαφορετική προέλευση, γλώσσα, θρησκεία, πολιτιστική βαθμίδα καί ἱστορικό παρελθόν συγχωνεύθηκαν μέ τήν πάροδο τοῦ καιροῦ καί ἀποτελέσαν ἓνα νέο ἔθνος, τό ἀμερικανικό. Ζώντας στόν ἴδιο τόπο, κάτω ἀπό τίς ἴδιες συνθῆκες, πολεμώντας γιά τά ἴδια ἰδανικά καί μιλώντας τελικά ἓνιαία γλώσσα, τήν ἀγγλική, ἀπέκτησαν κοινή ἔθνική συνείδηση. Ἀξιοπρόσεκτο πάντως εἶναι ὅτι σχεδόν στό σύνολό τους οἱ Εὐρωπαῖοι διατήρησαν τή θρησκεία πού κάθε φυλετική ὁμάδα πρέσβευε, ὅταν ξεκίνησε ἀπό τόν τόπο τῆς προελεύσεώς της. Ἔτσι οἱ Ἴρλανδοί, Πολωνοί, Ἴταλοί εἶναι καθολικοί, οἱ Ἕλληνες, Ρῶσοι ὀρθόδοξοι, καί πολλοί Ἰουδαῖοι κράτησαν τή δική τους θρησκεία. Οἱ Μαῦροι ἐκχριστιανίστηκαν καί σχεδόν στό σύνολό τους ἔγιναν διαμαρτυρόμενοι διάφορων ἀποκλίσεων.

Γιά τόν ἱστορικό παρυσιάζονται δύο σπουδαῖα προβλήματα

α') Ποιές οι διαφορές μεταξύ τῶν ἐθνῶν καί β') ποιά ἡ ἐκάστοτε διαπιστούμενη ἀντίληψη τῆς ἐθνικῆς συνείδησης.

Ἡ ἔννοια τοῦ ἔθνους καί τῆς ἐθνικῆς ἰδέας δέν ἔχει τήν ἴδια βαρύτητα στήν ἱστορική πορεία τῶν λαῶν. Ἰδιαίτερα ἀναπτύχθηκε τό ΙΘ' αἰῶνα μέ τή σημασία πού δόθηκε στό ἰδεῶδες τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας καί τήν πάλη γιά τήν ἱκανοποίησή της. Ὡς προέκταση αὐτῶν διαμορφώθηκε ἡ ἀρχή τῶν ἐθνοτήτων καί τῆς αὐθύπαρκτης πολιτικῆς τους ὑπόστασης σέ ἀντίστοιχα κράτη. Ἔτσι σ' ὅλο τόν περασμένο αἰῶνα μέχρι τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ἡ ἀρχή τῶν ἐθνοτήτων ἐδέσποσε στήν εὐρωπαϊκή πολιτική. Τά ἐθνικά κινήματα καταλαμβάνουν ὅλο τό ΙΘ' αἰῶνα στίς περιοχές τῆς Εὐρώπης, ὅπου διάφορες ἐθνοότητες βρῖσκονταν καταπιεσμένες ἀπό μοναρχικά καθεστώτα (Βαλκανική, Ἰταλική χερσόνησος, Βέλγιο, σλαβικός κόσμος τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης) καί ἐπιζητοῦν τήν ἐθνική τους ἀνεξαρτησία· εἶναι φανερό ἡ ἀντίθεση μ' αὐτό πού συνέβαινε τό ΙϚ' ἢ ΙΖ' αἰῶνα, ὅταν ἡ θέληση τῶν ὑπηκόων δέν εἶχε καμιά βαρύτητα στήν κρατική τους ἐξάρτηση, ἀφοῦ ἐδέσποζε ἡ ἀρχή τῆς προσωπικῆς συνάρτησης ἐδάφους καί φορέα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἔτσι ὁ γάμος μιᾶς πριγκίπισσας μέ τόν ἡγεμόνα ἢ τό διάδοχο ἑνός κράτους σήμαινε καί τήν προσάρτηση μιᾶς ἐπαρχίας καί τήν παραχώρηση τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων πού εἶχε σ' αὐτήν στό μέλλοντα σύζυγό της-ἡγεμόνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ Αὐστρία, γιά τήν ὁποία εἰπώθηκε τό δηκτικό γνωμικό: *Bella gerant alii, tu felix Austria nubes* (ἄλλοι κάνουν πολέμους, σὺ Αὐστρία εὐτυχισμένη συνάπτεις γάμους ἐπιτυχεῖς).

Κράτος εἶναι λαός μόνιμος, ἐγκατεστημένος σέ ὀρισμένο χῶρο, ὀργανωμένος σέ νομικό πρόσωπο πού ἀσκεῖ πρωτογενή πολιτική ἐξουσία. Ἀπαραίτητο στοιχεῖο τοῦ κράτους εἶναι ἡ μόνιμη ἐγκατάσταση τοῦ λαοῦ σέ ὀρισμένο χῶρο. Ἰσραηλινό κράτος ἰδρύθηκε, ὅταν οἱ Ἑβραῖοι ἐγκαταστάθηκαν καί πάλι στήν Παλαιστίνη. Ὁ γεωγραφικός χῶρος δυνατὸν κατὰ τή διάρκεια τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ κράτους νά μεταβληθεῖ σέ ἕκταση. Π.χ. ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία μετὰ τήν ἀραβικὴ κατάκτηση ἐπὶ Ἡρακλείου χάνει τίς ἐπαρχίες Συρίας, Παλαιστίνης, Αἰγύπτου. Τό

Ίδιο άλλαξε και ἡ γεωγραφικὴ ἔκταση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στοὺς αἰῶνες ΙΗ'-ΙΘ'. Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ κράτους εἶναι πρωτογενής· δέν ἔχει δοθεῖ ἀπὸ ἄλλον ὑπέρτερο ὄργανισμό. Καί οἱ δῆμοι καὶ κοινότητες ἀσκοῦν ἐξουσία, ἀλλ' αὐτὴ εἶναι δευτερογενής, γιατί τοὺς ἔχει παραχωρηθεῖ ἀπὸ τὸ κράτος γιά ὀρισμένους σκοποὺς.

Κράτος καὶ ἔθνος δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά συμπίπτουν στήν ἔκταση. Πολλές φορές σ' ἓνα κράτος ὑπάγονται περισσότεροι λαοὶ μέ διαφορετικὲς ἱστορικὲς παραδόσεις. Ὅταν ἡ Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία κυριαρχοῦσε στή νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ σουλτάνου οἱ λαοὶ τῆς Βαλκανικῆς πού εἶχαν ἀντιθέσεις καὶ μεταξὺ τους καὶ μέ τόν Τοῦρκο κυρίαρχο. Ὅλοι ὅμως ἦταν ὑπήκοοι τοῦ ἴδιου κράτους. Τό ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στή ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ὅπου τὸ συνεκτικὸ στοιχεῖο τοῦ κρατικοῦ ὄργανισμοῦ εἶναι τὸ πολιτικὸ καὶ ὄχι τὸ ἔθνικόν. Ἴταλοί, Γαλάτες, Ἰβηρες, Δάκες, Ἰλλυριοί, Θράκες, Ἕλληνες, Σύροι, Φοίνικες, Αἰγύπτιοι, Ἰουδαῖοι, λαοὶ μέ διαφορετικὴ φιλετικὴ προέλευση, γλώσσα, θρησκεία, πολιτιστικὴ παράδοση, ἱστορικὸ παρελθόν εἶναι ὑπήκοοι, μετά δέ τὴν Constitutio Antoniniana (212 μ.Χ.) πολῖτες τῆς μεγάλης ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ συνείδηση ὅτι ὑπόκεινται σέ μία ἀρχὴ συνδέει τοὺς ἑτερόκλητους καὶ ἑτερόγλωσσους ὑπηκόους σ' ἓναν ἑνιαῖο πολιτικὸ ὄργανισμό.

Ἡ ὑπὸ ἓνα καὶ τόν αὐτὸ πολιτικὸ φορέα συνῦπαρξη λαῶν μέ διαφορετικὴ καταγωγὴ, διαφορετικὸ πολιτισμικὸ ὑπόβαθρο καὶ πολιτισμικὴ ἐξέλιξη, ἐνδεχομένως διαφορετικὴ γλώσσα καὶ θρησκεία, ὅπως π.χ. ἦταν ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἢ ἡ αὐστροουγγρικὴ μοναρχία, μπορεῖ σέ μιά στιγμὴ νά δημιουργήσει ἐκρηκτικὲς καταστάσεις καὶ ὅλος αὐτός ὁ κρατικὸς ὄργανισμός νά διασπαστεῖ ἢ ἀκόμη καὶ νά πάψει νά ὑφίσταται. Ἐτσι ἀπὸ τὴν πολυεθνικὴ αὐστροουγγρικὴ μοναρχία μετά τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο διαμορφώθηκαν αὐτοτελὴ κρατίδια (π.χ. Αὐστρία, Οὐγγαρία, Τσεχοσλοβακία) μέ πολὺ ἀβέβαιο, ὅπως ἔδειξαν τὰ πράγματα, μέλλον ἢ περιοχές πού μέχρι τότε τῆς ἀνήκαν ἀποσπάστηκαν καὶ προσαρτήθηκαν σέ ὑπάρχοντα κράτη τῆς ἴδιας ἐθνολογικῆς προέ-

λευσης (π.χ. Κροατία, Βοσνία, Έρζεγοβίνη, Σλοβενία μαζί με τή Σερβία σχημάτισαν τή Γιουγκοσλαβία).

‘Η έννοια λαός ταυτίζεται σέ πολλά μέ τήν έννοια τοῦ ἔθνους, ἀλλά χρησιμοποιεῖται συχνά καί στή σημασία τοῦ πληθυσμός. Π.χ. «τό μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ (= πληθυσμοῦ) ἔχει: μόρφωση ... ἐνῶ πολὺ μικρό ποσοστό εἶναι ἀναλφάβητο». ‘Ο ὅρος πληθυσμός (=λαός) χρησιμοποιεῖται στίς στατιστικές ἐξακριβώσεις καί ξεχωρίζει σέ ἄρρενες καί θήλειες, μορφωμένους καί ἀπαιδευτους, σέ νέους, μεσήλικες, ἡλικιωμένους, σέ ἀπασχολούμενους, ὑποαπασχολούμενους, ἄνεργους κτλ.

Μέ τήν έννοια πλῆθος δηλώνεται ἀνοργάνωτη ομάδα. Καθαρὰ ὑποτιμητική σημασία ἔχει ὁ ὅρος ὄχλος πού διαφέρει ἀπό τό πλῆθος. ‘Οχλος εἶναι ἀνοργάνωτη ομάδα πού δέν ὑπακούει στή λογική ἀλλά κυριαρχεῖται ἀπό παρορμήσεις.

‘Ολες αὐτές οἱ έννοιες εἶναι σημαντικές γιά τόν ιστορικό πού χρειάζεται νά ἀναλύσει καί ἐρμηνεύσει τίς ὀμαδικές ἐκδηλώσεις καί νά προσδιορίσει τή συμβολή τους στήν ἐξέλιξη τῶν ιστορικοῦν γεγονότων. ‘Η σκέψη, ἡ δράση, τά αἰσθήματα τῆς ὀμάδας διαφέρουν ἀπό τά ἀτομικά. Πῶς διαμορφώνονται; Πρῶτος ὁ Gustave Lebon (1841-1931), γάλλος γιαντρός καί κοινωνιολόγος, μελέτησε ἐπιστημονικά τήν ὀμαδική ψυχολογία στό πασίγνωστο βιβλίο του *La psychologie des foules* (1895)*.

Πλῆθος ἐδῶ νοεῖται κάθε μεγάλη ἀνθρώπινη ὀμάδα πού συνδέεται στόν ἴδιο χῶρο καί ὑπόκειται στήν ἐπίδραση τῶν ἴδιων παρορμήσεων. Π.χ. σέ μιά αἴθουσα κινηματογράφου ξεσπάει πανικός ἀπό τήν ἐκρηξη βόμβας (κοινός χῶρος): σέ μιά πολιτική συγκέντρωση ἀκούγονται συνθήματα καί οἱ συγκεντρωμένοι πολίτες προβαίνουν σέ διάφορες ἐνέργειες (κοινή νοοτροπία). Τό πλῆθος δέν ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ λογικά κριτήρια καί ὄριμη σκέψη ἀλλά παρασύρεται ἀπό τήν ἐντυπωσιαζόουσα παραστατικότητα ὀρισμένων εἰκόνων καί βιωμάτων. Τή σκέψη καί δράση τοῦ πλῆθους κατευθύνουν: α') ἡ διόγκωση τῶν παρορμήσεων· β') ἡ ὑποχώρηση

* Ψυχολογία τῶν ὄχλων.

τῆς ἀτομικῆς συνείδησης· γ') ἡ διάθεση γιά μίμηση πού μερικές φορές παίρνει ἐπικίνδυνες διαστάσεις (παιδική σταυροφορία μετά τήν ἀναγγελία καί ὀργάνωση τῆς πρώτης σταυροφορίας) ἢ φτάνει σέ γελοῖες ἐκδηλώσεις, ὅπως κατά τή διάρκεια συναυλιῶν τῶν Beatles ἢ ἄλλων συναφῶν μουσικῶν συγκροτημάτων· δ') ἡ ὑποβολή· ἰδιαίτερα ἄνθρωποι χωρίς ξεχωριστή πνευματική ἀνάπτυξη, δεκτικοί μεγαλύτερης συναισθηματικῆς ἐπιρροῆς, ἀφήνονται νά παρασυρθοῦν, μερικές μάλιστα φορές σέ πραγματικές φαντασιώσεις.

Τόσο ἀπό τήν Ἀρχαιότητα, τό Βυζάντιο, ὅσο καί τή νεώτερη ἑλληνική ἱστορία παραδίδονται ἀφηγήσεις, σύμφωνα μέ τίς ὀποῖες σέ κρίσιμες στρατιωτικές καταστάσεις οἱ πολεμιστές εἶδαν τό Θησέα ἢ τόν Ἀχιλλέα στήν Ἀρχαιότητα, τήν Παναγία ἢ ἕναν ἀπό τούς στρατιωτικούς ἀγίους στή χριστιανική ἐποχή νά μετέχουν στή συντριβή τοῦ ἐχθροῦ. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές ἐξηγοῦν ὡς ἕνα σημεῖο καί τίς καταστροφές πού προκαλοῦνται κατά τή διάρκεια ταραχῶν καί ἐπαναστάσεων· τό ἄτομο μόνο του δέ θά εἶχε ἴσως διανοηθεῖ νά ἐπιχειρήσει τέτοιες καταστροφικές πράξεις. Ἀκόμη εἶναι φορές πού τό πλῆθος ὀδηγεῖται σέ αὐτοκαταστροφή, ὅπως στήν περίπτωση πυρκαϊᾶς σέ κλειστό χῶρο ἢ ναυάγιου, ὅποτε ὁ κίνδυνος ἀπό τίς ἀνεξέλεγκτες καί σπασμωδικές ἐνέργειες τοῦ πανικοβλημένου πλῆθους εἶναι μέγιστος.

Ἐχοντας ὑπόψη ὅλα αὐτά ὁ ἱστορικός μπορεῖ νά ἐκτιμήσει καλύτερα τήν ἀξία τῶν πληροφοριῶν, νά ἀντιληφθεῖ σωστότερα τίς ἐξελιξεις· π.χ. πῶς πῆρε ἐπαναστατικό χαρακτήρα μιᾶ ἀνώδυνη ἀρχικά συμπλοκή, πῶς μεταμορφώθηκε σέ ἐπανάσταση πού ἔβαλε σέ κίνδυνο τό καθεστώς ἢ ἐπετάχυνε τήν πτώση του. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις φαίνεται καί ὁ μαγνητισμός πού ἀσκοῦν τά συνθήματα. "Ὅσο πιό ἀόριστα εἶναι, τόσο ἀφήνουν πιό ἐλεύθερη τή φαντασία κι ἐπομένως αὐξάνουν τή συναισθηματική τους ἀπήχηση.

"Ὅταν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τό λογικά σκεπτόμενο ἄτομο εἶναι φορές πού ἀπό θυμό, ζήλεια, κούραση, διάθεση γιά ἐκδίκηση μπορεῖ νά παρασυρθεῖ σέ ἀσύνετες πράξεις, τότε μποροῦμε νά φανταστοῦμε, πόσο πιό ἄλογα εἶναι δυνατόν νά ἐνεργήσει τό πλῆθος ἀκολουθώντας τίς παρορμήσεις του. Δέν εἶναι σπάνιο νά ὑπερεκτι-

μήσει τις σωματικές και ψυχικές του δυνάμεις και υπακούοντας σε παροτρύνσεις και κηρύγματα επαναστατικά, κοινωνικά ή και εθνικά, να ριχτεί στην πραγματοποίηση μιᾶς τολμηρῆς ιδέας, πού άλλοτε μπορεί ν'άχει αἴσιο τέλος, άλλοτε όμως μπορεί να οδηγήσει στην ἄκρη τοῦ γκρεμοῦ. Ὁ πόλεμος τοῦ 1897 προετοιμάστηκε ιδεολογικά ἀπό τήν Ἐθνική Ἐταιρεία, στήν ὁποία πρωτοστατούσαν ἔξοχες προσωπικότητες, ὅπως ὁ Σπ. Λάμπρος. Ὁ λόγος δεκτικός στή Μεγάλη Ἰδέα, πού μέ πάθος καλλιεργοῦσαν πολιτικά κόμματα, λόγιοι, κληῖρος, ἐνθουσιάστηκε κι ἐνῶ ἡ Κυβέρνηση, ἀπροετοίμαστη γιά πόλεμο, ἦταν στήν ἀρχή πολύ διστακτική, τελικά παρασύρθηκε στόν ἀτυχεστάτο αὐτό πόλεμο.

Δέν πρέπει ὅμως νά θεωρήσουμε σωστό μέτρο τό ἀκριβῶς ἀντίθετο, οὔτε εἶναι εὐκολο νά τά ὑπολογίζει κανείς ὅλα καί νά τά μετράει μέ τή λογική. Ἐξάλλου οἱ οὐτοπίες δέν εἶναι σπάνιο νά ἔχουν αἴσια ἐξέλιξη. Μέ τή λογική οἱ λιγιστοί Ἕλληνες δέν ἔπρεπε νά τά βάλουν μέ τήν τεράστια σέ ἔκταση καί πληθυσμό Ὀθωμανική αὐτοκρατορία καί νά κηρύξουν τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὅπως καί οἱ μακρινοί πρόγονοί μας παρά τήν ὀλιγανθρωπία καί τήν πολιτική τους διάσπαση οὔτε στιγμή δέ δίστασαν νά ἀντιταχθοῦν στό πλοῦσιο μεγάλο καί πολυάνθρωπο περσικό βασίλειο, ὅταν ἐξεστράτευσε ἐναντίον τους. Οὐτοπίες καί πραγματικότητα βρίσκονται πολλές φορές σέ μιάν ἀξεδιάλυτη ἐνότητα. Τό πλήθος ἀρέσκεται σέ αὐταπάτες εἴτε βγαίνουν σέ καλό, εἴτε φέρνουν τήν καταστροφή του. Γι' αὐτό χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἰδιαίτερα σέ παραγμένους καιρούς, ἐκτός ἀπό τίς ἀφορμές καί τήν ἐξέλιξη τῶν συμβαινόντων, νά παρακολουθεῖ καί τίς ἀντιδράσεις τοῦ πλήθους. Τά σύμβολα ἐπίσης μαγνητίζουν τά πλήθη καί εἶναι δυνατόν γύρω ἀπό τή σημαία ἐνός συντάγματος νά διεξαχθεῖ σκληρός ἀγώνας. Ἡ περσική ἐκστρατεία τοῦ Ἡράκλειου πῆρε σταυροφορικό χαρακτήρα, γιατί τό ἱερότατο χριστιανικό σύμβολο, ὁ Τίμιος Σταυρός, εἶχε πέσει στά περσικά χέρια μέ τήν ἄλωση τῆς Ἱερουσαλήμ στά 614.

Ἡ μεγάλη γαλλική ἐπανάσταση τοῦ 1789 ἔφερε κατά τούς νεώτερους χρόνους στό ἱστορικό προσκήνιο μεγάλα πλήθη μέ τή δική τους ψυχολογία, πού πῆραν θέση γιά πρόσωπα καί καταστάσεις κι ἔτσι οἱ ἱστορικοί εἶχαν τήν εὐκαιρία νά γνωρίσουν τό μη-

χανισμό τῶν πολιτικῶν τους ἀντιδράσεων. Κάτι ἀνάλογο ἰσχύει γιὰ τή λαϊκή συμμετοχή στά μεγάλα ἐπαναστατικά κινήματα, ὅπως ἦταν ὁ ὀκτωβριανή ρωσική ἐπανάσταση (1917) ἢ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στήν Ἰσπανία (1936-1939). Κι ἐνῶ στό παρελθόν ἡ Ἱστορία παρουσιαζόταν σάν μιὰ ἀλυσίδα τῆς δράσης βασιλέων, στρατηγῶν, πολιτικῶν συνασπισμῶν, σέ μιὰ στιγμή ἔγινε συνειδητό ὅτι ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπινου πλήθους εἶναι ὑπολογίσιμος παράγοντας στήν πορεία της. Χάρη στή γαλλική ἐπανάσταση ἔγινε ἀντιληπτό ὅτι, ἐκτός ἀπό τοὺς ἀρχηγούς κρατῶν, ὑπάρχουν οἰκονομικές, πνευματικές καί κοινωνικές δυνάμεις πού ἐπηρεάζουν τήν ἱστορική εξέλιξη. Μέ τήν καλύτερη μελέτη ἀπό τοὺς κοινωνιολόγους τῆς σημασίας τῆς κοινωνικῆς ομάδας καί τοῦ τρόπου πού δρᾷ, ἔγινε κατανοητό ὅτι ἡ ἐπιρροή πού ἀσκεῖ τό πλήθος προσδιορίζεται ἀπό τό μέγεθος καί τή συνοχή του, ὅτι μόνο του βρίσκεται σέ ἀδυναμία νά σκεφθεῖ καί νά πάρει ἀποφάσεις καί ἔχει ἀνάγκη ἀρχηγοῦ. Ἀναζητεῖ κάποιον καί τοῦ ἐμπιστεύεται τήν ἡγεσία εἴτε πρόκειται γιὰ πρωτόγονη ὀρδή πολεμιστῶν εἴτε γιὰ σύγχρονο πολιτικό κόμμα. Ἔτσι παρουσιάζεται ὁ ἀρχηγός τῆς ομάδας ὡς ὁ φορέας τῶν σκέψεων τῶν ἐπιδιώξεων τῶν ἀποφάσεων. Κι ἐνῶ πρὸς στιγμή ἡ θέση τοῦ ἀτόμου ὡς συντελεστῆ τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι φάνηκε νά κλονίζεται, ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀρχηγικῆς του παρουσίας μέσα στήν ομάδα τοῦ ἔδωκε πάλι τή θέση του στήν Ἱστορία. Πολλές ὅμως ἀπό τίς πρωτοβουλίες πού ἄλλοτε ἀπέδιδαν στό ἄτομο, ξέρουμε πλέον ὅτι ἔχουν τήν ἀφετηρία τους στό περιβάλλον, τίς οἰκονομικές, πνευματικές καί κοινωνικές ροπές.

Μέ τόν ὄρο κοινωνική τάξη νοεῖται ομάδα ἀπό ἄτομα πού ἀνάλογα μέ τίς ἱστορικές συνθῆκες προσδιορίζεται κατὰ διάφορο ποσοστό ἀπό οἰκονομικά, πολιτιστικά, πολιτικά ἢ καί νομικά στοιχεῖα. Οἱ κοινωνιολόγοι διαφωνοῦν ὡς πρὸς τή σημασία καί τά κριτήρια (εἰσόδημα, νομική σχέση πρὸς τά μέσα παραγωγῆς, κοινωνικο-ἐπαγγελματική κατάταξη, καταγωγή, θέση στόν πολιτειακό ὄργανισμό κτλ.) προσδιορισμοῦ τῶν τάξεων. Ἀνάλογες δυσκολίες ἀνακύπτουν, ὅταν προσπαθήσουμε νά προσδιορίσουμε τόν ἀριθμό τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί νά ἀναλύσουμε τή στρατι-

γραφία* τῶν σύγχρονων καπιταλιστικῶν κοινωνιῶν τῆς Δύσης ὅπως ἐπίσης τῆς νέας βιομηχανικῆς κοινωνίας τῆς Σοβιετικῆς Ρωσίας καί τῶν ἀνατολικῶν λαϊκῶν δημοκρατιῶν. Οἱ περισσό-
τεροι κοινωνιολόγοι δέχονται τήν ὑπαρξή μιᾶς ἀνώτερης τάξης
μιᾶς ἢ περισσότερων μεσαίων καί τῆς ἐργατικῆς τάξης. Γίνεται
ἀκόμη δεκτό ὅτι σέ μερικές κοινωνίες ἀπαντᾷ καί τέταρτη τάξη
ἡ ἀγροτική. Σημαντική γιά τό πρόβλημα τῶν τάξεων ἦταν ἡ συμ-
βολή τῶν Cl. H. Saint-Simon, Karl Marx, Max Weber ἀπό
τούς παλαιότερους καί τῶν P. Sorokin, G. Gurvitch ἀπό τούς
νεώτερους.

Ἡ φύση καί τό κλίμα

Ἡ ἑλληνική Ἀρχαιότητα μέ μερικούς ἀπό τούς μεγαλοφυέ-
στερους πνευματικούς ἐκπροσώπους της παρατήρησε πόσο τό
κλίμα, τό ἔδαφος καί ἡ διαμόρφωση τοῦ φυσικοῦ χώρου ἀποτε-
λοῦν οὐσιώδεις παράγοντες γιά τή φυσική καί πνευματική ἀνά-
πτυξη τοῦ ἀνθρώπου. Πρῶτος τό πρόσεξε ὁ Ἴπποκράτης, πού κα-
τέληξε στό συμπέρασμα ὅτι τά ἦθη καί οἱ συνήθειες τῶν βόρειων
λαῶν δέν εἶχαν ἡμερότητα ἐξαιτίας τῆς τραχύτητας τοῦ κλίμα-
τος. Στόν Ἀριστοτέλη ἀνήκει ἡ παρατήρηση ὅτι οἱ βόρειοι εἶναι
πολεμικότεροι καί γενναίτεροι, ἐνῶ οἱ νότιοι εἶναι προικισμένοι
μέ μεγαλύτερες πνευματικές ικανότητες.

Τό εὐκρατο κλίμα ὑπῆρξε εὐεργετικό γιά τόν ἄνθρωπο, γι'
αὐτό καί οἱ ἀρχαῖοι πολιτισμοί ἀναπτύχθηκαν σέ εὐκρατες περιο-
χές κοντά σέ μεγάλα ποτάμια. Ἀκόμη καί οἱ Ἄνδεις στή Νότιο
Ἀμερική καί τό ὑψίπεδο τοῦ Μεξικοῦ, ὅπου ἐπίσης ἀνθισαν πα-
λαιοί πολιτισμοί, βρίσκονται μέν σέ τροπική ζώνη, ἀλλά χάρη
στό μεγάλο ὑψόμετρο, ὅπου ἦταν κτισμένες οἱ πολιτεῖες, οἱ θερ-
μοκρασίες εἶναι εὐχάριστες. Ἡ μεγάλη καί ὑγρή ζέστη, τό δυ-
νατό κρύο, ἡ ὀμίχλη, τό φῶς ἐπιδρῶν στό χαρακτήρα τῶν ἀνθρώ-
πων. Βέβαια ὁ ἄνθρωπος προσαρμόζεται στό κλίμα καί ἡ τεχνική
πρόοδος προσπαθεῖ νά ἐξουδετερώσει τίς δυσμενεῖς κλιματολο-

* στρατιγραφία: κλάδος τῆς γεωλογίας πού ἐξετάζει τή διαδοχή καί
θεση τῶν στρωμάτων τοῦ φλοιοῦ τῆς γῆς ἢ γῆς.

γικές συνθήκες και να καταστήσει τή ζωή πιό άνετη και μέ μικρότερη εξάρτηση από τά εποχικά φυσικά φαινόμενα.

Τήν επίδραση τοῦ κλίματος στόν άνθρωπο βλέπουμε ακόμη και στήν έξωτερική εμφάνιση, ανάμεσα στόν κάτοικο τῆς πόλης και στό χωρικό τῆς υπαίθρου. Οἱ Ἰάπωνες και Κινέζοι, πού ζοῦν στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες γιά δεύτερη ἢ τρίτη γενιά, εἶναι ψηλότεροι από τούς ὁμοεθνεῖς τους πού ζοῦν στήν Κίνα ἢ τήν Ἰαπωνία, ὅπως ἀπόδειξαν ἀνθρωπομετρικές ἔρευνες.

Ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους και ἡ ὕδρολογική κατάσταση ἐπιδρῶν ἐπίσης στήν κατανομή τῶν ἀνθρώπων στό χῶρο. Π.χ. στήν Αἴγυπτο πόλεις και χωριά ἀκολουθοῦν τόν ροῦ τοῦ Νείλου. Χῶρος κατάσπαρτος ἀπό νησιά, ὅπως εἶναι ὁ ἑλληνικός, και μέ τή θάλασσα σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τίς μεσόγειες περιοχές, ὠθησε τόν πληθυσμό ἀπό τή μινωϊκή ἐποχή ὡς τίς μέρες μας σέ ἔξοδο, σέ ἴδρυση ἀποικιῶν, ἐκμετάλλευση τοῦ ὕγρου στοιχείου γιά τόν προσπορισμό πλοῦτου και τήν ἀνάπτυξη τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν. Φοίνικες, Ἑλλήνες, Βενετοί, Ἰσπανοί, Ἀγγλοι θεμελίωσαν τίς αὐτοκρατορίες τους στή θάλασσα.

Ἀστρονόμοι, γεωλόγοι, ἀνθρωπολόγοι ἔχουν ἐπιδοθεῖ στήν ἐξέταση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος και τοῦ κλίματος στήν ἱστορική ἀνέλιξη. Ὅρισμένοι ὑποστηρίζουν τήν ὑπαρξη κοσμικῆς περιοδικότητος (διάρκειας κάπου 1850 ἐτῶν κάθε φορά), ἐξαρτώμενης ἀπό τίς θέσεις ἡλίου, σελήνης, πού συνεπάγεται κατά διαστήματα καταστροφικές μεταβολές στή γῆ, ἀπό τίς ὁποῖες ἐπηρεάζεται σέ μεγάλη ἔκταση, ἡ ζωή τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν. Ἡ προσπάθεια νά συσχετιστεῖ ἡ ἱστορική ἐξέλιξη μέ τό κλίμα και τή φύση τοῦ ἐδάφους ἔχει ὑποστηριχτεῖ και στό παρελθόν και μάλιστα ἀπό σπουδαίους φιλοσόφους. Ὁ Montesquieu (1689-1755) π.χ. ἐξηγοῦσε τήν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας μέ τή γεωγραφική της διαμόρφωση. Τό ξερό, ἄγρονο ἀττικό τοπίο εὐνόησε τήν ἐγκατάσταση δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ἐνῶ ἡ εὐφορη σπαρτιατική πεδιάδα βρῆκε τήν ἔκφρασή της στό ἀριστοκρατικό. Τίς ἀπόψεις αὐτές συμμεριζόταν και ὁ Hippolyte Taine (1828-1893), ἐνῶ ὁ Georg Hegel ἀντιδρούσε μέ τήν ἀπο-

στοματική απάντηση «Νά μή μοῦ μιλοῦν γιά τόν οὐρανό τῆς Ἑλλάδας, τή στιγμή πού ἐκεῖ κυριαρχοῦν οἱ Τοῦρκου».

Μέ τόν ἐπιστημονικότερο χαρακτήρα πού ἔχει σήμερα ἡ ἔρευνα στράφηκε στή μελέτη τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν φαινομένων. Ἡ περιοδική ἐμφάνιση τῶν ἡλιακῶν κηλίδων (κάθε ἕνδεκα χρόνια περίπου) προκαλεῖ ἠλεκτρομαγνητικές διαταραχές πού ἐπηρεάζουν τή μετεωρολογική κατάσταση· ἀπό κεῖ καί πέρα ἐπιστήμονες ἀναζήτησαν ἐνδεχόμενη ἐπιρροή στίς σοδειές, στήν ἐμφάνιση τῶν ἐπιδημιῶν, τήν ψυχολογία τοῦ πλήθους καί σέ τελευταία ἀνάλυση στήν ἱστορική ἐξέλιξη. Βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι μέχρι τό τέλος τοῦ ΙΗ' αἰώνα, οἱ μετεωρολογικές συνθήκες (βαρειοί χειμῶνες, ἀνομβρία καί μεγάλη ξηρασία, πλημμύρες σέ μεγάλη ἔκταση) ἀσκοῦσαν σπουδαία ἐπιρροή στίς ἀνθρώπινες κοινωνίες, σχεδόν ἀποκλειστικά ἀγροτικές, στίς ὁποῖες τό πρόβλημα τῆς ἐπιβίωσης ἦταν τό πιό βασικό. Καί σήμερα εἶδαμε σέ ὑπανάπτυκτες κυρίως χῶρες, πόσο οἱ κλιματικές συνθήκες μποροῦν νά ἐπηρεάσουν τίς πολιτικές ἐξελίξεις. Ἡ ἐπίμονη ξηρασία σέ ὀρισμένες ἀφρικανικές χῶρες ἔφερε λιμό καί μαζί μέ τή βοήθεια σέ τροφίμα ἀπό τά προηγμένα κράτη σημειώθηκαν στή συνέχεια καί ὀρισμένες πολιτικές προσεγγίσεις. Κατά μία θεωρία ἡ μετατόπιση τῆς οικονομικῆς δραστηριότητας κατά τόν ὕστερο Μεσαίωνα πρὸς Βορρά ὀφείλεται σέ αὐξηση τῆς ἀτμοσφαιρικῆς θερμοκρασίας. Κατ' ἄλλη παρατήρηση ἡ ἔξαρση τῆς χολέρας σέ πανεπιδημικές καταστάσεις συμπίπτει μέ τή μέγιστη αὐξηση τῆς ἡλιακῆς δραστηριότητας. Οἱ συσχετισμοί πού ἐπιχειρήθηκαν ἀνάμεσα στίς μετεωρολογικές καί κλιματολογικές μεταβολές καί τά κοινωνικά φαινόμενα φαίνεται νά μήν ἀνταποκρίνονται πάντοτε στά πράγματα· βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι ὀξύνουν τήν κριτική παρατήρηση καί κεντρίζουν σέ πιό προσεκτική σπουδή.

Γιά τή διεξαγωγή τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων εἶχε σημασία ἡ ἐποχή τοῦ ἔτους· κατά κανόνα πραγματοποιοῦνταν μεταξύ ἀνοιξης καί φθινόπωρου. Ὁ ρωσικός χειμῶνας τοῦ 1812 σύντριψε τίς στρατιές τοῦ Ναπολέοντα κι ἀκόμη ὁ πρόωρος καί βαρὺς χειμῶνας τοῦ 1941—1942 ματαίωσε τήν ὀλοκλήρωση τοῦ γερμανικοῦ ἐπιθετικοῦ σχεδίου κατά τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως. Σήμερα μεγάλα ὑδροηλεκτρικά ἔργα (π.χ. φράγμα Ἀσσοῦν στήν Αἴγυπτο,

φράγμα Ευφράτη στή Μεσοποταμία, ρύθμιση τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ Γιάγκ τσέ στήν Κίνα) ἔχουν σημαντικές ἐπιπτώσεις στίς καλλιέργειες, στόν ἀνεφοδιασμό τῶν πόλεων, στή ζωή τῶν κατοίκων σέ μεγάλη κλίμακα.

Στό τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα μεγάλη ἀπήχηση εἶχε τό βιβλίο τοῦ F. r. R a t z e l: Anthropogeographie, τ. I² (1889), II² (1891), τοῦ ὁποίου βασική ἀντίληψη εἶναι ὅτι τό περιβάλλον διαμορφώνει τόν ἄνθρωπο. Σήμερα μιὰ τέτοια ἄποψη, κάπως μονοκόμματη, θεωρεῖται ἀπλοϊκή. Μόνη ἡ γεωγραφία δέ θεωρεῖται ἱκανή νά προσφέρει ἐξηγήσεις στήν ἱστορική ἐξέλιξη καί ἐφιστᾶται ἡ προσοχή στήν υἰοθέτηση ἀπλουστευμένων καί μονομερῶν ἐξηγήσεων. Στόν ἱστορικό σέ συνεργασία μέ τόν ἀνθρωπογεωγράφο ἀνήκει νά προσδιορίσει κατά πόσο ὁ γεωγραφικός παράγοντας ἐπιδρᾷ κάθε φορά στό ἱστορικό γίγνεσθαι. Πολύ ἀξιόλογο εἶναι τό βιβλίο τοῦ L. F e b v r e: La terre et l'évolution humaine*, 1922.

Φυλετική ἀνθρωπολογία

Στούς παράγοντες γιά τή διαμόρφωση τῆς Ἱστορίας ἔχει περιληφθεῖ καί ὁ φυλετικός καί μάλιστα σέ ὀρισμένη ἐποχή πῆρε ξεχωριστή σημασία, πού τελικά κορυφώθηκε σέ ἀπαράδεκτες ὑπερβολές. Σύμφωνα μέ τή θεωρία αὐτή πού δέχεται τήν ὑπαρξή ἀνώτερης καί κατώτερης στάθμης φυλῶν, ἡ δημιουργία πολιτισμῶν εἶναι ἔργο τῶν πρώτων. Ὑπερέχει ἡ «Ἀρία φυλή» καί μέσα σ' αὐτήν ἡ βόρεια φυλετική ομάδα. Ἡ καθαρότητα τῆς φυλῆς ἐπηρεάζει τή στάθμη της καί τό πολιτισμικό της ἐπίπεδο. Τή θεωρία τῆς φυλετικῆς ὑπεροχῆς καί τή σημασία τῆς φυλετικῆς καθαρότητας διατύπωσε ὁ J. A. Gobineau (1816-1882) στό ἔργο του Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853-1855) καί προπάντων ὁ Houston Stewart Chamberlain (1855-1927). Ὁ τελευταῖος, ἀγγλικῆς καταγωγῆς, γερμανοποιήθηκε ἐντελῶς καί ἀνέπτυξε παγγερμανιστικές ἀντιλήψεις. Στό ἔργο του Die

* Ἡ γῆ καί ἡ ἀνθρώπινη ἐξέλιξη.

** Δοκίμιο γιά τήν ἀνισότητα τῶν ἀνθρώπων.

Grundlagen des 19. Jahrhunderts* (1903), πού γνώρισε πολλές εκδόσεις, εκθέτει τή φιλοσοφική του θεώρηση τῆς ἱστορίας καί τοῦ πολιτισμοῦ, βασισμένη ὀλοκληρωτικά στή σημασία τοῦ φυλετικοῦ παράγοντα καί καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι μόνον τό πνεῦμα τῶν Αρίων, πού στήν Εὐρώπη ἐκπροσωπεῖται ἀπό τούς γερμανικῆς καταγωγῆς λαούς, εἶναι ἱκανό νά ἐξασφαλίσει τό μέλλον τῆς Εὐρώπης. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Gobineau δέν εἶχαν ἀπήχηση μέχρι τή στιγμή πού τίς υἰοθέτησαν Γερμανοί συγγραφεῖς, γιά νά στηρίξουν φιλοδοξίες παγκόσμιας κυριαρχίας. Ἡ θεώρηση τοῦ H. St. Chamberlain στάθηκε πηγὴ ἔμπνευσης γιά τόν Hitler καί πέρασε στήν πολιτική θεωρία τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ.

Οἱ ἀπόψεις αὐτές δέν ἔχουν σοβαρὴ θεωρητικὴ θεμελίωση καί δέν ἀντέχουν σέ κριτικὴ ἀντιμετώπιση. Στούς ἱστορικούς χρόνους δέν ὑπάρχουν ἀμιγεῖς φυλές. Οἱ Ἕλληνες ἀναμίχθηκαν μέ τό προελληνικό πληθυσμικὸ στρώμα, οἱ Ρωμαῖοι μέ τούς Ἑτρούσκους. Στή Δυτικὴ Εὐρώπη παρατηροῦνται κελτικές, ἰταλικές, γερμανικές διασταυρώσεις, ὅπως ἐπίσης στίς ἀνατολικές περιοχές ἀνάμιξη σλαβικοῦ στοιχείου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὅταν ὑπάρξουν ὅμοιες συνθήκες καταγωγῆς καί φυσικῶν ἐπιδράσεων ἀνάμεσα σέ συγκεκριμένες ἀνθρώπινες ὁμάδες, διαπιστώνονται ὀρισμένα φυσικά καί ψυχικά χαρακτηριστικά, τά ὁποῖα καί διατηροῦνται. Σήμερα πού ἡ ἔρευνα τῆς ἀνατομίας καί τῆς φυσιολογίας τοῦ ἀνθρώπου ἔχει προοδεύσει, ἐκτός ἀπό τίς ὀλοφάνερες φυσιογνωμικές διαφορές ἀνάμεσα στούς Λευκοὺς, Κίτρινους καί Μαύρους (τίς τρεῖς αὐτές μεγάλες φυλές) διαπιστώνονται διαφορές καί στή φυσιολογία. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι τῆς μαύρης φυλῆς ἔχουν περισσότερο λίπος στούς ἱστούς· οἱ ὁμάδες αἵματος ἔχουν διαφορετικὴ ἀναλογία στούς Λευκοὺς καί στούς Μαύρους.

Σέ μερικές περιπτώσεις διαπιστώνεται ἐσωτερικότερη συνοχή σ' ἓνα λαό, ἀποτέλεσμα τῆς ἀπομόνωσής του μέσα σέ ἄλλες, ἐχθρικές γι' αὐτόν ἀνθρώπινες κοινωνίες. Οἱ Ἰουδαῖοι μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Ἱερουσαλήμ (70 μ.Χ.) δέν εἶχαν καμιὰ κρατικὴ ὀργάνωση μέχρι τό 1948 καί σκόρπισαν στόν τότε κόσμο, ὅπου γνώρισαν ἐπὶ αἰῶνες ἐχθρότητες, κακουχίες, ἐξορίες, τά φοβερά γκέτο,

* Τά θεμέλια τοῦ 19ου αἰώνα.

τά στρατόπεδα συγκεντρώσεως καί τέλος τά κρεματόρια. Ἀλλά χάρη στό μεγάλο συνεκτικό δεσμό πού τούς χαρίζει ἡ θρησκεία διατήρησαν τή συνοχή τους, τήν ψυχική τους ἐνότητα, καί τή φυλετική τους ὁμοιογένεια. Αὐτό ἀνεξάρτητα ἀπό οἰαδήποτε φυλετική ἀξιολόγηση.

Ὁ Ο. Seeck, ἀπό τούς σπουδαίους μελετητές τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ἐξηγεῖ τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου μέ τήν «ἐξαφάνιση τῶν ἀρίστων», ἐξαιτίας τῶν ἐμφύλιων πολέμων, τῶν διώξεων τοῦ Χριστιανισμοῦ, καί μ' αὐτό τόν τρόπο θυμίζει κάπως τή θεωρία γιά τή σημαδία τῆς φυλῆς.

Ἐπάρχουν ἀντιθέτως παραδείγματα λαῶν, ὅπως ὁ αἰγυπτιακός, ὁ περσικός, πού ἀνάπτuξαν στήν ἀρχαιότητα σπουδαία κρατική ὀργάνωση καί λαμπρό πολιτισμό, ἐνῶ ἀργότερα ὁ ἴδιος λαός στόν ἴδιο χῶρο πέρασε σέ δεύτερη ἀκόμη καί τρίτη μοίρα, χωρίς στό διάστημα αὐτό νά ἔχει ὑποστῆ σοβαρές φυλετικές μεταβολές.

Χρονολογία

Βασικό μέλημα τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἐνταξη τῶν γεγονότων στό χῶρο καί τό χρόνο. Γιά τή σωστή χρονολόγηση ἀπαραίτητη εἶναι ἡ γνώση τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος (aera, ere) πού ἔσχυε κατά λαούς, ἐποχές καί περιοχές. Ἰδιαιτέρα στόν πολυδιασπασμένο ἀρχαῖο κόσμο, ὅπου τά χρονολογικά συστήματα καί ἡμερολόγια δέν ἦταν ἐνιαῖα, παρουσιάζεται ποικιλία στήν ἀφετηρία καί διάρκεια τοῦ ἔτους, τόν ὑπολογισμό τῶν μηνῶν μέ βάση τήν κυκλική ἐπανεμφάνιση τῆς σελήνης (σεληνιακό ἡμερολόγιο) ἢ τήν κατανομή τῶν ἡμερῶν μέ βάση τήν ἡλιακή ἀνακύκλιση (ἡλιακό ἡμερολόγιο).

Τήν ἀνάγκη ὑπολογισμοῦ τοῦ χρόνου αἰσθάνθηκε ὁ ἄνθρωπος πολύ νωρίς. Σ' αὐτό τόν βοήθησε ἡ ἐναλλαγή φωτός καί σκότους, ἡ διαδοχική ἐμφάνιση τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους μέ τήν ἀντίστοιχη βλάστηση, ἡ παρατήρηση τῆς κινήσεως τῶν ἀστρῶν, τοῦ ἡλίου, τῆς διαδοχῆς τῶν φάσεων τῆς σελήνης, πού στάθηκαν ἡ βάση γιά τόν καθορισμό τοῦ ἡμερολογίου σέ ἔτη, μῆνες καί μέρες. Ἡ μέρα συνδέεται μέ τήν περιστροφή τῆς γῆς γύρω ἀπό τόν ἄξονά της,

ἀναλλοίωτη στους αἰῶνες. Ἡ διάρκεια τῆς κυκλικῆς ἐπανεμφάνισης τῆς σελήνης, ὑπολογιζόμενη πρακτικά σέ 29 1/2 μέρες, ὑπῆρξε ἡ βάση γιά τή διαίρεση τοῦ ἔτους σέ σεληνιακοὺς μῆνες. Τό ἀστρονομικό ἔτος, ἐξισούμενος μέ τή μέση διάρκεια τοῦ τροπικοῦ ἔτους — ἀντίστοιχη μέ τό χρόνο τῆς διαδοχικῆς διέλευσης τοῦ ἡλίου ἀπό τό σημεῖο τῆς ἑαρινῆς ἰσημερίας, — ἰσοῦται μέ 365 μέρες, 5 ὥρες, 48', 46''.

Ἡ διαίρεση τοῦ χρόνου σέ ἐβδομάδες, πού ὀφείλεται στους Ἑβραίους, ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπό χριστιανούς καί μουσουλμάνους. Τό Σάββατο, ἡμέρα ἀναπαύσεως γιά τοὺς Ἑβραίους, ἀντικαταστάθηκε ἀπό τοὺς χριστιανούς μέ τὴν Κυριακὴ ἤδη κατὰ τό Β' αἰῶνα.

Ἐν τούτοις, οἱ ὑπολογισμοὶ τῆς κίνησης τῶν οὐρανίων σωμάτων πού ἔγιναν ἀπό τοὺς ἀρχαίους λαοὺς δέ συνέπιπταν ἐντελῶς μέ τόν ἀστρονομικὰ ἀκριβῆ χρόνο κι ἡ διαφορά τῶν λίγων λεπτῶν ἢ μερικῶν ὥρῶν συσσωρευόταν κάθε χρόνο, προκαλώντας φανερὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν πραγματικό. Αὐτό παρακίνησε τοὺς ἀστρονόμους νά ἐπινοήσουν διάφορους τρόπους θεραπείας τῆς ἀσυμφωνίας ἀνάμεσα στό ἰσχύον ἡμερολόγιο καί τόν ἀστρονομικὰ ἀναγκαῖο χρόνο γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ κίνηση τῶν οὐρανίων σωμάτων (ἡλίου, σελήνης), πού ἀποτελοῦσε τὴν βάση τοῦ ἡμερολογίου. Ἔτσι παρεμβλήθηκαν «ἐπαγόμενες ἡμέρες», «ἐμβόλιμος μῆνας» καί ἐπινοήθηκε τό «δίσεκτο ἔτος».

Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους λαοὺς ἄλλοι, ὅπως οἱ Αἰγύπτιοι καί οἱ Ρωμαῖοι, εἶχαν ἀμιγῆς ἡλιακὸ ἡμερολόγιο, ἄλλοι ἀμιγῆς σεληνιακό, ἄλλοι μικτό· κατὰ συνέπεια, κυμαινόταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἡμερῶν τοῦ ἔτους (360, 365), τῶν μηνῶν (29, 30), καθὼς καί ἡ ἑναρξη μηνῶν καί ἔτους. Π.χ. στό ρωμαϊκὸ ἀρχὴ τοῦ ἔτους ἦταν ἡ 1η Ἰανουαρίου, ἐνῶ στό αἰγυπτιακὸ ἡ 1η τοῦ μήνα Θῶθ, πού γιά τὰ τρία κοινὰ ἔτη συμπίπτει μέ τίς 29 Αὐγούστου καί γιά τό δίσεκτο μέ τίς 30 Αὐγούστου. Ἡ παρεμβολὴ δηλαδὴ τῶν ἐπαγόμενων ἡμερῶν ἢ τοῦ ἐμβόλιμου μήνα προκαλοῦσε ἀκόμη μεγαλύτερη σύγχυση, ἀφοῦ συχνὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τό ἔτος νά μὴν ἔχει σταθερὴ ἀρχή.

Ἡ καθιέρωση νέου χρονολογικοῦ συστήματος ἢ ἡ ἀντικατάσταση ὑπάρχοντος εἶναι δυνατὸ νά συνδέεται μέ πολιτικὲς ἢ κοι-

ωνικές ανακατατάξεις ή την αποδοχή νέας θρησκείας ή την κατάκτηση από άλλο λαό. Π.χ. οι Σελευκίδες καθιέρωσαν δικό τους χρονολογικό σύστημα με έναρξη την 1η Δίου (= 1η 'Οκτωβρίου) του 312 π.Χ. 'Η νίκη του 'Ακτίου (2 Σεπτεμβρίου 31 π.Χ.) αποτέλεσε άφετηρία νέου χρονολογικού συστήματος, που επικράτησε σε μεγάλο τμήμα της 'Ανατολής, και ή μετοικεσία (Hidjra = 'Εγείρα) του Μωάμεθ από τη Μέκκα στη Μεδίνα έγινε ή άρχή άλλου, που ισχύει και σήμερα σ' όλο τό μουσουλμανικό κόσμο. 'Η άρχή του έτους όρίσθηκε την 1η Μουχαρέμ (=16 'Ιουλίου 622) με βάση την κυκλική επανεμφάνιση της σελήνης· κατόπιν τούτου τό μουσουλμανικό έτος διαιρέθηκε σε 12 σεληνιακούς μήνες, υπολειπόμενο κατά μερικές μέρες του ήλιακού, σε τρόπο που κάθε χρόνο ή διαφορά μεταξύ αύτου και των χρονολογικών συστημάτων, τά όποια στηρίζονται στον ήλιακό κύκλο, μεγαλώνει και μετά από 33 χρόνια τό μουσουλμανικό διαφέρει κατά ένα όλόκληρο έτος.

Στήν πιό ριζοσπαστική της περίοδο ή Γαλλική 'Επανάσταση επιδίωξε νά αντικαταστήσει τό ισχύον χρονολογικό σύστημα με άλλο, του όποιου άφετηρία όρίσθηκε ή κατάργηση της βασιλείας και ή ανακήρυξη της Δημοκρατίας (1e Vendémiaire = 22 Σεπτεμβρίου 1792). Ταυτόχρονα άλλαξαν τά όνόματα των μηνών με νέα, δηλωτικά των καιρικών συνθηκών. Πίνακες συγχρονισμού του χρονολογικού συστήματος της Γαλλικής 'Επανάστασης με τό γρηγοριανό βλ. πρόχειρα στό L'Histoire et ses méthodes* (Encyclopédie de la Pléiade), Paris 1961, σ. 1570-1575, όπου και τά όνόματα των μηνών του επαναστατικού ήμερολογίου. Χρονολογικό σύστημα και ήμερολόγιο έγκαταλείφθηκαν με την 'Ιδρυση της Αύτοκρατορίας από τό Ναπολέοντα με άπόφαση της Γερουσίας από 22 fructidor έτ. XII = 9 Σεπτεμβρίου 1805 και άρχή εφαρμογής την 1η 'Ιανουαρίου 1806. Μόνο μερικά πολύ σπουδαία γεγονότα της 'Επανάστασης ταυτίστηκαν τόσο άπόλυτα με τη νέα ήμερολογιακή όριοθέτηση, που πέρασαν έτσι στην 'Ιστορία. Με την αναφορά στην 9η Thermidor (= 27 'Ιουλίου 1794) όλοι έννοούμε την ανατροπή του Ροβεσπιέρου και στην

* 'Η ιστορία και ή μεθοδολογία της.

18 Brumaire (=9 Νοεμβρίου 1799) τό πραξικόπημα τοῦ Ναπολέοντα πού ἀνάτρεψε τό Διευθυντήριο.

Στόν ἀρχαῖο κόσμο, ἐκτός ἀπό τή διάρκεια τοῦ ἔτους καί τό εἶδος τοῦ ἡμερολογίου, διαφέρει καί ἡ ἀφετηρία τοῦ ὑπολογισμοῦ τοῦ συστήματος. Ἡ κατά Ὀλυμπιάδες χρονολόγηση ἔγινε γενικά ἀποδεκτή ἀπό τοὺς Ἕλληνες, χάρις στόν πανελλήνιο χαρακτηριστήρα τῆς πεντετηρικῆς (=κάθε τέσσερα χρόνια) γιορτῆς. Ἡ πρώτη Ὀλυμπιάδα τοποθετεῖται στό 776 π.Χ. Οἱ Ρωμαῖοι χρησιμοποιοῦν δύο χρονολογικά συστήματα. Στό ἕνα ἡ χρονολόγηση μετρίεται ἀπό κτίσεως Ρώμης (ἔτ. 753 π.Χ.)· τό ἄλλο στήρίζεται στήν ἐτήσια ἀρχή τῆς ὑπατείας καί κάθε ἔτος προσδιορίζεται μέ τή μνεία τῶν δύο ὑπάτων. Μέ τήν κατάργηση τῆς ὑπατείας τό 541 μ.Χ. ἀπό τόν Ἰουστινιανό ἀχρηστεύτηκε τό σύστημα· διατηρήθηκε μόνο γιά ἕνα διάστημα κυρίως στά ἔγγραφα μέ τήν ἐξῆς διατύπωση: καί μετὰ τήν ὑπατεῖαν Βασιλείου ἔτους τάδε... Ὁ Βασίλειος, ὡς ὁ τελευταῖος ὑπάτος, πῆρε τή θέση χρονολογικοῦ ὀρόσημου. Διάφορες ἑλληνικές πόλεις υἰοθέτησαν ὡς τρόπο χρονολόγησης τήν ἀναφορά σέ ὀρισμένη ἐτήσια ἀρχή τῆς πόλης, ἀναγράφοντας π.χ. στήν Ἀθήνα τό ὄνομα τοῦ ἀρχοντα (πού γι' αὐτόν τό λόγο πῆρε ἀργότερα καί τήν προσωνομία ἐπώνυμος), στή Σπάρτη τῶν ἐφόρων, στό Ἄργος τῆς ἱερείας τῆς Ἡρας.

Ὁ χριστιανικός κόσμος αἰσθάνθηκε τήν ἀνάγκη νά διακηρύξει καί στό κεφάλαιο αὐτό τήν ἀντίθεσή του μέ τίς παλαιότερες θρησκείες, δημιουργώντας ἕνα νέο χρονολογικό σύστημα, πού νά συνδυάζει τά ἱστορούμενα στήν Παλαιά Διαθήκη γιά τή δημιουργία τοῦ κόσμου μέ τή διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου γιά τήν ἐνσάρκωση τοῦ Κυρίου, τό σταυρικό Πάθος καί τήν Ἀνάσταση. Κατά τόν ὑπολογισμό (ἐσφαλμένο κατά 5-7 χρόνια) πού ἔκαμε στίς ἀρχές τοῦ 5' αἰώνα ὁ μοναχός Διονύσιος ὁ μικρός, ἡ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, καί συνεπῶς τό ἔτος 1 τῆς σημερινῆς χρονολογίας, συμπίπτει μέ τό ἔτος 5509/8 ἀπό τῆς σύστασης τοῦ σύμπαντος κατά τό βυζαντινὸ λεγόμενο καί τό ἔτος 5493/2 κατά τό ἀλεξανδρινὸ σύστημα.

Μέ τήν πολιτική ἐνοποίηση καί πολιτιστική ἀφομοίωση πού ἐπῆλθε στους κόλπους τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐξαλείφθηκαν τά τοπικά χρονολογικά συστήματα, τά ὁποῖα ἴσχυαν στίς

διάφορες πόλεις και περιοχές τῆς Ἀνατολῆς καί ἐπικράτησε ἐνιαῖο σύστημα. Ἡ ἀρχή τοῦ ἔτους στό Βυζάντιο σταθεροποιήθηκε στήν 1η Σεπτεμβρίου, ἡμερομηνία, στήν ὁποία τοποθετήθηκε ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ Ε' αἰώνα καί ἡ ἀρχή τῆς ἰνδικτιώνας. Μέ τόν ὄρο ἰνδικτιώνα (μεταγραφή τοῦ λατινικοῦ *indictio*) νοεῖται πρῶτα δεκαπενταετῆς χρονικός κύκλος, πού εἶχε τήν προέλευσή του στόν καθορισμό τῆς φορολογίας τῆς γῆς, καί δεύτερο κάθε ἔτος αὐτοῦ τοῦ κύκλου. Ἀριθμεῖται δηλαδή πρώτη ἰνδικτιώνα, δεύτερη, τρίτη καί οὕτω καθεξῆς ὡς τῆ δέκατη πέμπτη, ὅποτε ἀρχίζει πάλι ἡ ἀρίθμηση ἀπό τήν ἀρχή (πρώτη ἰνδικτιώνα, δεύτερη κτλ.).

Τό ἰουλιανό ἡμερολόγιο (= ἔτος 365 ἡμερῶν καί προσθήκη μιᾶς ἡμέρας κάθε τέταρτο ἔτος), ὅπως ὀνομάζεται ἀπό τό ὄνομα τοῦ εισηγητῆ του (Ἰούλιου Καίσαρα στά 45 π.Χ.), ἴσχυσε γιά αἰῶνες. Παρατηρήθηκε ὅμως ὅτι σχεδόν κάθε ἑκατονταετία παρουσιαζόταν διαφορά μιᾶς ἡμέρας ἀπό τήν πραγματικότητα. Στή διόρθωση προέβει ὁ πάπας Γρηγόριος ΙΓ' — ἀπό τόν ὁποῖο πῆρε τό ὄνομα Γρηγοριανό ἡμερολόγιο — συνίσταται δέ στήν παράλειψη τῆς δίσεκτης ἡμέρας (29 Φεβρουαρίου) ἀπό τά ἔτη τῶν αἰώνων πού τά ἀρχικά τους ψηφία δέν εἶναι διαιρετά μέ τό τέσσερα· δηλαδή δίσεκτα ἔτη εἶναι μόνο τά ἔτη 1600, 2000, 2400 κτλ. ὄχι ὅμως καί τά 1700, 1800, 1900, 2100, 2200 καί οὕτω καθεξῆς. Τό ἡμερολόγιο ἴσχυσε ἀμέσως (1582) στό τότε παπικό κράτος καί τά περισσότερα καθολικά, βαθμιαῖα δέ ἔγινε ἀποδεκτό καί στή λοιπή Εὐρώπη· στή Ρωσία εἰσήχθη μετὰ τήν ἐπανάσταση τοῦ 1917 στήν Τουρκία τό 1914 καί στήν Ἑλλάδα τό 1923.

Βασικό γιά τή μελέτη τῶν χρονολογικῶν συστημάτων καί ἡμερολογίων τοῦ ἀρχαίου καί μεσαιωνικοῦ κόσμου εἶναι τό ἔργο τοῦ V. G r u m e l: *La chronologie*, Paris 1958, πλούσιο σέ πίνακες συγχρονισμοῦ τῶν διαφόρων χρονολογικῶν συστημάτων καί καταλόγους ἡγεμόνων παπῶν πατριαρχῶν κτλ. Γιά τή χρονολογία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου εἰδικό ἐγχειρίδιο A. E. K. S a m u e l: *Greek and Roman chronology. Calendars and years in classical Antiquity* (Handbuch der Altertumswissenschaft Abt. 1 Teil 7)* München 1972.

* Ἑλληνικό καί Ρωμαϊκό χρονολογικό σύστημα. Καλένδες καί ἔτη κατά τήν κλασική ἀρχαιότητα (Ἐγχειρίδιο Ἀρχαιογνωσίας).

Ἱστορική γεωγραφία

Ἡ ἱστορική γεωγραφία ἐξετάζει τὴ φυσιογνωμία τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους, τὴν ἐπικοινωνία καὶ τίς μετακινήσεις τῶν ἀνθρώπων ὁμάδων μέσα σέ ὀρισμένα χρονικά πλαίσια. Ἐνδιαφέρεται δηλαδή γιὰ τὴν κατάσταση καὶ τίς μεταβολές τῆς γήινης ἐπιφάνειας σέ σχέση μέ τὰ ἱστορικά γεγονότα. Οἱ ὄρεινοὶ ὄγκοι, ἡ διάταξη τῶν ὄροσειρῶν, ἡ φύση τῶν ἀκτῶν, τὰ συμπλέγματα τῶν νησιῶν προσδιορίζουν βασικά τοὺς τρόπους ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν ἀλλὰ καὶ τίς δυνατότητες διεισδύσεως τῶν ξένων μεταναστῶν, ἐπιδρομέων, καθὼς καὶ τοὺς τρόπους ἄμυνας τῶν κυρίων τῆς χώρας, τουλάχιστον στό παρελθόν, γιατί τὰ σημερινὰ τεχνικά μέσα ἔχουν σέ πολλές περιπτώσεις μεταβάλλει τὰ παλιὰ δεδομένα. Ὅλοι ξέρουμε πὼς ἡ φύση τοῦ ἐδάφους ἐπηρεάζει τὸν τρόπο ἄμυνας ἢ ἀνάπτυξης τῶν δυνάμεων ἐνός στρατοῦ, ἂν δηλαδή πρόκειται γιὰ πεδιάδα καὶ μάλιστα ἂν ἡ μάχη δοθεῖ μέ σώματα ἵππικοῦ ἢ ἂν ὁ ἐχθρὸς ἔχει νὰ περάσει κλεισοῦρες, ὅποτε στή δευτέρα περίπτωση ἡ ἄμυνα γίνεται εὐκολότερη καὶ τὸ πέρασμα κρατιέται μέ ὀλιγάριθμες δυνάμεις. Ἔτσι ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱστορία τὰ παραδείγματα τῆς μάχης τοῦ Γρανικοῦ ἢ τῶν Γαυγαμήλων γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἵππικοῦ ἢ τῶν Θερμοπυλῶν στή δευτέρα περίπτωση, ὅπου οἱ τριακόσιοι Σπαρτιάτες ἀντιστάθηκαν σέ πολυάριθμο περσικὸ στρατό, καὶ στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τὴν καταστροφή τοῦ Δράμαλη στὰ Δερβενάκια (1822).

Στὴν ἱστορική γεωγραφία ἔχουμε νὰ προσέξουμε διάφορους τομεῖς. Πρῶτα-πρῶτα τίς φυσικὲς μεταβολές τοῦ τοπίου στό πέρασμα τοῦ χρόνου. Πολλὲς πόλεις παράλιες στὴν Ἀρχαιότητα (π.χ. Μίλητος, Πριήνη, Ραβέννα) ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν ἀκτὴ ἐξαιτίας τῶν προσχώσεων. Ἄλλες φορές πάλι οἱ ἐνέργειες τῶν ἀνθρώπων δημιουργοῦν ἓνα τεχνικὸ ἔργο πού φέρνει μεταβολές στὶς θλάσσιες συγκοινωνίες μέ σπουδαῖες οικονομικὲς συνέπειες καὶ ἐπιπτώσεις πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς. Π.χ. ὁ Ἴσθμός τῆς Κορίνθου εἶχε σημασία γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς Ἰταλίας. Ἀκόμη σημαντικότερο εἶναι τὸ ἄνοιγμα τῆς διώρυγας τοῦ Σουέζ, πού συντόμευσε πολὺ τὸ ταξίδι πρὸς τίς Ἰνδίες, τὴν Ἀπὼ Ἀνατολή καὶ τὴν Αὐστραλία καὶ

γιά καιρό ήταν σπουδαῖο κλειδί στήν ἀποικιακή πολιτική τῆς Μεγάλης Βρετανίας καί στή διακίνηση τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου. Ἐπίσης οἱ θαλάσσιοι δρόμοι πού ἀνοῖξαν γιά τήν ἀνθρωπότητα μέ τήν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς εἶχαν ἄμεσες συνέπειες στήν οἰκονομία τοῦ Παλαιοῦ Κόσμου καί ἰδιαίτερα τῆς ναυτιλιακῆς κίνησης στή Μεσόγειο. Ἡ Κωνσταντινούπολη καί ἡ Ἀλεξάνδρεια καί ἀργότερα ἡ Βενετία καί ἡ Γένοβα ἔπαψαν νά ἔχουν τήν ἐμπορική σπουδαιότητα πού εἶχαν ἐπί αἰῶνες, ἀφοῦτο ἡ ἀφετηρία τῶν ναυτιλιακῶν γραμμῶν μετατοπίστηκε στά λιμάνια τοῦ Ἀτλαντικοῦ.

Τά τοπωνύμια δηλώνουν τή διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους, τήν ὑδρογραφία τοῦ χώρου, τή φυτεία, τίς καιρικές συνθῆκες, τήν ὑπαρξή ὄχρου, τό πέρασμα ξένων λαῶν καί παρέχουν στόν ἱστορικό ἐνδείξεις χρήσιμες γιά τή μελέτη ἐθνολογικῶν θεμάτων. Στόν εὐρωπαϊκῶ χῶρο συνυπάρχουν τοπωνύμια πού μαρτυροῦν τό πέρασμα καί τήν ἐγκατάσταση διάφορων λαῶν. Θά περιοριστῶ σέ παραδείγματα πού σχετίζονται εἴτε μέ τόν ἐλληνικό χῶρο εἴτε μέ τόν Ἑλληνισμό. Εἶναι γνωστό ὅτι ὑπάρχουν προελληνικά τοπωνύμια, ὅπως ὁ Λυκαβηττός, Ὑμηττός, Μένδη, Λάρισα κι ἀκόμη σλαβικά καί ἀλβανικά σέ ἐλληνικές περιοχές. [Ἡ ὑπαρξή σλαβικῶν τοπωνυμίων κυρίως σέ ὄρεινά σημεῖα τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου εἶναι τό μόνο κατάλοιπο τῆς σλαβικῆς διείσδυσης κατά τή διάρκειά τῆς βυζαντινῆς περιόδου· δείχνουν τόν ποιμενικό χαρακτήρα τοῦ λαοῦ πού ἔμεινε μακριά ἀπό τά ἀστικά κέντρα, τά ὁποῖα διατήρησαν τίς ἀρχαῖες ὀνομασίες τους, ὅπως Ἀθήνα, Κόρινθος, Ἄργος, Πάτραι, Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Θήβα κτλ. Συλλογή τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου ἐπιχείρησε ὁ M. V a s m e r: Die Slaven in Griechenland, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften phil.-hist. Kl. 12, Berlin 1941, ἀλλ' ὅπως ἀπόδειξε ὁ εἰδικός τῆς τοπωνυμικῆς Δ. Γ ε ω ρ γ α κ ᾱ σ τίς μελέτες του Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen ἐν Byzantinische Zeitschrift τ. 41 (1941) σ. 351-381 καί Griechische Ortsnamen αὐτόθι τ. 42 (1942/1949) σ. 76-90 πολλά ἀπ' αὐτά ἀνάγονται σέ ἐλληνικές ρίζες καί εἶναι ἄσχετα μέ τούς Σλάβους. Τό ἸΔ' αἰῶνα ἔχουμε

άλβανικούς έποικισμούς στην έλληνική ύπαιθρο, όπου έμειναν ως τά σήμερα μερικά άλβανικά τοπωνύμια].

Όραιο παράδειγμα διατήρησης τοπωνυμίων επί χιλιετηρίδες μόνον από την προφορική παράδοση θεωρώ τή Βραώνα στην Άττική, πού δείχνει την αδιάκοπη συνέχεια από την Άρχαιότητα ως τίς μέρες μας. Πρίν από τριάντα χρόνια αποκαλύφθηκαν στην περιοχή θραύσματα άγγείων πού όδήγησαν στην άνασκαφή του χώρου και την άποκάλυψη του ίεροϋ τής Βραυρωνίας Άρτέμιδας μέ πολύ ένδιαφέροντα άγάλματα, έπιγραφές κτλ. πού μαρτυρούν τή λατρεία τής Θεᾶς. Η Άρτεμη πήρε τό λατρευτικό όνομα Βραυρωνία από τό τοπωνύμιο.

Η έλληνική ήταν ή γλώσσα του πληθυσμού τής βυζαντινής αυτοκρατορίας. Όταν ή Μικρά Άσία κατακτήθηκε από τους Όθωμανούς, έμειναν τά όνόματα των πόλεων, τά όποια διατηρήθηκαν ως σήμερα στην τουρκική φωνητική άπόδοση μέ την έλληνική τους ρίζα. Σημειώνω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα και πρώτο τής Κωνσταντινούπολης, σημερινής Ίστανμπούλ, πού είναι ή μεταγραφή του έλληνικού στην Πόλη: στίς όνομασίες άλλων μεγάλων πόλεων τής Τουρκίας: Ίζμίρ = (εις) Σμύρνη, Ίζνικ = (εις) Νίκαια Ίζμίτ = (εις) Νικομήδεια, Σιβάς = Σεβάστεια, Μαλάτσα = Μελιτηνή, Καϊζεριέ = Καισάρεια, Κιουτάχεια = Κοτούσειον, Κόνιε = Ίκόνιον κτλ. διατηρούνται τά βυζαντινά-έλληνικά τοπωνύμια.

Επίσης στη νότια Ίταλία και Σικελία έχουν διατηρηθεί πολλά από τά αρχαία έλληνικά τοπωνύμια είτε αυτούσια είτε κάπως παραφθαρμένα, όπως Syracuse = Συρακοϋσες, Messina, Grigenti = Άκραγάς, Otranto = Όδροϋς, Napoli = Νεάπολις, Trapani = Δρέπανο, Monopoli κ.ά.

Άκόμη πρέπει νά προσέξουμε τίς πόλεις μέ ιστορική συνέχεια. Διατηρούν στό παλιό τους τμήμα τή ρυμοτομία πολλές φορές από την Ίδρυσή τους. Τό ίδιο συμβαίνει και μέ τους δρόμους πού όδηγοϋν από τό κέντρο πρós τά περιχώρα και την ύπαιθρο γενικά. Οι δρόμοι μένουν χιλιετηρίδες όλόκληρες στά ίδια χαράγματα. Τό βλέπουμε στην Άττική, στη Ρώμη, στην Κωνσταντινούπολη, τή Βιέννη, τή Βενετία. Οι δρόμοι τής Άττικής π.χ. πρós

τό Μαραθώνα, ἡ ὁδὸς Μεσογείων πρὸς τὸ Λαύριο ἢ ἡ Ἱερά Ὀδὸς ἀκολουθοῦν τὸ χάραγμα τοῦ ἀρχαίου δρόμου. Στὶς ἀνασκαφές τῶν Φιλίππων ἀποκαλύφθηκε πλακόστρωτο τμήμα τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ. Στὴν Ἱταλία οἱ «ἐθνικοὶ» δρόμοι, οἱ μεγάλες δηλαδή ὀδικές ἀρτηρίες πού συνδέουν τίς πόλεις μεταξύ τους, εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἀρχαῖοι δρόμοι, Φλαμνία, Αἰμιλία, Ἀππία, Αὐρηλιανή ὁδὸς κτλ. ὀνομασμένοι ἀπὸ τὸ *nomen gentilicium* τοῦ Ρωμαίου ἀρχοντα, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ χάραξή τους. Σώζονται ἀκόμη ἔξω ἀπὸ τὴν Ρώμη τμήματα ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο πλακόστρωτο τῆς Ἀππίας ὁδοῦ καὶ ὅπως φαίνεται καὶ ἡ μεγαλόπρεπη κατάληξή της: οἱ δύο ἀρχαῖες κολόνες πού χαιρετίζουν ἀπὸ τὸ ὕψωμα τῆς προκουμίας τοῦ Brindisi τὰ καράβια ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Σώζονται ἀκόμη καὶ ἀρχαῖα γεφύρια σέ χρήση μέχρι σήμερα, ὅπως τὸ Ponte Milvio (= Pons Milvius) στὴ Ρώμη. Ἡ rue Saint Jacques στὸ Παρίσι ἀνηφορίζει δίπλα ἀπὸ τὴ Σορβόνη, ὑπεθυμίζοντας ὅτι αὐτὴν ἀκολουθοῦσαν οἱ προσκυνητές ἀπὸ τὸ Βορρά γιὰ τὸν ἅγιο Ἰάκωβο τῆς Compostella στὴν Ἰσπανία. Τὴν Εὐρώπη, Μικρὰ Ἀσία, Ἐγγὺς Ἀνατολή διέσχίζαν ἀρχαῖοι δρόμοι πού τοὺς ἀκολουθοῦσαν ταχυδρόμοι, ἔμποροι, προσκυνητές, στρατός. Μοναδικός εἶναι ὁ λεγόμενος «δρόμος τῆς μετᾶξης» πού διασχίζει τὴν Κεντρικὴ Ἀσία.

Τὰ σύνορα εἶναι καὶ αὐτὰ ἓνα στοιχεῖο πού πρέπει νὰ λαμβάνει ὑπόψη του ὁ ἱστορικός. Οἱ Ρωμαῖοι εἶχαν εἰδικές κολόνες σέ διάφορα σημεῖα πού βρίσκονται πολλές φορές στὴ θέση τους. Ξέρουμε τὸ ρωμαϊκὸ σύνορο (*limes*) στὴ Μ. Βρετανία, Ραιτία, Παννονία, Συρία, Β. Ἀφρική. Τὰ φυσικὰ ἐμπόδια, ἰδίως μεγάλα ποτάμια, χρήσιμα ὡς ἀμυντικὴ γραμμὴ, συνηθέστατα μεταβάλλονται σέ σύνορο. Ἔτσι ὁ Δούναβης, ὁ Εὐφράτης, ὁ Τίγρης ἦταν τὰ φυσικὰ σύνορα αἰῶνες ὀλόκληρους στὴ Ρωμαϊκὴ ἢ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ἰδίως παλαιότερα τὸ μεγάλο ποτάμι ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ ζευχθεῖ καὶ οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν εἰδικὴ ὑπηρεσία μέ πλοία-ρια γιὰ τὴν ἐπίβλεψη καὶ ἄμυνα στὸ Δούναβη.

Πηγές γιὰ τὴν ἱστορικὴ γεωγραφία εἶναι ἐκτός ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ φυσικὸ τοπίο, τὰ σωζόμενα μνημεῖα καὶ κατασκευές, ὅπως ἐπιγραφές, *μιλιάρια* — ἔτσι ὀνομάζονται οἱ τοποθετημένοι στίς ὀδικές ἀρτηρίες κιονίσκοι, γιὰ νὰ δείχνουν τίς ἀποστάσεις ἀπὸ τὴν Ρώμη καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη —, ἀλλὰ καὶ

οί γραπτές μαρτυρίες: άφηγηματικές πηγές, ιδίως ιστορικές, γεωγράφοι (Στράβων, Πτολεμαῖος), χάρτες, πορτολόνοι όδηγοί για τή ναυσιπλοία σχετικοί με τά λιμάνια), περιηγητές. Στη βυζαντινή αὐτοκρατορία αναπτύχθηκε ή συνήθεια νά πηγαίνουν για προσκύνημα στους Ἁγίους Τόπους κι έτσι έχουμε από διάφορες εποχές περιγραφές ταξιδιωτῶν πρὸς τήν Ἱερουσαλήμ από τή Δύση. Ἀπό τόν Δ' αἰώνα έχουμε τήν περιγραφή αὐτοῦ τοῦ ταξιδιοῦ από μία μοναχή (Peregrinatio Aetherae). Πολύτιμες εἶναι οἱ άφηγήσεις για τήν Ἀνατολή κατά τόν ΙΔ'-ΙΕ' αἰώνα περιηγητῶν από τή Δύση, ὅπως τῶν Johann Schiltberger, Bertrandon de la Brocquière, ἤ τή Ρωσία, ὅπως τοῦ Ἱγνάτιου τοῦ Σμολένσκ ἤ Ἀράβων, ὅπως τοῦ Ἰμπν Μπατούτα. Για τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας οἱ ξένοι περιηγητές πού ἐπισκέφτηκαν τήν Ἑλλάδα καί Μικρά Ἀσία διέσωσαν σημαντικές πληροφορίες, ἐθνολογικές, οικονομικές καί κοινωνικές. Ἀκόμη μερικοί κράτησαν σκίτσα από μνημεῖα (τόν Ἰππόδρομο τῆς Κωνσταντινούπολης, τόν Παρθενώνα) ἤ για τίς ἐνδουμασίες τῶν κατοίκων διαφόρων περιοχῶν.

Κατανομή τῆς ιστορικῆς ὕλης καί διαίρεση τῆς ιστορίας σέ χρονικές περιόδους

Ἡ άπεραντοσύνη τῆς ιστορικῆς ὕλης, ἡ ἔκταση τῶν ιστορικῶν χρόνων, ἡ διαφορετική ἀρχή τῆς ιστορικῆς ἐποχῆς σέ κάθε λαό, ἡ παγκοσμιότητα, πού χαρακτηρίζει τή ζωή τῆς ἀνθρωπότητας στους τελευταίους αἰῶνες κατέστησαν ἐπιτακτική τήν ἀνάγκη τῆς κατανομῆς τῆς ιστορικῆς ὕλης. Κι ἐπειδή τό ιστορικό γίγνεσθαι, χαρακτηρίζεται από ἀλληλουχία, ἐνῶ κάθε τομή παρουσιάζει μεγαλύτερη ἢ μικρότερη αὐθαιρεσία, ἦταν φανερό ἡ ἀνάγκη ἀποδοχῆς ὀρισμένων κριτηρίων για τήν κατανομή τῆς ιστορικῆς ὕλης. Εὐκολότερη φαίνεται ἡ διαίρεση στό χρόνο καί πιά δύσκολη σέ ἀναφορά μέ τό ἀντικείμενο. Διαμορφώθηκε κατά συνέπεια ἡ χρονική διαίρεση α') σέ Ἀρχαίους χρόνους, κατά τούς ὁποίους ἐμφανίζονται στό ιστορικό προσκήνιο οἱ λαοί τῆς Μεσογείου καί Ἑγγύς Ἀνατολῆς: Αἰγύπτιοι, Σουμέριοι, Βαβυλώνιοι, Ἀσσύριοι, Χετταῖοι, Ἑβραῖοι, Μῆδοι, Πέρσες, Ἑλληνας, Ρω-

μαῖοι· β') στο Μεσαίωνα πού περιλαμβάνει τήν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου καί τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου (ὁ ὅρος Μεσαίωνας προκάλεσε ἀντιρρήσεις, γιατί δέν προῆλθε ἀπό τίς ἱστορικές συνθήκες τῆς ἐποχῆς ἀλλά ὀφείλεται στήν ἀνάγκη νά πληρωθεῖ τό κενό μεταξύ τῶν δύο ἄλλων περιόδων) καί γ') στούς Νεώτερους χρόνους, πού ἀναφέρονται στήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ὅλο καί περισσοτέρων λαῶν τοῦ πλανήτη μας, καί τούς δύο τελευταίους αἰῶνες καλύπτουν τήν ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν τῆς γῆς.

Ἡ ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς — Ἰνδιῶν, Κίνας, Ἰαπωνίδας — καί τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς ἀκολουθεῖ δική της διαίρεση. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού οἱ εὐρωπαϊκές δυνάμεις ἐπέκτειναν τήν ἐπιρροή τους μέ τή μιά ἢ τήν ἄλλη μορφή, πολιτική, οἰκονομική, στρατιωτική καί στίς ἄλλες ἡπείρους, ἐτάχθηκαν κι αὐτές στά πλαίσια τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

Πολὺ ἔχει συζητηθεῖ ὁ προσδιορισμός τῶν χρονικῶν ὁρίων τῶν μεγάλων αὐτῶν περιόδων καί ἰδιαίτερα τό τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τήν ἱστορία τῶν μεσογειακῶν λαῶν καί ἐκείνων τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς παρακολουθοῦμε ἀπό διαφορετική χρονική ἀφετηρία, ἀνάλογα μέ τά διασωθέντα γιά τόν καθένα γραπτὰ μνημεῖα καί τήν ἀνάγνωση τῶν γλωσσῶν, στίς ὁποῖες ἔχουν αὐτά γραφεῖ, φθάνοντας γιά τούς Αἰγύπτιους καί Σουμερίους λίγο μετά τό 3000 π.Χ. Ἡ ἀνάγνωση τῆς Μυκηναϊκῆς γραφῆς Β, ἡ ὁποία ἀποδείχτηκε ὅτι ἀποδίδει ἐλληνική γλώσσα, μαζί μέ τό ἀρχαιολογικό ὑλικό καί τή μεταγενέστερη ἱστορική παράδοση ἐπιτρέπει τή μετάθεση τῆς ἀρχῆς τῆς γραπτῆς ἐλληνικῆς Ἱστορίας γύρω στά 1200 π.Χ. Ἀκολουθεῖ τό μεγάλο χάσμα τοῦ λεγόμενου ἐλληνικοῦ μεσαίωνα· κι ἔτσι φθάνουμε στήν πρώτη ἐκτεταμένη γραπτῆ μαρτυρία πού ἀποτελοῦν τά ὁμηρικά ἔπη (Θ'-Η' αἰῶνες).

Μεγαλύτερες δυσκολίες παρουσιάζει ὁ χρονικός προσδιορισμός τοῦ τέλους τοῦ ἀρχαίου κόσμου, γιά τόν ὁποῖο ἔχουν προταθεῖ ὡς χρονικά ὀρόσημα τά ἔτη 284 (ἀνοδος τοῦ Διοκλητιανοῦ στό θρόνο), 324 (ἦρτα τοῦ Λικινίου καί μονοκρατορία τοῦ Κωνσταντίνου, ἀπόφαση γιά τήν ἱδρυση τῆς Κωνσταντινούπολης), 337 (θάνατος τοῦ Κωνσταντίνου), 395 (θάνατος τοῦ Θεοδοσίου Α' καί διανομή τῆς αὐτοκρατορίας στούς δύο γιούς του, ἀπό τούς ὁποῖους ὁ Ἀρκάδιος ἐξουσιάζει τήν Ἀνατολή καί ὁ Ὀνώριος τή

Δύση), 476 (κατάλυση τοῦ δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους), 565 (θάνατος τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄).

Ἐο δυτικοευρωπαϊκός χώρος πλὴν τῆς Μεσογείου εἰσέρχεται στὴν ἱστορική περίοδο στους τελευταίους προχριστιανικούς αἰῶνες, ὅταν νέοι βαρβαρικοί λαοὶ ἐρχονται λιγότερο σέ εἰρηνική ἐπαφή καί περισσότερο σέ πολεμική σύγκρουση μέ τό ρωμαϊκό κράτος.

Ἐόρσημο τοῦ τέλους τοῦ Μεσαίωνα θεωρεῖται ἀπό μεγάλο μέρος τῶν ἐρευνητῶν τό 1453, ἔτος τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπό τούς Τούρκους καί τοῦ τέλους τοῦ Ἐκατονταετοῦς πολέμου. Σ' αὐτά ἐρχεται νά προστεθεῖ ἡ ἐμφάνιση τῆς τυπογραφίας (1457 πρῶτο χρονολογημένο ἔντυπο τό ψαλτήριο τοῦ Mainz), πού ἀλλάξε τόν πνευματικό ὀρίζοντα τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι μερικοί ἱστορικοί μεταφέρουν τό τέλος τοῦ Μεσαίωνα στήν ἐποχή τῆς ἀνακαλύψεως τῶν Νέων Χωρῶν (στά 1492 ὁ Κολόμβος ἐφθάσε στήν Ἀμερική), ἐνῶ ἄλλοι δίνοντας ἰδιαίτερη σημασία στή θρησκευτική μεταρρύθμιση κατεβαίνουν στό ἔτος 1517, ὅταν ὁ Λούθηρος θυροκόλλησε τίς θέσεις του στόν ἀνακτορικό νάο τῆς Βιττεμβέργης.

Τέλος, ἄρχισε νά ἀναπτύσσεται ἡ τάση νά ἀποκοπεῖ τό τελευταῖο μέρος τῶν Νεώτερων Χρόνων καί νά ἀποτελεσεῖ νέα ἐνότητα μέ τήν ὀνομασία Σύγχρονοι Καιροὶ ἢ Σύγχρονη ἐποχή. Ἀλλά κι ἐδῶ ἀνέκυψε θέμα ἀφετηρίας. Μερικοί πρότειναν ὡς ὁρσημο τήν ἐναρξη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης (1789), ἄλλοι ὅμως φθάνουν στόν εἰκοστό αἰῶνα κι ἀρχίζουν τούς Σύγχρονους Καιρούς μέ τήν κήρυξη τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου (1914).

Ἀπ' ὅσα πρό ὀλίγου ἀνέφερα γίνεται φανερό ὅτι ἡ διαίρεση σέ Ἀρχαιότητα, Μεσαίωνα, Νεώτερους Χρόνους, ἴσως καί Σύγχρονους Καιρούς, χρήσιμη καί πρακτική ἔχει συμβατικό χαρακτήρα, γιατί τά χαρακτηριστικά κάθε περιόδου δέ διαμορφώνονται αὐτόματα ἀπό τή μιὰ μέρα στήν ἄλλη οὔτε παρουσιάζονται ταυτόχρονα σ' ὅλο τόν ἱστορικό χώρο. Καί μέσα στίς μεγάλες αὐτές περιόδους πάλι ἡ ἱστορική ὕλη κατανέμεται μέ διάφορα κριτήρια εἴτε χρονικά (π.χ. Ἱστορία τῆς Ἀναγέννησης, Ἱστορία τοῦ ΙΓ' καί ΙΖ' αἰῶνα) εἴτε γεωγραφικά (Ἱστορία τοῦ μεσογειακοῦ χώρου Ἱστορία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας Ἱστορία τῆς Μεσο-

νίας κτλ.) είτε κατά ἔθνη (Ἱστορία τῶν Αἰγυπτίων τῶν Ἑβραίων), είτε πολιτικά (Ἱστορία τῆς ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, Ἱστορία τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων), είτε προσωπικά (Βιογραφία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου τοῦ Ναπολέοντα τοῦ Churchill). Τά κριτήρια δυνατὸν νά εἶναι εἰδολογικά καί νά ἀφοροῦν τομεῖς τῆς τέχνης τῆς λογοτεχνίας τῆς οἰκονομίας τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ὀργάνωσης ὅποτε συμπλέκονται μέ τοὺς ἀντίστοιχους εἰδικούς ἐπιστημονικοὺς κλάδους. Στίς περιπτώσεις αὐτές ὁ συγγραφέας παράλληλα πρὸς τίς μεθοδολογικῆς ἱστορικῆς γνώσεις, πρέπει νά ἔχει καί εἰδικότερη παιδεία στὸν κλάδο πού θά πραγματευθεῖ τὴν ἱστορία του. Π.χ. γιὰ τὴν Ἱστορία τοῦ δικαίου ἀπαραίτητη εἶναι ἡ νομικὴ παιδεία, γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς μουσικῆς πολὺ καλὴ θεωρητικὴ καί πρακτικὴ γνώση τῆς μουσικῆς, ὅπως γιὰ τὴ συγγραφὴ Ἱστορίας τῆς στρατιωτικῆς τέχνης ἢ ἀκόμα τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων χρειάζεται στρατιωτικὴ παιδεία καί ἐμπειρία. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τό βιβλίον τοῦ στρατάρχη Montgomery: *History of the warfare** (1968) καί σέ γαλλικὴ μετάφραση *Histoire de la guerre* (1970), ὅπου ἐκτίθεται ἡ ἱστορία τῶν πολέμων ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότατους χρόνους ὡς σήμερα. Τό συνέταξε μέ τὴ βοήθεια δύο ὑφηγητῶν τῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης, μιά καί ὁ ἴδιος ἐμπειρος καί μορφωμένος στρατιωτικὸς, γνώριζε καλά τὰ προβλήματα τῆς στρατιωτικῆς τέχνης, ἀλλὰ δέν κατεῖχε σέ βάθος τὴν ἱστορία ὄλων τῶν λαῶν καί ἐποχῶν.

* Ἱστορία τοῦ πολέμου.

Παγκόσμιες Ίστορίες καί βιβλιογραφική ένημέρωση

Υπάρχουν σήμερα παγκόσμιες ιστορίες απόλυτα ένημερες, μέ πλούσια βιβλιογραφία, γραμμένες από τούς άριστους γιά κάθε λαό καί έποχή, ώστε νά ανταποκρίνονται στό σύγχρονο επίπεδο τής ιστορικής έρευνας. Η επέκταση τής ιστορικής ύλης καί ό πολλαπλασιασμός τών γνώσεων καθιστά σήμερα δυνατή τή σύνταξη Παγκόσμιας Ίστορίας από ένα μόνον άτομο. Κατά κανόνα οί συνεργασίες είναι διεθνείς· άλλοτε όμως οί συνεργάτες ανήκουν στό έπιστημονικό δυναμικό τής χώρας πού είχε τήν πρωτοβουλία τής σύνταξης. Στίς παγκόσμιες ιστορίες πού είναι καρπός συλλογικού μόχθου ξεχωρίζουν:

Cambridge New Ancient History, Medieval History, Modern History*.

Histoire Générale**. Θεμελιώθηκε από τόν G. Glotz μέ τή συνεργασία του R. Cohen αλλά δέν ολοκληρώθηκε. Περιλαμβάνει τούς αρχαίους χρόνους (έκτός από τά έλληνιστικά βασίλεια) καί τό Μεσαίωνα.

Peuples et Civilisations*** πού κυκλοφορεί σέ νέα έκδοση.

Clio**** έχει τουτο τό ξεχωριστό σέ σχέση μέ τίς άλλες· σχεδόν έξαντλητική αναγραφή τών πηγών μέ ειδολογική κατάταξη· έπιλογή τής κυριότερης καί νεώτερης βιβλιογραφίας άνάλυση τών σημαντικών ιστορικών προβλημάτων κατά έποχές καί έκθεση τών νεώτερων απόψεων. Η σειρά ξαναβγαίνει μέ κάπως διαφορετική μορφή καί χωρίς τά επί μέρους κεφάλαια στά όποια παρουσιάζταν ή πρόοδος τής έρευνας στά διάφορα προβλήματα.

Propyläen Weltgeschichte***** μέ καλή είκονογράφηση.

* Έκδόσεις Cambridge (νέα σειρά), 'Αρχαία Ίστορία, Μεσαιωνική Ίστορία, Νεώτερη Ίστορία.

** Ίστορία Γενική.

*** Λαοί καί πολιτισμοί.

**** Κλειώ (κατά τήν Έλληνική μυθολογία ή Κλειώ ήταν ή μούσα τής Ίστορίας).

***** Παγκόσμια Ίστορία (έκδ. Propyläen)

Fischerweltgeschichte: * ὁ ἐκδοτικός οἶκος Fischer ἐκαινοτόμησε στό ὅτι περιέλαβε τή σειρά αὐτή στίς φθινές ἐκδόσεις του (τσέπης), παίρνοντας ὅμως γιά συνεργάτες ὀγδόντα ἐξαίρετους ἐπιστήμονες ἀπ' ὅλο τόν κόσμο.

Storia Universale dei popoli e delle civiltà.**

Στά ἑλληνικά δέν ἔγινε ἀκόμη προσπάθεια ἀνάλογης πρωτότυπης συγγραφῆς (Ἡ Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀφορᾷ μόνο τήν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ). Στά ἑλληνικά κυκλοφοροῦν δύο μεταφράσεις· ἡ μιᾶ λεγόμενη τῆς Unesco δέ φθάνει στό ἐπιστημονικό ἐπίπεδο ἐκείνων πού ἀνέφερα παραπάνω· ἡ δευτέρα εἶναι τῆς Ἱστορίας πού σύνταξε ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν τῆς ΕΣΣΔ καί ἀντανακλᾷ τίς ἀπόψεις καί τό πνεῦμα τῆς σοβιετικῆς ἐπιστήμης.

[Ἡ παρακολούθηση τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπιτευγμάτων σέ κάθε κλάδο δέν μπορεῖ νά ἀφεθεῖ στή τύχη· ἡ ἐνημέρωση εἶναι ἀναγκαία καθώς καί ἡ συστηματικότερη ὀργάνωσή της. Ἐτσι γεννήθηκε ἡ κατάρτιση βιβλιογραφικῶν δελτίων εἴτε ἀπό ἕνα ἄτομο εἴτε ἀπό ἐπιστημονική ομάδα μέ τήν πρωτοβουλία ἰδρύματος περιοδικῆ ἢ ὀρισμένου, συγκεκριμένου ἐπιστήμονα. Τά βιβλιογραφικά δελτία ἄλλοτε ἐξαίρετα καί πολύ κατατοπιστικά ἄλλοτε περιορισμένα καί λιγότερο συστηματικά κατά κανόνα δημοσιεύονται στά ἐπιστημονικά περιοδικά τοῦ κλάδου. Τά σχετικά μέ τήν Ἱστορία περιοδικά εἴτε ἔχουν γενικό χαρακτήρα καί ἀναφέρονται στήν ἱστορική ὕλη ὅλων τῶν ἐποχῶν εἴτε σέ μιᾶ μόνη ἐποχή εἴτε σ' ἕνα ἀπό τούς λεγόμενους βοηθητικούς κλάδους. Γιά νά ἔχει ὁ φοιτητής ἢ ὁ νέος ἐρευνητής ἕνα πρῶτο βοήθημα γιά νά κατατοπιστεῖ στή βιβλιογραφία ἐνός κλάδου ἢ μιᾶς ἱστορικῆς περιόδου, σημειῶνω μερικά ἀπό τά πιό συστηματικά βιβλιογραφικά δελτία, στά ὁποῖα ἀναγράφονται τά αὐτοτελή ἔργα καί οἱ μελέτες πού δημοσιεύονται σέ περιοδικά, τιμητικούς τόμους καί ἄλλα συλλογικά ἔργα. Γιά τήν ἀρχαία Αἴγυπτο βιβλιογραφική ἐνημέρωση παρέχει τό περιοδικό Aegyptus καί γιά τούς ἀνατολικούς λαούς κατά τήν Ἀρχαιότητα ἡ Zeitschrift für Assyriologie. Ἄριστο στό εἶδος του γιά τήν ἑλληνορωμαϊκή Ἀρχαιότητα

* Παγκόσμια Ἱστορία (ἐκδ. Fischer).

** Ἱστορία Γενική τῶν λαῶν καί τῶν Πολιτισμῶν).

22. 5 26,5.

47 11

είναι τό Année philologique, ἐτήσια ἔκδοση, ἀκριβῆς, ἀπόλυτα ἐνήμερη, μέ μεθοδική κατάταξη τῆς ὕλης, ἀναγραφή ὅλων τῶν αὐτοτελῶν ἔργων καί τῶν σχετικῶν μέ αὐτά βιβλιοκρισιῶν, καθώς καί ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου κάπου ἑπτακοσίων πενήντα περιοδικῶν, ἀρχίζοντας ἀπό τήν προϊστορική Ἀρχαιότητα καί καταλήγοντας στό πρόιμο Βυζάντιο.

5 1/2
13

Γιά τή βυζαντινή αὐτοκρατορία ἡ Byzantinische Zeitschrift συνεχίζει ἀδιάκοπα ἀπό τό 1892 τή συστηματική κατάρτιση βιβλιογραφικοῦ δελτίου γιά τήν περίοδο 324-1453 καί γιά ὅλους τοὺς κλάδους (Φιλολογία, Ἱστορία, Θεολογία, Τέχνη, Διπλωματική, Νομισματική, Γεωγραφία κτλ.). Ἡ Ἐπετηρίδα τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν παρέχει τόν πληρέστερο κατάλογο τῶν ἐλληνικῶν δημοσιεύσεων γιά τό Βυζάντιο καί τό νεώτερο Ἑλληνισμό.

International Bibliography of historical sciences καί γαλλικά Bibliographie internationale des sciences historiques, ἐτήσια ἔκδοση ἐπίσης, περιλαμβάνει τά κυριότερα ἀπό τά νεώτερα δημοσιεύματα γιά τήν Ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν καί ἐποχῶν καταταγμένα μεθοδικά κατά λαούς ἐποχές καί θέματα.

Περιορισμένο σέ στόχο ἀλλά χρησιμότητα γιά τή μεθοδική ἀνάλυση εἶναι τό ἐτήσιο Historical Abstracts Bibliography of the World's periodical literatures, στό ὅποιο καταχωρίζεται περίληψη τῶν περιοδικῶν δημοσιεύσεων ὑπό τά στοιχεῖα P.A.: Modern History Abstracts 1450-1914 καί P.B.: Twentieth century Abstracts 1914 καί ἐξῆς.

22 = 10 h.w.

Ἡ Revue historique καινοτομεῖ μέ τή δημοσίευση βιβλιογραφικῶν ἐπισκοπήσεων γιά μιὰ ἐποχή, ἓνα ἱστορικό φαινόμενο ἢ ἓνα κράτος σέ ὀρισμένη χρονική περίοδο, στίς ὁποῖες παρέχεται ἀνάλυση καί ἀξιολόγηση τῶν ἀναγραφόμενων ἐργασιῶν. Σχετική εἶναι καί ἡ προσφορά τῆς Historische Zeitschrift, ἡ ὁποία τίς τελευταῖες δεκαετίες καταρτίζει εἰδικά τεύχη (Sonderhefte) γιά ἓνα ἢ περισσότερα θέματα μέ πλήρη κριτική βιβλιογραφική ἐνημέρωση. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκει τό ἀφιερωμένο καί στή Νεώτερη Ἑλλάδα ὑπ' ἀρ. 5 Sonderheft (1973) μέ τίτλο Literaturübersicht über die Geschichte Neugriechenlands 1453-1945 (= Βιβλιογραφική ἐπισκόπηση γιά τήν Ἱστορία τῆς Νεώ-

26,5 = 12 h.w.

~~13~~ 0 = 5,8 h.w.

5 155 2 7 6
Ψηφιοποιήθηκε ἀπό τό Ἰνστιτούτο Ἐκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς

τερης 'Ελλάδας 1453-1945), Veröffentlichungen (= Δημοσιεύματα) 1945-1970 από τόν Edgar H ö s c h σελ. 421-535.

Στή Revue des études grecques δημοσιεύεται από τό 1890, κάθε χρόνο ή κάθε δεύτερο δελτίο αφιερωμένο αποκλειστικά στήν επιγραφική και σέ λίγο αραιότερα διαστήματα άλλο γιά τήν παπυρολογία. Καί τά δύο συντάσσονται από άριστοί τοῦ κλάδου και περιλαμβάνουν τόσο τίς εκδόσεις τῶν κειμένων ὅσο και τά συναφή μελετήματα. Ἰδιαίτερα στό δελτίο πού καταρτίζει ὁ Louis Robert μέ τή συνεργασία τῆς Jeanne Robert ἔχει ἐναποθεθεῖ ἀνεξάντλητος θησαυρός σοφίας και πέρα ἀπό τόν κυρίως επιγραφικό κλάδο, τοῦ ὁποίου τά χρονικά ἔρια καλύπτει ὁ ἀκαταπόνητος ἐρευνητής ἀπό τήν πρώιμη Ἀρχαιότητα μέχρι και τοῦς προχωρημένους βυζαντινοῦς χρόνους.

Βιβλιογραφική ἐνημέρωση παρέχουν και ἄλλα περιοδικά, τά ὁποῖα δέν εἶναι δυνατό νά ἀναγραφοῦν ὅλα ἐδῶ, ὅπως ἐπίσης ξεπερνάει τό σκοπό τοῦ μικροῦ τούτου πονήματος ἡ παράθεση καταλόγου τῶν ἑκατοντάδων περιοδικῶν πού ἐκδίδονται σέ διάφορες χῶρες γιά τήν ἐπιστήμη τῆς Ἱστορίας και τοῦς βοηθητικούς της κλάδους. Περιορίζομαι νά σημειώσω μερικά ἀπό τά πιό σπουδαῖα. Γενικῆς Ἱστορίας: Historische Zeitschrift, Revue Historique, Historical Review, Historia, Historisches Jahrbuch. Συγκεκριμένης περιόδου, π.χ. ἑλληνικῆς και ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, μέ ὕλη πού ἐκτείνεται πολλές φορές στή φιλολογία, ἀρχαιολογία, ἐπιγραφική: The Journal of Hellenic (και ἀντίστοιχα Roman) studies, Revue des études grecques, Bulletin de correspondance hellénique, Hesperia, Historia, Klio, Parola del Passato· γιά τό Βυζάντιο: Byzantinische Zeitschrift, Byzantion, Revue des études byzantines, Byzantinoslavica, Vjantinckij vremennik· γιά τή νεώτερη ἱστορία: Modern History, Revue de la seconde guerre mondiale, Revue d'histoire moderne (et contemporaine)· γιά βοηθητικούς κλάδους τῆς Ἱστορίας: Aegyptus, Archiv für Papyrusforschung, Études de papyrologie (παπυρολογία), Numismatic Chronicle, Revue numismatique (νομισματική), Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Epigraphica (ἐπιγραφική).

Στήν Ελλάδα ἐκδίδονται ἀρκετά ἐπιστημονικά περιοδικά

ὄχι καθαρά ἱστορικῆς φύσεως ἀλλά μέ ἐπέκταση στήν ἀρχαιολογία καί φιλολογία. Περισσότερο σαφῆ εἶναι τά χρονικά πλαίσια, π.χ. ἀποκλειστικά γιά τήν Ἀρχαιότητα, τό Βυζάντιο, τούς νεώτερους χρόνους. Μνημονεύω μερικά ἀπό τά πύ σπουδαῖα: Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς, Ἐπετηρίς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἑλληνικά, Βυζαντινά, Ἀθηνᾶ, Μνημοσύνη, Μνήμων, Ὁησαυρίσματα, τά περιοδικά τῶν ἐρευνητικῶν Κέντρων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Πολυάριθμα ποικίλης ὕλης (ἱστορικῆς, φιλολογικῆς, γλωσσολογικῆς, λαογραφικῆς), ὄχι ὅμως πάντοτε ὑψηλῆς στάθμης ἰδιαίτερα στή διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων — γιατί ἡ προσφορά τοῦ ἀνέκδοτου ὕλικου εἶναι ὅπωςδῆποτε καλόδεκτη — εἶναι τά περιοδικά πού βάση τους λαμβάνονται γεωγραφικά πλαίσια, ἐνῶ τά χρονικά ὅρια καλύπτουν ὅλη τήν ἱστορική διαδρομή τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τά γεωγραφικά ὅρια ξεπερνοῦν τά σύνορα τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καί ἐκτείνονται σ' ὅλον τό χῶρο πού ἔζησε καί ἔδρασε αἰῶνες ὁ Ἑλληνισμός. Στήν κατηγορία αὐτή τῶν περιοδικῶν καταλέγονται τά ἀκόλουθα: Πελοποννησιακά, Μικρασιατικά Χρονικά, Θρακικά, Ἀρχεῖον Πόντου, Κρητικά Χρονικά, Κυπριακαί Σπουδαί, Ἡπειρωτική Ἔστια, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν μελετῶν, Μακεδονικά, Κιμωλιακά καί ἄλλα.]

Πηγές τῆς Ἱστορίας Γενικά

Ἡ γνώση καὶ ἀνάπλαση τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος στηρίζεται στὰ κάθε εἶδους κατάλοιπα αὐτοῦ τοῦ παρελθόντος, πού ὀνομάζουμε πηγές τῆς Ἱστορίας καὶ κατατάσσουμε στὶς ἀκόλουθες μεγάλες ἐνότητες:

α') Γραπτὰ κείμενα, β') προφορική παράδοση, γ') μνημεῖα καὶ ἀρχαιολογικὸ ὑλικό, δ') ὀπτικὸ καὶ ἀκουστικὸ ὑλικό γιὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες, ἀφ' ὅτου ἡ νεώτερη τεχνικὴ ἐπέτρεψε τὴν ἀποτύπωση καὶ διατήρηση τῆς εἰκόνας καὶ τοῦ λόγου σέ κινηματογραφικὲς ἢ τηλεοπτικὲς ταινίες καὶ τὴν ἀποτύπωση τοῦ λόγου σέ δίσκους ἢ μαγνητοταινίες.

Καθεμίᾳ ἀπ' αὐτές τίς ἐνότητες περιλαμβάνει περισσότερες κατηγορίες πηγῶν πού καθεμίᾳ ἔχει τὴ δική της προέλευση, ἰδιαιτέρους κανόνες γιὰ τὴ χρησιμοποίησή της καὶ διαφορετικὴ ἀξιολόγηση. Μερικὲς ἀπὸ τίς κατηγορίες αὐτές, ὅπως εἶναι ἡ ἱστοριογραφία, τὰ ἔγγραφα, τὰ μνημεῖα, ἀπαντοῦν σέ ὅλες τίς ἱστορικὲς ἐποχές· ἄλλες ὅμως εἶναι συνυφασμένες μέ τὴν πολιτισμικὴ ζωὴ ὀρισμένων λαῶν καὶ ἐποχῶν· ἔτσι γιὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιογνωσία πρωτεύουσα θέση ἔχουν οἱ ἐπιγραφές· γιὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς, ρωμαϊκοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὴν Αἴγυπτο ξεχωρίζουν οἱ πάπυροι· στὸ Βυζάντιο ἐμφανίζονται νέες πηγές, οἱ βίοι καὶ τὰ μαρτύρια ἁγίων καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστοριογραφία· τὸ ΙΖ' αἰῶνα στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἀρχίζει ἡ ἐκδοση ἐφημερίδων πού θὰ ἐξελιχθοῦν σέ μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικὲς πηγές τῶν τελευταίων αἰώνων.

Ἡ προέλευση τοῦ ἀντικειμένου ἀνάλογα μέ τὸ εἶδος του — χειρόγραφο, ἔγγραφο, ἔργο τέχνης, ἀντικείμενο καθημερινῆς χρήσεως κτλ. —, ἡ διατήρηση καὶ ἡ φύλαξή του — σέ βιβλιοθήκες, ἀρχεῖα, μουσεῖα, ἰδιωτικὲς συλλογές — εἶναι ἀντικείμενο ἄλλων ἐπιστημονικῶν κλάδων.

Ὁ ἱστορικός θὰ ἀναζητήσῃ τὴν καλύτερη ἐκδοση, ἐφόσον πρόκειται γιὰ γραπτὰ κείμενα, τὴν πληρέστερη δημοσίευση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων καὶ μνημείων, τὴν ἀκριβέστερη καὶ

λεπτομερέστερη καταγραφή τῆς προφορικῆς παράδοσης. Δέν εἶναι σπάνιο στό πρόσωπο τοῦ ἱστορικοῦ νά συμπίπτει καί ὁ φιλόλογος, ἐκδότης ἱστορικῶν φιλολογικῶν κειμένων, ἐπιγραφῶν καί ἐγγράφων, ὅπως συχνά συμβαίνει στήν πράξη γιά τήν ἐκδοση τῶν βυζαντινῶν, μεταβυζαντινῶν καί τῶν ἐγγράφων τοῦ νεώτερου ἑλληνικοῦ κράτους.

Γιά τή χρησιμοποίηση τῶν πηγῶν ἀπαιτεῖται:

α') ἡ γλωσσική κατανόησή τους· β') ἡ χρονολόγησή τους, ὅσο τό δυνατόν ἀκριβέστερα ἢ τουλάχιστο μέ τή μεγαλύτερη δυνατή προσέγγιση· (γιά τά προβλήματα χρονολόγησης καί τά χρονολογικά συστήματα μίλησα σέ ξεχωριστά κεφάλαια)· γ') ὁ ἔλεγχος τῆς ἀξιοπιστίας· δ') ἡ ἀξιολόγησις κάθε κατηγορίας πηγῶν.

Ἡ γλωσσική κατανόησις προϋποθέτει τή γνώση τῆς γλώσσας, στήν ὁποία ἔχει συνταχθεῖ ἡ γραπτή μαρτυρία. Καί γιά μέν τίς νεώτερες ἱστορικές ἐποχές δέν ὑπάρχει πρόβλημα· ἀλλά γιά μερικούς λαούς καί ὀρισμένες περιόδους τῆς Ἀρχαιότητος ἔχουμε γραπτή παράδοσις σέ γλώσσα πού ἀκόμη δέ διαβάσθη καί πρέπει νά περιμένουμε ὥσπου νά ἀναγνωσθεῖ ἡ ἄγνωστη ἀκόμη γλώσσα. Σχετικό παράδειγμα ἔχουμε στίς μέρες μας τήν ἀνάγνωσις τῆς μυκηναϊκῆς γραμμικῆς γραφῆς Β, πού ἄρχισε πρῖν μερικές δεκαετίες καί προχωρεῖ μέ ἱκανοποιητικό ρυθμό, ἀφότου ἀποκαλύφθηκε ὅτι πρόκειται γιά ἑλληνική γλώσσα. Ἡ ἀνάγνωσις μιᾶς ἄγνωστης ὡς τώρα γλώσσας στηρίζεται εἴτε στίς ἐπιστημονικές μεθόδους πού χρησιμοποιοῦν οἱ σύγχρονοι ὑπηρεσίες ἀποκρυπτογράφησης μυστικῶν κωδικῶν, ὅποτε ὅμως πρέπει νά ἔχουμε στή διάθεσή μας ἀρκετά ἐκτενές καί συνεχές κείμενο, εἴτε γίνεται μέ τή βοήθεια διγλωσσου κειμένου, τοῦ ὁποίου ἡ μία γλώσσα καταγραφῆς μᾶς εἶναι ἤδη γνωστή. Ὡραῖο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἐπιγραφή σέ μαῦρο βασάλτη, πού βρέθηκε κατά τή διάρκεια τῆς ναπολεόντειας ἐκστρατείας στήν Αἴγυπτο. Στό λίθο τῆς Ροσέτης, ὅπως ὀνομάσθηκε ἀπό τήν ὀμώνυμη πόλη, ὅπου καί βρέθηκε, ἀπαντᾷ τό ἴδιο κείμενο αἰγυπτιακά καί ἑλληνικά, μέ χαρακτηριστικούς ἑλληνικούς, ἱερογλυφικούς καί δημοτικούς. Χάρη στή δεξιότητα τοῦ Γάλλου σοφοῦ Jean-Francois Champollion θεμελιώθηκε πάνω σ' αὐτό τό κείμενο ἀπό τό 1822 ἡ ἀνάγνωσις τῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς. Ἐξίσου σπουδαία εἶναι ἡ χαραγμένη στόν ἀπότομο

βράχινο τοίχο τρίγλωσση ἐπιγραφή τοῦ Behistoun ἢ Behistun, χωριοῦ τοῦ Ἰρανικοῦ Κουρδιστάν, στήν ὁποία τό ἴδιο κείμενο ἀναγράφεται στήν ἀκκαδική (= βαβυλωνιακή), ἀρχαία περσική καί ἐλαμιτική γλώσσα καί διαιωνίζει τό θρίαμβο τοῦ Δαρείου (521-486 π.Χ.). Ἡ ἐπιγραφή βοήθησε στήν ἀνάγνωση τῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς πού χρησιμοποιοῦσαν στή Μεσοποταμία κι ἀπό τήν ὁποία προῆλθε ἀπλουστευμένη ἡ σφηνοειδῆς γραφή μέ τήν ὁποία γραφόταν ἡ ἀρχαία περσική γλώσσα.

Ἐπίσης ἀπό τίς γλώσσες τῶν μεσογειακῶν λαῶν δέν ἔχει ἀκόμη κατανοηθεῖ ἡ γραμμική γραφή Α καί κατά ἕνα μέρος ἡ ἔτρουσική, γιατί δέ βρέθηκε δίγλωσσο κείμενο· ὅσα δέ ἔχουν σωθεῖ στήν ἔτρουσική — τῆς ὁποίας τά γράμματα εἶναι ἑλληνικά — εἶναι μικρά καί χωρίς συνεχή ἀφήγηση· κι ἔτσι δέν προσφέρουν ὕλικό ἀρκετό γιά τή σύνταξη λεξικοῦ τῆς.

Κατά τή χρησιμοποίηση κάθε πηγῆς καί πληροφορίας προβάλλει τό ἐρώτημα τῆς ἀξιοπιστίας καί εἰδικότερα: ὁ συντάκτης μιᾶς εἰδησης, ἑνός ἐγγράφου, μιᾶ ἐκθεσης εἶχε τήν πρόθεση νά συσκοτίσει τά πράγματα καί νά μή δώσει ἀκριβεῖς πληροφορίες ἢ ὁ ἴδιος ἀπατήθηκε; "Ὅταν ὁ Μακάριος Μελισσηνός ἢ ὁ Κωνσταντῖνος Σιμωνίδης πλαστογραφοῦν κείμενα καί ἐγγραφα ἐκ προθέσεως, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι θέλουν νά μᾶς ἐξαπατήσουν. "Ὅταν ὅμως ὁ Ἡρόδοτος στήν Ἱστορία του περιέλαβε καί ἀφηγήσεις ὄχι πάντοτε ἀκριβεῖς γιά τήν ἱστορία ἄλλων λαῶν, ὅπως τίς ἄκουσε, εἶναι καλῆς πίστεως καί ἀγαθῶν προθέσεων.

Στήν ἀνάλυση πού θά ἀκολουθήσει γιά τήν κάθε κατηγορία πηγῶν, θά γίνει εἰδικότερος λόγος γιά τά ἀνακύπτοντα θέματα ἀξιοπιστίας.

"Άμεσες και έμμεσες πηγές

Οι τέσσερις μεγάλες ενότητες πού ανέφερα προηγουμένως ανάγονται είτε σε άμεσες είτε σε έμμεσες πηγές. Οι πρώτες συνιστούν αυτούσια κατάλοιπα του παρελθόντος, όπως είναι τά μνημεία, τά νομίσματα, οι έπιγραφές, τά οικόσημα, οι σφραγίδες, τά ανασκαφικά εύρήματα και για τήν έποχή μας τό άκουστικό, κινηματογραφικό και τηλεοπτικό υλικό. Στίς άμεσες πηγές ανήκουν κι εκείνα τά γραπτά κείμενα, πού προορισμός τους ήταν νά υπηρετήσουν συγκεκριμένο πρακτικό σκοπό. Μ' αυτό τό κριτήριο άμεσες πηγές αποτελούν ή νομοθεσία, οι διεθνείς συμβάσεις, τά πρακτικά τών οικουμενικών ή τοπικών συνόδων, τών κοινοβουλίων, τών διεθνών διασκέψεων, τά έγγραφα δημόσια και ιδιωτικά, οι στρατιωτικοί κανονισμοί, τά πολιτικά κείμενα, οι έπιστολές, "Έμμεσες είναι οι πηγές εκείνες, πού αποβλέπουν νά δώσουν ειδήσεις για μιά έποχή, όπως είναι τά ιστοριογραφικά κείμενα, τά απομνημονεύματα ή πάλι ως προϊόντα του πνευματικού βίου ενός λαού βοηθούν νά ολοκληρώσουμε τήν εικόνα τής κοινωνικής, πνευματικής άκόμης και πολιτικής του ζωής σε όρισμένη έποχή. Στην κατηγορία αυτή καταλέγονται τά έργα τής λογοτεχνίας (μυθιστόρημα, θέατρο, δοκίμιο), ταξιδιωτικές έντυπώσεις, γεωγραφικά πονήματα, προσωπικά ήμερολόγια καλλιτεχνών και λογοτεχνών, ως και άσημων προσώπων, τά όποια όμως μερικές φορές έχουν καταπληκτική ζωντάνια και δροσερότητα. Από τίς ταραγμένες έποχές ιδίως τής γαλλικής ιστορίας (θρησκευτικοί πόλεμοι Ις' αιώνα, έσωτερικές ταραχές κατά τό ΙΖ' και ΙΗ' αιώνα, γαλλική Έπανάσταση) έχουμε τέτοια ήμερολόγια πού κράτησαν άνθρωποι χωρίς ξεχωριστή προσωπική δράση αλλά τά όποια μέ τήν παρατηρητικότητα και τήν άφέλειά τους διατήρησαν συμπυκνωμένη στίς γραμμές τους όλη τή δραματικότητα εκείνων τών ταραγμένων καιρών.

Οι επίμερους κατηγορίες τῶν ἀμέσων πηγῶν Νομοθεσία

Κάθε ἐξελιγμένη πολιτεία κυβερνᾶται ἀπό νόμους πού ἐκδίδει ὁ ἀνώτατος ἄρχοντας στίς μοναρχικές καί στίς ἀπολυταρχικές ἢ τό συλλογικό ὄργανο (ἐκκλησία τοῦ δήμου, σύγκλητος, βουλή, γερουσία) στίς δημοκρατικές καί ἀριστοκρατικές. Χάρη στόν ἐπίσημο χαρακτήρα της ἡ νομοθεσία συνιστᾷ θεμελιακή πηγή, ἀξιόπιστη καί αὐθεντική. Περιέχει τούς νομικούς κανόνες, πού ρυθμίζουν τίς σχέσεις τῶν πολιτῶν πρός τό κράτος, ὅταν τοῦτο ἐνεργεῖ ὡς φορέας πολιτικῆς ἐξουσίας (δημόσιο δίκαιο), τίς σχέσεις τῶν προσώπων, φυσικῶν ἢ νομικῶν μεταξύ τους (ιδιωτικό δίκαιο) καί τίς σχέσεις τῆς πολιτείας πρός τήν Ἐκκλησία.

Στούς νεώτερους χρόνους, κατά τούς ὁποίους καί ἡ νομοθεσία δημοσιεύεται σέ ἐπίσημες, ἔντυπες δημοσιεύσεις (ἡ ἑλληνική στήν Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως) καί τά μέσα δημοσιότητας εἶναι προσιτά, δέν ὑπάρχει πρόβλημα γιά τή διάσωσή της στήν ἔντυπη καταγραφή της. Ἀλλά ἀπό τίς παλιότερες ἐποχές, ὅταν τά μέσα δημοσιότητας ἦταν δύσχρηστα καί περιορισμένα, ἕνα μέρος τῆς νομοθεσίας ἄλλοτε μεγαλύτερο καί ἄλλοτε μικρότερο κατά λαούς καί ἐποχές ἔχει χαθεῖ· ἔτσι δέ μᾶς σώθηκε ἡ νομοθεσία τοῦ Σόλωνα — γραμμένη στούς ἄξονες, κύρβεις — ἢ ὁ Ρωμαϊκός Δωδεκάδελτος, ἐνῶ ἔχει σωθεῖ αὐτούσια σέ ἐπιγραφή ἢ κατά πολύ ἀρχαιότερη νομοθεσία τοῦ βαβυλωνίου βασιλιᾶ Χαμουραμί. Τό ἴδιο παρατηρεῖται στά νομοθετικά κείμενα τοῦ Βυζαντίου· ἀπό τά δεκαῆξι βιβλία τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα (ἔτ. 438) τά πέντε πρῶτα ἔχουν σωθεῖ κατά ἕνα μέρος τους, ὅπως ἐπίσης ἀπό τά «Βασιλικά» — κωδικοποίηση τῆς νομοθεσίας ἐπί Λέοντα ς' — ἕνα μέρος ἔχει χαθεῖ. Ὁλόκληρη ἔχει διασωθεῖ ἡ Ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση.

Διεθνεῖς συμβάσεις

Οἱ διεθνεῖς συνθήκες εἴτε ἀφοροῦν κράτη τῆς Ἀρχαιότητος εἴτε τοῦ Μεσαίωνα καί τῶν νεώτερων χρόνων ἀποτελοῦν ἔγκυρη

καί αὐθεντική πηγή γιά τίς διακρατικές σχέσεις καί φωτίζουν σπουδαίους τομεῖς τῆς στρατιωτικῆς, πολιτικῆς καί οικονομικῆς ἱστορίας τῶν λαῶν. Γιά τήν Ἀρχαιότητα ἐκτός ἀπό τήν ἱστοριογραφική παράδοση ἀρκετά συχνά ἔχουμε καί τό αὐθεντικό κείμενο πού ἦταν χαραγμένο σέ σκληρή ὕλη, ὅπως ἦταν οἱ ψημένες πλίνθοι, ἡ πέτρα καί τό μάρμαρο. [Οἱ συνθῆκες τῶν κρατῶν τῆς Ἀρχαιότητος πρόκειται νά περιληφθοῦν στή σειρά Die Staatsverträge des Altertums, τῆς ὁποίας ὡς τώρα ἔχουν ἐκδοθεῖ οἱ τόμοι II ἀπό τόν H. Bengtson καί III ἀπό τόν H. H. Schmibt, München, 1962 καί 1969 ἀντίστοιχα.

Οἱ διεθνεῖς συνθῆκες τῶν νεώτερων χρόνων ἀπό τό 1761 καί ἐξῆς ἔχουν συγκεντρωθεῖ σέ μιά πολύτομη συλλογή Recueil général des traités ἀπό τόν G. F. de Martens, ἡ ὁποία καί συνεχίστηκε ἀπό ἄλλους (Fr. Murhard, Ch. Samwer, J. Hopf, F. Stork) μέ τόν τίτλο Nouveau Recueil général de traités et autres actes relatifs aux rapports de droit international.]

Πρακτικά τῶν κρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων

Τά πρακτικά τῶν πολιτειακῶν σωμάτων (βουλή, γερουσία, Cortez, κογκρέσο καί ὅμοια), τῶν διακρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων (Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν, Ὁργανισμός Ἠνωμένων Ἐθνῶν) καί ἄλλων διεθνῶν ὀργανισμῶν (π.χ. Unesco, Διεθνές Νομισματικό Ταμεῖο, Σύνδεσμος τῶν πετρελαιοπαραγωγῶν χωρῶν, Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης κτλ.), τῶν διασκέψεων πού συγκλήθηκαν γιά τήν ἐπίλυση συγκεκριμένου διεθνοῦς θέματος — ἰδίως τόν τερματισμό πολέμου — ἀποτελοῦν σπουδαία καί μέ αὐθεντικό χαρακτήρα πηγή.

Αὐτούσια κατάλοιπα τῆς Ἀρχαιότητος στόν τομέα αὐτό δέν ὑπάρχουν. Γιά τίς συζητήσεις στή ρωμαϊκή σύγκλητο ἔχουμε πληροφορίες ἀπό συγγραφεῖς καί μόνο τῆς συνεδρίας, κατά τήν ὁποία ἀνακοινώθηκε ἡ ἐκδοση τοῦ Θεοδοσιανοῦ Κώδικα, σώθηκε τό πρακτικό.

Σημαντικά σέ ἑκτάση καί περιεχόμενο εἶναι τά πρακτικά τῶν οἰκουμεικῶν καί τοπικῶν συνόδων, κατά τό μέτρο βέβαια

πού σώθηκαν (π.χ. τῆς Α' Οἰκουμενικῆς, ἔτ. 325 σώθηκε μόνον ὁ κατάλογος τῶν ἐπισκόπων πού πῆραν μέρος), γιατί ἐκτός τοῦ ὅτι ἀποτελοῦν τόν καθρέφτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης γιά τήν ἐποχή τῆς συνόδου μεταφέρουν ὡς ἐμᾶς αὐτοῦσιες τίς συζητήσεις γιά τά δογματικά θέματα, πού αἰῶνες συγκλόνιζαν τή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς συνόδους τῆς Ἐκκλησίας, πού συγκλήθηκαν τό Μεσαίωνα, τήν Ἐναγέννηση καί τοὺς νεότερους χρόνους μέ τήν πρωτοβουλία τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Τά πρακτικά τῆς συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) πού ἀσχολήθηκε μέ τό περιλάλητο θέμα τῆς ἔνωσης τῶν ἐκκλησιῶν καταλαμβάνουν μαζί μέ τά ἄλλα σχετικά κείμενα πολλούς τόμους.

Νομίσματα

Στή ζωή τῆς ἀνθρωπότητος τό νόμισμα δέν μπῆκε πολύ νωρίς καί ἀρχικά ἐπικρατεῖ τό σύστημα τῆς ἀπευθείας ἀνταλλαγῆς τῶν ἀγαθῶν. Ἡ εἰσαγωγή τοῦ νομίσματος εἶχε σπουδαιότατες οἰκονομικές καί κοινωνικές συνέπειες. Ἀρχικά τό μέταλλο δέν εἶχε ὀρισμένη μορφή ἀλλά ὑπό τύπο κατεργασμένων προϊόντων, ὅπως ἦταν οἱ χύτρες, τρίποδες, περόνες, χρησίμευε ὡς ἀνταλλακτικό μέσο. Ἡ ἀνάγκη τεμαχισμοῦ τοῦ μετάλλου γιά τή διευκόλυνση τῶν συναλλαγῶν ἐπέβαλε καί τήν ἀποτύπωση μιᾶς ἐνδειξης, δηλωτικῆς τοῦ βάρους, ὥστε οἱ συναλλασσόμενοι νά εἶναι βέβαιοι γιά τό βάρος καί τήν περιεκτικότητά του. Ἔτσι ἀνέκυψε ἡ ἀποτύπωση ἑνὸς συμβόλου πάνω στό μέταλλο ἀπό τήν Ἀρχή πού τό ἔθετε στήν κυκλοφορία, ὥστε νά ὑπάρχει ἐγγύηση γιά τό βάρος καί τήν ποιότητα. Κατά μιὰ ἀποψη οἱ πρῶτοι πού ἐπινόησαν τό σφράγισμα ἦταν τραπεζίτες ἢ θησαυροφύλακες ναῶν. Ἀλλά πολύ σύντομα μεταβλήθηκε σέ βασιλικό προνόμιο. Ἀπό ἰσχυρὰ σιγμὴ τό μεταλλικό κομμάτι μέ τό χαρακτηριστικό σφράγισμα παίρνει θέση στήν οἰκονομία μέ ἄμεσες κοινωνικές καί πολιτικές συνέπειες. Πολλές φορές μεταβάλλεται σέ μέσο πολιτικῆς πίεσης. Μέ τήν εἰκονογραφία του γίνεται μέσο διακήρυξης πολιτικῆς ἰδεολογίας, πολιτικῶν ἀρχῶν, θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων καί τέλος,

μέ την καλαισθητή εμφάνισή του αποκτᾶ καί καλλιτεχνική ἀξία. Τό νόμισμα ἐνδιαφέρει τό μελετητή κάθε ἱστορικῆς περιόδου ἀπό διαφορετικές σκοπιές.

Στήν Ἀρχαιότητα, ἡ ἐξάπλωση ἑνός νομισματικοῦ συστήματος ἀντανακλᾷ τήν πολιτική δύναμη τοῦ κράτους καί τήν ἔκταση τῶν ἐμπορικῶν ἐπικοινωνιῶν, ὅπως ἡ κοπή νομίσματος εἶναι ἐνδειξη τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας μιᾶς πόλης. Εἶναι φορές πού τό νόμισμα ἀποτελεῖ τή μοναδική μαρτυρία γιά τήν ὑπαρξή μιᾶς πόλης ἢ ἀποκαλύπτει τήν παρουσία ἑνός ἡγεμόνα στήν ἐξουσία.

Ἡ σταθερότητα στήν περιεκτικότητα τοῦ πολύτιμου μετάλλου ἀντανακλᾷ τήν εὐρωστία τῶν δημόσιων οἰκονομικῶν, ὅπως ἀντίστροφα ἡ νοθεία τοῦ νομίσματος δείχνει τήν κατάρπτωσή τους. Τό κράτος, γιά νά βρεῖ διέξοδο σέ ἀντίξοες περιστάσεις, ἀλλοιώνει τήν ποιότητα τοῦ πολύτιμου μετάλλου — ἢ ὅπου τό μεταλλικό σύστημα ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπό τό χαρτονόμισμα, ἐκδίδει ἀδιάκοπα νέα — μέ ἀποτέλεσμα νά ὑποτιμηθεῖ ἡ ἀξία του καί νά ἐπέλθει πληθωρισμός. Στά σταθερά ἀνήκουν οἱ χρυσοί στατῆρες (φιλίππειοι) τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Φιλίππου Β' (359-336), τά τετράδραχμα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (βρέθηκαν θησαυροί τετραδράχμων του κοντά στόν ποταμό Ὑξο στίς Ἰνδίες καί στήν Καβούλ στό Ἀφγανιστάν), ὁ βυζαντινός χρυσός solidus*, ἀναλλοίωτος ἀπό τή νομισματική σταθεροποίηση τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι τό τρίτο τέταρτο τοῦ ΙΑ' αἰώνα. Ἡ ἐπιτυχία τῆς νομισματικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καί ἡ ἀδιατάρακτη σταθερότητα τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος γιά αἰῶνες προκάλεσε στή συνείδηση τοῦ πολίτη τῆς αὐτοκρατορίας τήν ταύτιση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος μέ τό κωνσταντίνειο, ἀντίληψη πού διατηρήθηκε ὡς τίς μέρες μας. Καί σήμερα ὁ ἑλληνικός λαός χαρακτηρίζει κωνσταντινάτο κάθε παλιό χρυσό νόμισμα, ἄσχετα ἀπό τήν ἀπεικόνιση πού εἶναι χαραγμένη καί ἀνεξάρτητα ἀπό τό χρόνο κοπῆς του, πού μπορεῖ νά ἀπέχει αἰῶνες πολλούς ἀπό τή βασιλεία τοῦ πρώτου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ φράση φλουρί κωνσταντινάτο ἀπαντᾷ στά κείμενα τῆς δημόδους λογοτεχνίας μας ἀλλά καί στήν καθημερινή λαλιά. Τό βενετικό δουκάτο ἀπό τό 1284 μέχρι τό τέλος τῆς Γαληνοτάτης (1797) καί ἡ χρυσή ἀγγλι-

κή λίρα αποτελούν ανάλογα παραδείγματα σταθεροῦ νομίσματος στους νεώτερους χρόνους.

Ἡ ἐμπιστοσύνη στή σταθερότητα ἐνός νομίσματος γίνεται κοινή συνείδηση μέ ἀποτέλεσμα νά κυριαρχεῖ τοῦτο στίς ἐσωτερικές καί διεθνεῖς συναλλαγές χωρίς καμιά νομοθετική καθιέρωση ἀλλά ἀπό τή φορά τῶν πραγμάτων. Ἔτσι τό νόμισμα ἀποδεικνύεται δείκτης πολλαπλῆς χρησιμότητας γιά τό μελετητή τῶν οικονομικῶν φαινομένων.

Σημαντική προσφορά στόν ἱστορικό συνιστοῦν τά νομισματικά σύμβολα. Ἡ ἐπιλογή τους στήν ἑλληνική Ἀρχαιότητα προσδιορίζεται ἀπό διάφορους παράγοντες καί πρῶτ' ἀπ' ὅλους τό θρησκευτικό. Ἔτσι τά νομίσματα τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων μᾶς κάνουν γνωστούς τόπους λατρείας, ἱερά, λατρευτικά ἀγάλματα — εἴτε στή μορφή τοῦ ξόανου εἴτε σέ ἐξελιγμένο τύπο πού σμίλειψε ὀνομαστός καλλιτέχνης — ἰδρυτές πόλεων, τήν Τύχη τῆς πόλης μέ μορφή θεϊκή. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καί τά σύμβολα ἀπό τό ζωικό ἢ φυτικό κόσμος, πού φέρουν ὡς παράσημο τά νομίσματα μερικῶν πόλεων, ὅπως τῶν Ἀθηνῶν (κουκουβάγια), Ἐφέσου (ἐλάφι, μέλισσα), Μιλήτου (λεοντάρι), Σάμου (ταῦρος) Συρακουσῶν (δελφίνι), Μεταποντίου (στάχυς), Σελιούντα (σέλινο), Νάξου (κλήμα), Μήλου (ρόδι), Κυρήνης (σίλφιο) καί ἄλλων ἄλλα. Προσφορά σημαντική ἀποτελεῖ καί ἡ χάραξη τοῦ προσώπου τοῦ ἡγεμόνα, συνήθεια πού ἐγκαινιάζεται πιθανῶς ἀπό τόν Ἀλέξανδρο, ἴσως καί τό Φίλιππο Β', διαδίδεται στά ἑλληνιστικά βασίλεια καί ξένους λαούς, ὅπως Πάρθους καί Πέρσες τῆς δυναστείας τῶν Ἀρσακιδῶν καί Σασανιδῶν καί — μέ πρωτοπόρο τόν Ἰούλιο Καίσαρα — υἱοθετεῖται ἀπό τή ρωμαϊκή πολιτεία καί τή βυζαντινή αὐτοκρατορία. Τό συμβατικό ἰδεῶδες τῶν θεϊκῶν μορφῶν ὑποκαθιστοῦν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἀλέξανδρου μέχρι καί τή βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' (527-565) τά ἀτομικά χαρακτηριστικά τοῦ ἡγεμόνα, κατά περίπτωση ἴσως ἐξιδανικευμένα, χάρις στά ὅποια γίνεται δυνατή ἡ ταύτιση τῶν ἀνώνυμα παραδομένων προτομῶν τῶν αὐτοκρατόρων τῆς ἀντίστοιχης χρονικῆς περιόδου. Στούς ἀκόλουθους βυζαντινούς αἰῶνες ὑποχωρεῖ ἡ ἐξατομίκευση τῶν χαρακτηριστικῶν, οἱ μορφές εἶναι συμβατικές ἀλλά προβάλλουν ἔντονα τά βασιλικά σύμβολα καί ἡ νομική θέση τῶν εἰκονιζόμενων

μελῶν τῆς δυναστείας. Στά νομίσματα τῆς Ἀναγέννησης χαράσσονται ἡγεμονικά πορτραῖτα μέ ἀτομικά χαρακτηριστικά ἐξαιρέτης καλαισθησίας.

Σύμβολα καί ἐπιγραφές στά ρωμαϊκά αὐτοκρατορικά καί στά βυζαντινά νομίσματα προσφέρονται γιά τήν ἐξακριβίωση πολιτειακῶν καταστάσεων, δυναστικῶν σχέσεων, τή θεώρηση τῆς πολιτικῆς καί πολιτειακῆς ἰδεολογίας. Σ' ἐκεῖνα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου εἰκονίζονται σκηνές ἀπό τήν ἀρχαία ἱστορία τῆς Ρώμης, καθῶς καί ἀπό τή σύγχρονη δημόσια ζωή, συχνά σέ συσχετισμό μέ τήν ἀρχουσα δυναστεία. Ἔτσι, εἰκονίζονται δωρεές σέ χρῆμα ἢ εἶδη (*liberalitas*) τοῦ αὐτοκράτορα στούς πολίτες, προσωποποίηση τῶν ἀρετῶν του, ἀναφωνήσεις (*acclamationes*) κατά τήν ἀναγόρευση ἐκ μέρους τοῦ στρατοῦ, ἀναχώρηση γιά ἐκστρατεῖες, θυσίες, ἵπποδρομικοί ἀγῶνες. Ἐπίσης στή ρωμαϊκή ἐποχή χαράσσονται ἀπεικονίσεις γνωστῶν ἔργων τέχνης (π.χ. τοῦ Δία Ὀλυμπίας σέ νόμισμα χαλκοῦ τοῦ Ἀδριανοῦ, Ἀσκληπιοῦ Ἐπιδαύρου σέ νόμισμα τοῦ Ἀργουῦ τῆς ἰδίας ἐποχῆς) ἢ δημόσιων χώρων (π.χ. τοῦ Κολοσσαίου, τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ὀστίας, τῆς Αἰμιλίας βασιλικῆς). Διαιωνίζονται ἀκόμη ἀρχαία πολιτικά συνθήματα πού περνοῦν καί στά βυζαντινά νομίσματα τῆς πρώιμης περιόδου, τά ὁποῖα, ὅπως εἶναι γνωστό, γιά αἰῶνες φέρουν τίς ἐνδείξεις καί τίς ἐπιγραφές στά λατινικά. Ἀναγράφονται φράσεις ὅπως: *Gloria Romanorum*, *Salus Reipublicae*, *Victoria Augustorum*, *Virtus Augusti*, *Gloria orbis terrarum** κτλ. Μεταβολές στήν ἐπίσημη τιτλοφορία τοῦ βυζαντινοῦ μονάρχη ἔχουν τόν ἀντίκτυπό τους στά νομίσματα. Ὁ τίτλος δεσπότης γιά πρώτη φορά ἀπαντᾷ σέ χαλκοῦ κέρμα τοῦ Λέοντα Γ' (717-741), ὁ τίτλος βασιλεὺς σέ χρυσοῦ νόμισμα τοῦ Λέοντα Δ' (775-780). Χάρη στίς νομισματικές παραστάσεις γνωρίζουμε τίς κατακτήσεις τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ στό ρωμαϊκό κράτος καί τή βαθμιαία πρόοδο τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Μεταξὺ ἄλλων εἰκονίζεται τό ἥλιακό ἄρμα, τό χέρι πού βγαίνει ἀπό τά σύννεφα καί συμβολίζει τό ὑπέρτατο ὄν, ἡ Νίκη· ἡ ἀποδοχή

* Δόξα Ρωμαίων, Σωτηρία τῆς Δημοκρατίας, Νίκη τῶν Αὐγούστων (ἀρχόντων), Ἀρετή Αὐγούστου. Δόξα τῆς οἰκουμένης.

του Χριστιανισμού εκδηλώνεται στά νομίσματα με την εισαγωγή χριστιανικών συμβόλων, όπως τό μονόγραμμα Ψ πού άλλοτε προστίθεται στό στεφάνι πού κρατά ἡ Νίκη, άλλοτε στό κράνος τοῦ αὐτοκράτορα, άλλοτε στό βράχο πού στηρίζεται ἡ προσωποποίηση τῆς Κωνσταντινούπολης ἢ τῆς Νίκης κτλ. Πολύ διαφωτιστικές ἀποδείχτηκαν οἱ παραστάσεις στά νομίσματα καί μέταλλα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου γιά τό πρόβλημα τῆς προσχώρησής του στό Χριστιανισμό.

Ἡ βυζαντινὴ ζωὴ, στενά δεμένη μετ' ἡ θρησκεία ἀκόμη καί στήν πολιτικὴ ἰδεολογία, βρίσκει τὴν ἀντανάκλασή της καί στά νομίσματα. Σέ χαλκὸ κέρμα τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου (610-642), ὅπου κυριαρχεῖ ἡ παράσταση τοῦ σταυρικοῦ συμβόλου ἀπαντᾶ ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἐπιγραφή ἐν τούτῳ νίκα, χαρακτηριστικὴ τοῦ σταυροφορικοῦ πνεύματος πού διέπνεε τὴν ἐκστρατεία κατὰ τῶν Περσῶν. Πρῶτος ὁ Ἰουστινιανὸς Β' στήν πρώτη περίοδο τῆς βασιλείας του (685-695) χάραξε τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καί στήν ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος δήλωσε γιά τόν ἑαυτό του Justinianus servus Christi. Ἡ μορφή τῆς Θεοτόκου ἀπαντᾶ γιά πρώτη φορά σέ νόμισμα τοῦ Λέοντα ς' (886-912)· στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες πολλαπλασιάζονται οἱ ἀπεικονίσεις ἁγίων, ἰδίως στρατιωτικῶν.

Ὁ τόπος ἀνευρέσεως νομισμάτων (ὀδικές ἀρτηρίες, οἰκισμοί) σέ συνάρτηση μετ' ἄριθμό τους (μεμονωμένα ἢ θησαυροί) προσφέρεται γιά τὴν ἐξακρίβωση ἐμπορικῶν σχέσεων ἢ ἐπικοινωνίας κέντρου καί ἐπαρχιῶν, τὴ μετακίνηση πληθυσμῶν, τὴ διακίνηση στρατευμάτων. Ἀκόμη πιὸ χρήσιμα ἀποδεικνύονται τὰ εὐρήματα, ὅταν ἡ ἀνασκαφὴ πραγματοποιεῖται σέ μεγάλα ἀστικά κέντρα (π.χ. Ἀθήνα, Κόρινθος, Ἀντιόχεια, Ἐφεσος, Σάρδεις, Φίλιπποι κτλ.), ὅπου τὰ ἀνευρισκόμενα νομίσματα φθάνουν σέ χιλιάδες καί οἱ οἰκισμοί σφύζουν ἀπὸ ζωὴ ἐπὶ αἰῶνες. Μερικὲς φορές τὴν αἰφνίδια καταστροφὴ πόλης ἀπὸ σεισμό, ἐχθρική εἰσβολή, πυρκαϊὰ βεβαιοῦν τὰ νομίσματα πού ἀπαντοῦν σέ ὀρισμένο στῶμα καί σταματοῦν στήν ἀπεικόνιση ὀρισμένου ἄρχοντα, ἢ ὅποια ἔτσι συνιστᾶ ἓνα χρονολογικὸ ὄροσημο. Ἡ ἀνεύρεση νομισμάτων σέ μιὰ ἀνασκαφὴ βοηθαίει στή χρονολόγηση καί τῶν λοιπῶν εὐρημάτων καί στή συναγωγή συμπερασμάτων γιά τίς περιπέτειες τοῦ οἰκισμοῦ καί ἐνδεχόμενα τὴν οἰκονομική του εὐρωστία.

Θησαυροί μέ νομίματα διάφορων εποχῶν βρίσκονται σ' ὄλο τό χώρο τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ καί βυζαντινοῦ κόσμου. Βυζαντινά νομίματα τῆς πρώιμης περιόδου ἀπαντοῦν καί στή βόρειο καί κεντρική Εὐρώπη κοντά στίς μεγάλες ὀδικές ἀρτηρίες, πού ἀκολουθοῦσαν οἱ μισθοφόροι τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, γιά νά γυρίσουν στίς πατρίδες τους. Νομίματα ἔκοψαν καί οἱ κατά καιροῦς ἡγεμόνες τοῦ Μεσαίωνα, τῆς Ἀναγέννησης καί τῶν νεώτερων χρόνων· καί γιά μέν τή συμβολή τους στήν ἐξέταση οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν φαινομένων ἰσχύουν ὅσα ἀνέπτυξα προηγουμένως· ἡ σχετική σημασία τους γιά τή γνώση τῆς πολιτικῆς θεωρίας καί πολιτειακῶν καταστάσεων ἐλαττώνεται ὅσο κατεβαίνουμε στούς νεώτερους χρόνους, γιαντί τό σχετικό μέ τοὺς τομεῖς αὐτούς ἀρχειακό καί φιλολογικό ὕλικό γίνεται πιό ἄφθενο. Πάντως ἡ ἀντανάκλαση τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας καί προπάντων τῶν πολιτειακῶν μεταβολῶν ἀπαντᾶ καί στίς νεώτερες ἐποχές. Π.χ. ὁ τίτλος *Roi de France** ἀντικαταστάθηκε στά χρόνια τοῦ Λουδοβίκου-Φιλίππου (1830-1848) μέ ἐκεῖνον *Roi des Francais*.

Σφραγίδες

Ἄμεσες καί αὐθεντικές πηγές εἶναι οἱ σφραγίδες, ὅπως λέγεται ἡ ἀποτύπωση σέ εὐπλαστη ὕλη, συνήθως κερὶ ἢ λιωμένο μέταλλο (χρυσός, ἄργυρος, μολύβι), παραστάσεως σκαλισμένης σέ σκληρό μέταλλο· τοῦτο ἀποτελεῖ τή μήτρα, βάση μέ τήν ὁποία βγαίνουν τά ἀποτυπώματα. Ἀπό τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους σώζονται τέτοια «βουλλωτήρια», ὅπως λέγονται. Ἡ σφραγίδα πιστοποιεῖ τήν ἐγκυρότητα καί διασφαλίζει τή μυστικότητα ἐνός ἐγγράφου ἢ μιᾶς ἐπιστολῆς· τοῦτο τυλίγεται σέ σχῆμα κυλίνδρου, περιβάλλεται μ' ἓνα λεπτό νῆμα, τοῦ ὁποίου εἰ δύο ἄκρες περνοῦν ἀνάμεσα στά πλακίδια πού ἀποτελοῦν τή σφραγίδα· μόνο

* Βασιλιάς τῆς Γαλλίας, Βασιλιάς τῶν Γάλλων (πβ. ἀνάλογο διπλωματικό πρόβλημα πού δημιουργήθηκε τόν καιρό τῆς ἐκλογῆς τοῦ Γεωργίου Α' ὅταν προτάθηκε ἀλλαγὴ τίτλου (ἀπό βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος) σέ βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων, πού αὐτόματα ἀποκτοῦσε εὐρύτερη σημασία, ἐθνική, πέρα ἀπό τά σύνορα τοῦ μικροῦ τότε κράτους.

μετά τήν ἀφαίρεσή τους εἶναι δυνατή ἡ γνώση τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγγράφου. Γιά τά ἐπίσημα ἐγγράφα γινόταν χρήση πολύτιμου μετάλλου, ὅπως ἀργύρου γιά τά πατριαρχικά (ἀργυρόβουλα) ἢ χρυσοῦ γιά ὀρισμένα βυζαντινά αὐτοκρατορικά (χρυσόβουλα). Στά τελευταῖα αὐτά ἡ χρυσή σφραγίδα εἶχε καλλιτεχνικό χαρακτήρα καί ταυτόχρονα ἦταν κόσμημα τοῦ ἐγγράφου. Στή μιᾶ ὄψη εἰκονιζόταν ἡ μορφή τοῦ αὐτοκράτορα πού τό ἐξέδιδε καί στήν ἄλλη συνήθως ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ.

Οἱ βυζαντινές σφραγίδες (μολυβδόβουλα) ἔχουν σωθεῖ κατά δεκάδες χιλιάδες καί μάλιστα ὅσες χρονολογοῦνται ἀπό τόν 11^ο αἰώνα κι ἐπειτα. Στή μιᾶ ὄψη τους φέρουν εἰκόνα ἱεροῦ προσώπου (τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας, ἀγίου ὁμώνυμου μέ τόν κάτοχο τῆς σφραγίδας) καί στήν ἄλλη ἀναγράφεται τό ὄνομα, τό ἀξίωμα ἢ ἄλλη ιδιότητα τοῦ κατόχου της. Πολλές φορές οἱ ἐπιγραφές εἶναι ἔμμετρος. Ὅτι βυζαντινές σφραγίδες ἐκτός ἀπό τή συμβολή τους στήν προσωπογραφία προσφέρουν πολλά στή γνώση τῆς κρατικῆς διάρθρωσης, πολιτιστικῆς, στρατιωτικῆς, οικονομικῆς κατάστασης, τῆς ὀργάνωσης τῆς Ἐκκλησίας καί τῶν φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων.

Σῶζονται ἀκόμη ἀπό παλαιότερες ἐποχές σφραγιδόλιθοι σέ ἡμιπολύτιμη πέτρα πού πολλοί ἀπ' αὐτούς ἀποτελοῦν ἀληθινά κομψοτεχνήματα. Σκαλισμένοι μέ μεγάλη τέχνη οἱ σφραγιδόλιθοι τῆς μινωϊκῆς καί μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἀποτελοῦν σήμερα σπουδαιότατη πηγή πρὶν ἀπ' ὅλα γιά τή γνώση τῆς θρησκείας καί τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Ἀπό πολλές ἀπόψεις χρήσιμοι στόν ἱστορικό εἶναι καί οἱ αἰγυπτιακοί σκαραβαῖοι καθώς καί οἱ σφραγιδόλιθοι τῶν ἐλληνιστικῶν καί ρωμαϊκῶν χρόνων.

Στή Δύση, μεσαιωνική καί ἀναγεννησιακή, χρησιμοποιεῖται ἡ σφράγιση κι ἔχουμε αὐτούσιες σφραγίδες (ἢ ἀποτυπώματά των) βασιλέων, βασιλισσῶν, εὐγενῶν, πόλεων. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἔφιππου πολεμιστοῦ, τοῦ ὁποῦ σπολεῖ καί ἐξαρτήματα πάνω στό ἄλογο ἔχουν μελετηθεῖ μέ βάση τίς σφραγίδες. Ἀπό τό 11^ο αἰώνα κι ἐδῶ οἱ κατώτεροι καί οἱ μέσης τάξης εὐγενεῖς ἀντικατάστησαν τήν ἀπεικόνιση τοῦ ἵππου στίς σφραγίδες τους μέ προσωπικά τους ἐμβλήματα, τά ὁποῖα στήν πραγματικότητα εἶναι σμίκρυνση χαρακτηριστικῶν στοιχείων τῆς

στολής του ἰππέα-πολεμιστή. Ἡ ἀποτύπωση αὐτῶν τῶν ἐμβλημάτων στίς σφραγίδες τῶν εὐγενῶν συμβάλλει στή μελέτη τῶν οἰκογενειακῶν κλάδων. Χρήσιμο ὕλικό προσφέρουν στὸν ἱστορικό τοῦ δικαίου οἱ σφραγίδες πόλεων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ὅπου εἰκονίζονται ὁ δήμαρχος, πολίτες, δικαστές.

Ἐπιγραφές

Μέ τὸν ὄρο ἐπιγραφή νοοῦμε σκληρό ὕλικό, συνήθως μάρμαρο ἢ ἄλλη πέτρα καὶ σπανιότερα μέταλλο (χαλκός), στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου ἔχει σμιλευθεῖ κείμενο προορισμένο νά γίνει γνωστό στό κοινό. Ἐπιγραφές δέν ἔχουν ὄλοι οἱ λαοὶ καὶ ὅπου ὑπάρχουν ἢ σημασία τους δέν ἔχει τὴν ἴδια ἀξία σέ ὅλες τίς ἱστορικές ἐποχές. Προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ θέση πού κατέχουν οἱ ἐπιγραφές στό δημόσιο βίο ἐνὸς κράτους. Στούς σύγχρονους καιροὺς εἶναι λιγοστές, τυπικές λίγο ἢ πολὺ (σέ βάσεις ἀγαλμάτων, στά μνημεῖα πεσόντων, σέ ἀνάμνηση ἀνακαίνισης κτιρίου), ἐπιβίωση καὶ μίμηση ἐκεῖνων τῆς Ἀρχαιότητας, στερημένες ἀπὸ πνοή καὶ ποιικιλία, ἀντίθετα μέ τίς ἑλληνικές καὶ ρωμαϊκές τῆς Ἀρχαιότητας. Μέσο δημοσιότητας στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικό καὶ ρωμαϊκό κόσμο ἡ ἐπιγραφή, πηγὴ γήσια καὶ αὐθεντική, προσφέρει πλούσιο ὕλικό στὸν ἱστορικό τῆς γενικῆς ἱστορίας, στὸν ἱστορικό τοῦ δικαίου, τὸ θρησκευολόγο, τὸ γλωσσολόγο, τὸν ἀρχαιολόγο καὶ ἱστορικό τῆς τέχνης. Σέ πολὺ μικρότερη κλίμακα χρησιμοποιεῖται στό Βυζάντιο κυρίως μέ τὴ μορφή ἐπιτάφιων ἢ κτιτορικῶν καὶ κτητορικῶν ἐπιγραφῶν.

Οἱ ἐπιγραφές τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Ἐπίσημο χαρακτήρα ἔχουν ψηφίσματα τῆς βουλῆς, τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, συνθηκῆς εἰρήνης ἢ συμμαχίας, διακανονισμοῦ κρατικῶν συνόρων, νομοθετικά κείμενα διάφορων πόλεων. Μεταξὺ τῶν πῶ χαρακτηριστικῶν σημειῶν τὴν ἐπιγραφή τῆς κρητικῆς Γόρτυνας σέ δωρική διάλεκτο, πού περιέχει τὴ νομοθεσία τῆς κρητικῆς πόλης (Ε' αἰ. π.Χ.), τὴν ἐπιγραφή μέ τὸ κείμενο τῆς δεύτερης ναυτικῆς συμμαχίας τῶν Ἀθηναίων (ἔτους 378/7 π.Χ.), τὸν ὄρο τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων, τὴν ἐπιστολή τοῦ

εὐτασία
πὺ ἐπιγραφή
ἐπιγραφῆς
τοῦ λαοῦ

Ἀρχαίων
ἐπιγραφῆς
ἐπιγραφῆς

Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, πού ρυθμίζει προβλήματα σχετικά μέ τήν ἐπάνοδο τῶν ἐξορίστων στίς ἑλληνικές πόλεις (ἔτους 324 π.Χ.).

Ἐξίσου σημαντικές εἶναι οἱ ἐπιγραφές τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς γιά τό δημόσιο βίο τῆς κοσμοκράτειρας πόλης, ἀλλά καί τῶν ἑλληνικῶν, τόσο γιά τό πλούσιο προσωπογραφικό ὕλικό, ὅσο καί γιά τίς σχετικές μέ τή διοίκηση πληροφορίες. Μνημονεύω τρεῖς πολύ χαρακτηριστικές σχετικές καί μέ τό χῶρο τῆς Ἀνατολῆς. Τό λεγόμενο Monumentum Ancyranum, πού εἶναι τά πεπραγμένα καί ἡ πολιτική διαθήκη τοῦ Αὐγούστου (Res gestae Augusti), χαραγμένα σέ πλάκες τῶν ναῶν λατρείας τοῦ Αὐγούστου, μέ πληρέστερα καί καλύτερα διατηρούμενο τό κείμενο, λατινικό καί ἑλληνικό, πού καλύπτει τούς τοίχους ναοῦ κοντά στήν Ἀγκυρα. Ὁ λόγος τοῦ Νέρωνα στήν Κόρινθο, πού χάριζε τήν ἐλευθερία στούς Ἕλληνας (ἡ στήλη πού ἦταν γραμμένος χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀντέρρισμα ἐκκλησίας στή Βοιωτία). Τό διάταγμα περί τιμῶν (ἔτους 301) μέ τό ὅποιο ὁ Διοκλητιανός καθόρισε μέ ἀκρίβεια τίς τιμές τῶν εἰδῶν πλατιᾶς κατανάλωσης ἀλλά καί πολυτέλειας, τήν ἀμοιβή ἐργασίας καί προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν (συμβολαιογράφων, δασκάλων, ναυπηγῶν, γιατρῶν, λιθοξόων κτλ.). Τό διάταγμα, γραμμένο λατινικά καί ἑλληνικά, εἶχε στηθεῖ σέ κάθε πόλη γιά νά τό γνωρίζει ὁ πληθυσμός, γι' αὐτό βρέθηκαν πολλά κομμάτια του, κυρίως σέ πόλεις τῆς Ἀνατολῆς κι ἔτσι μπορέσαμε νά τό ἀποκαταστήσουμε σχεδόν στό σύνολό του.

Πολύ μεγάλη εἶναι ἡ προσφορά τῶν ἐπιγραφῶν στή σπουδή τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Φωτίζεται ὄχι μόνο ἡ λατρεία καί τό τελετουργικό τυπικό τῶν ἑορτῶν τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς Ἀρχαιότη-
 τας (ἀναθήματα, θρησκευτικοί ὕμνοι, θρησκευτικοί κανονισμοί) ἀλλά μέ τίς προεκτάσεις πού ἔχει ἡ θρησκεία στήν ἀρχαία κοι-
 νία ἀποκαλύπτονται οἱ διεργασίες κοινωνικῶν φαινομένων ἀπό τή
 μιά καί οἱ ψυχικές ἀντανακλάσεις τῆς θρησκευτικότητας τοῦ λαοῦ
 ἀπό τήν ἄλλη. Οἱ ἀπελευθερώσεις δούλων, πού γίνονται μέ τή
 συμβολική μορφή πώλησης πρός τό Θεό, καταχωρίζονται στίς
 ἐπιγραφές σέ μεγάλα ἱερά, ὅπως εἶναι τῶν Δελφῶν. Ἡ καταγρα-
 φή τῶν ἰάσεων πού χάριζει ὁ Ἀσκληπιός στούς ἀρρώστους πού
 προσφεύγουν στό ἱερό του — ὅπως γίνεται στίς ἐπιγραφές τοῦ Ἀ-
 σκληπιείου τῆς Ἐπιδαύρου — ὁ κανονισμός τῶν μυστηρίων τῆς Ἀν-

δανίας, όπως καταγράφεται στην περίφημη έπιγραφή του έτους 92/91 με την ευκαιρία της μεταρρύθμισης της λατρείας, μās αποκαλύπτουν τό θρησκευτικό συναίσθημα και την επίδραση της θρησκείας στην κοινωνική ζωή. Οι έλληνικές έπιγραφές αποτελούν σπουδαία γλωσσικά μνημεία για την εξέλιξη της γλώσσας, (φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, λεξιλόγιο), για τά σύμβολα της γραφής, για τή μορφωτική και πολιτισμική στάθμη. Ίδιαίτερα τόν τομέα αυτό φωτίζουν οι αναθηματικές και έπιτάφιας έπιγραφές, άπλωμένες στα πέρατα του Έλληνισμού, χαρακτηριστικές στην άνορθογραφία τους, στίς φθογγικές μεταβολές, στό άφελές και άπλοϊκό ύφος. Ή ποικιλία τών όνομάτων, άνθρωπωνυμιών (έλληνικών και έγχώριων) και τοπωνυμιών άποκαλύπτει την εισδοχή τοπικής λατρείας, την έπικοινωνία μεταξύ πόλεων, την πρόοδο του έξελληνισμού, τή διάδοση του Χριστιανισμού.

Ή ανάγνωση και συμπλήρωση μιās έπιγραφής είναι δύσκολη τέχνη, ή δέ χρήση τους παρουσιάζει προβλήματα ποικίλα και προϋποθέτει έμβάθυνση στους κλάδους φιλολογίας, γλωσσολογίας, πολιτικής ιστορίας, θρησκευσιολογίας, γεωγραφίας. Ή ιστορικός δέν πρέπει νά περιορίζεται στην έπιλογή πού περιλαμβάνουν τά έγχειρίδια αλλά νά ανατρέχει στίς μεγάλες έπιγραφικές συλλογές και νά παρακολουθεϊ τίς νέες δημοσιεύσεις. Κατά τή συμπλήρωση πρέπει νά λαμβάνονται υπόψη οι όμοσιδεϊς έπιγραφές, ανάλογα με την περιοχή και την έποχή. Πρέπει ακόμη ή έπιγραφή νά τοποθετείται στα γεωγραφικά της πλαίσια και νά προσδιορίζεται ό χρόνος συντάξεώς της με τή μεγαλύτερη δυνατή προσέγγιση. Τώρα γίνεται μιá προσπάθεια νά σχηματιστεί ένα νέο είδος corpus μιās περιοχής, με βάση τά μνημεία, τίς έπιγραφές, τά νομίσματα, τά φιλολογικά κείμενα, πλαισιωμένα από τή σπουδή της τοπικής γεωγραφίας (βλάστηση, προϊόντα, τοπογραφία πόλεων, όρια) πού νά αναπαριστά όσο γίνεται πιό πιστά τή ζωή της περιοχής σε όλες τίς εκφάνσεις.

Ίδιαίτερη έπιγραφική κατηγορία αποτελούν τά χαράγματα (graffiti) πού σκαλίζονται πρόχειρα και μερικές φορές κάτω από την έπήρεια συγκινησιακών παρορμήσεων, άποκαλυπτικά της ψυχής του ανθρώπου και του πολίτη. Ή αυτοσχέδιος χαράκτης εκ-

φράζει πολιτικές προτιμήσεις, αγανάκτηση, τό φόβο για επικείμενο κίνδυνο και τήν εὐχή για σωτηρία, τή διαιώνιση κατορθώματος ἢ και τήν ἀπλή παρουσία του, πού ἔχει κάτι τό ξεχωριστό και δυναμικό. Ἐκλογικά συνθήματα στήν Πομπήια, ὕβριστικές και χλευαστικές φράσεις σέ κοινόχρηστους χώρους δείχνουν και τήν ἄλλη ὄψη τῆς ζωῆς.

Σημειώνω μερικά χαρακτηριστικά δείγματα: Στό Abu Simbel στήν Αἴγυπτο, κοντά στό δεύτερο καταρράκτη, βρίσκεται μιὰ ἀπό τίς ἀρχαιότερες ἑλληνικές ἐπιγραφές, χαραγμένη λίγο μετά τό 600 π.Χ. ἀπό Ἕλληνες μισθοφόρους, οἱ ὁποῖοι θέλησαν νά διαιωνίσουν τήν παρουσία τους, χαράζοντας τά ὀνόματά τους στά πόδια τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ραμσῆ Β'.

[Ἐπί κώμη πού βρισκόταν στήν Πακατιανή Φρυγία ἢ τήν ἄκρη τῆς βυζαντινῆς Πισιδίας προέρχεται τό χάραγμα: Ὁ Θεός τῶν ἀρχαγγέλων (= ἀρχαγγέλων) σύνπ[ρ]αξον τοὺς τῆ[ς] κούμης μου πάσην (= τῆς κώμης μου πᾶσιν) και Πρασίνον τόν [δρ]θονδόξον· ἀπό τή Μίλητο: Ἄγιε φύλαξον τήν πόλιν Μιλησίων και πάντας τοὺς κατοικοῦντας· ἀπό τή Ἔφεσο: Χριστιανῶν βασιλέων και Πρασίνων πολλά τά ἔτη· ἀπό χωριό στήν Αἴγυπτο: Νικᾶ ἢ τύχη Εἰδοκίου † και Βενέτων † και τοῦ γράφαντος[ς]· ἀπό τή Νέα Ἀγχίαλο κοντά στό Βόλο: Νικᾶ ἢ τύχη Πρασίνων τῶν ὀρθοδόξων. Σέ κεραμίδι πού βρέθηκε στό Σίρμιο στή σημερινή Γιουγκοσλαβία: Χρ(ιστέ) Κ(ύρι)ε βοήτι τῆς πόλεως κ' ἔρυσον (ἢ κέ ρύσον) τόν Ἄβαριν κέ πύλαξον (= φύλαξον) τήν Ρωμανίαν κέ τόν γράφαντα ἀμήν.

Ἐπί τόν περασμένο αἰῶνα ἔχει ἀρχίσει συστηματική προσπάθεια για τήν κατάρτιση συνολικῆς συλλογῆς (Corpus) τῶν ἑλληνικῶν και λατινικῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ πρωσιική Ἀκαδημία μέ πρωτοβουλία τοῦ August B o e k ἐξέδωσε τό πρῶτο Corpus Inscriptionum Graecarum (= CIG) σέ τέσσερις τόμους, 1828-1877, ἀπό τοὺς ὁποίους ὁ τέταρτος περιλαμβάνει τίς χριστιανικές. Ἡ νέα σειρά τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν μέ τίτλο Inscriptiones Graecae (= IG) ἀπό τό 1873 θά τό ἀντικαταστήσει για τίς περιοχές τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης και τῶν νησιῶν. Οἱ ἐπιγραφές τῆς μέν Μικρᾶς Ἀσίας δημοσιεύονται ἀπό τό 1901 στοὺς Ti-

tuli Asiae Minoris από τήν Ἀκαδημία τῆς Βιέννης, τῆς δέ Συρίας από τό 1929 στή συλλογή *Inscriptions grecques et latines de la Syrie* τῶν J. Jalabert - R. Mouterde.

Οἱ λατινικές ἐπιγραφές τῆς Ἀρχαιότητος ἔχουν ἐνωματωθεῖ στό *Corpus Inscriptionum Latinarum* (= CIL) τοῦ ἄρχισε στά 1863 μέ πρωτοβουλία τοῦ Theodor Mommsen. Οἱ ἐπιγραφές, πού δημοσιεύονται χωριστά καί ὄχι στίς μεγάλες συλλογές, συγκεντρώνονται οἱ μὲν ἐλληνικές στό *Supplementum Epigraphicum Graecum* (= SEG), οἱ δέ λατινικές στό *Année Epigraphique*.

Τελευταῖο ἐγχειρίδιο ἐλληνικῆς ἐπιγραφικῆς: Margherita Guarducci: *Epigrafia greca*, τ. I-III, Roma [1967-1974] (ἀσυμπλήρωτο). Γιά τή λατινική ἐπιγραφική χρήσιμο ἀκόμη παρά τήν ἡλικία του τό ἐγχειρίδιο τοῦ R. Cagnat: *Cours d'épigraphie latine*⁴, Paris 1914 καί ἕνα νέο μικρό τοῦ E. Meyer: *Einführung in die lateinische Epigraphik* Darmstadt 1973.]

Πάπυροι

Ἡ ἀνεύρεση δεκάδων χιλιάδων παπύρων δημιούργησε νέο ἐπιστημονικό κλάδο, τήν παπυρολογία. Ἀσχολεῖται μέ τή μελέτη τῶν κειμένων πού παραδόθηκαν στή γραφική αὐτή ὕλη, εἴτε εἶναι φιλολογικά εἴτε ἔγγραφα. Τά δεύτερα μᾶς ἐνδιαφέρουν ὡς καθαρά ἱστορική πηγή. Ὁ πάπυρος, γραφική ὕλη φτιαγμένη ἀπό τό ἐσωτερικό στέλεχος τοῦ ὁμώνυμου φυτοῦ ὕστερα ἀπό εἰδική ἐπεξεργασία, ἦταν σέ χρήση σ' ὅλο τόν ἀρχαῖο κόσμο. Ἀλλά προϋπόθεση γιά νά διατηρηθεῖ εἶναι τό ξερό κλίμα κι ἔτσι πάπυροι σώθηκαν μόνο στίς χωρίς ὑγρασία περιοχές τῆς Αἰγύπτου (γι' αὐτόν τό λόγο δέν ἔχουμε παπύρους ἀπό τήν ὑγρή Ἀλεξάνδρεια καί τό Δέλτα τοῦ Νείλου) καί ὅπου ἀλλοῦ συνέτρεξαν εἰδικές κλιματικές συνθήκες, ὅπως στή Νεσάνα τῆς Παλαιστίνης, ὅπου βρέθηκαν πάπυροι μέσα σέ ὕδριες.

Οἱ ἐλληνικοί πάπυροι προέρχονται ἀπό τοὺς ἐλληνιστικούς, ρωμαϊκοὺς, βυζαντινοὺς καί ἀραβικοὺς χρόνους. Σώζονται ἀκόμη καί πάπυροι στήν αἰγυπτιακή γλώσσα, ὅπως καί στή λατινική. Μετά τήν ἀραβική κατάκτηση τῆς Αἰγύπτου (642) ἐξακολούθη-

σαν για μερικές ακόμη δεκαετίες να γράφονται πάπυροι στην ελληνική, ἀλλ' ἀπό τόν Η' αἰώνα λιγοστεύουν σημαντικά σέ ὄφελος τῶν ἀραβικά γραμμένων. Στούς βυζαντινούς καί ἀραβικούς χρόνους ἔχουμε καί τούς λεγόμενους κοπτικούς πάπυρους, γραμμένους στήν ἐγγύρια αἰγυπτιακή γλώσσα ἀλλά μέ στοιχεῖα, πού προέρχονται ἀπό τό ἐλληνικό ἀλφάβητο.

Οἱ φιλολογικοί πάπυροι πλούτισαν τήν ἐλληνική κυρίως γραμματεία μέ νέα κείμενα σημαντικῶν ἐκπροσώπων της· πολλά εἶναι ἀποσπάσματα, μικρότερα ἢ μεγαλύτερα, ὀνομαστῶν ἔργων πού τά ἔχουμε σέ πολύ μεταγενέστερα χειρόγραφα, ἐνῶ ἄλλα ἤταν τελείως ἄγνωστα ἢ γνωρίζαμε μόνο τόν τίτλο ἀπό τή φιλολογική παράδοση. Στή δεύτερη κατηγορία ἀνήκουν ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ Δύσκολος, ἡ Σαμία, ἡ Ἀσπίς τοῦ Μένανδρου, οἱ Ἰχνευταί τοῦ Σοφοκλῆ, οἱ Μιμίαμβοι τοῦ Ἡρόνδα, γιά νά θυμηθοῦμε τά μεγαλύτερα κείμενα πού μᾶς πρωτογνώρισαν οἱ πάπυροι.

Οἱ μή φιλολογικοί κατὰ τό μεγαλύτερο μέρος τους εἶναι ἔγγραφα, δημόσια καί ἰδιωτικά, τά ὅποια ἀναφέρονται σέ πλῆθος θεμάτων καί μᾶς ἐπιτρέπουν νά σχηματίσουμε εἰκόνα ἀκριβῆ τῆς διοικητικῆς ὀργάνωσης τῆς Αἰγύπτου, τῆς δημοσιονομικῆς καί οικονομικῆς κατάστασης τῆς χώρας, τῆς διοικητικῆς καί πολιτικῆς ἐξάρτησης ἀπό τό κέντρο, ὅταν ἡ Αἴγυπτος ἔπαψε νά εἶναι ἀνεξάρτητο κράτος καί μεταβλήθηκε διαδοχικά σέ ἐπαρχία ρωμαϊκή, βυζαντινή, ἀραβική. Σημαντική εἶναι ἡ προσφορά τῶν παπύρων στόν τομέα τοῦ δικαίου, τόσο γιὰτί διέσωσαν ἀποσπάσματα ἔργων παλαιῶν ρωμαίων νομικῶν, ἰδίως ἕνα μεγάλο ἀπόσπασμα τοῦ Γάιου, ὅσο καί γιὰτί μᾶς γνωρίζουν τήν ἐφαρμογή τοῦ δικαίου στήν πράξη μέ τίς ἀποκλίσεις ἀπό τό ἐπίσημο ρωμαϊκό. Παρακολουθοῦμε ἀκόμη τήν ὀργάνωση τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας στήν Αἴγυπτο καί τήν ἐξάλειψη τῶν παλαιῶν λατρείων, ὅπως ἐπίσης τήν ἐθνολογική καί δημογραφική σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ.

Τό μεγάλο πλῆθος τῶν παντός εἶδους ἰδιωτικῶν ἐπιστολῶν — προσκλήσεις σέ γάμο, γράμματα συζύγων σέ τρυφερό τόνο, ἐπιστολές παραινετικές γονιῶν στά παιδιά τους, στρατιωτῶν στόν πατέρα ἢ τή γυναίκα τους— καθώς καί οἱ πολυάριθμοι σχολικοί

καί οἱ λεγόμενοι μαγικοί πάπυροι, ἐπιτρέπουν νά ὀλοκληρώσουμε τήν εἰκόνα τοῦ κοινωνικοῦ καί πολιτισμικοῦ βίου γιά αἰῶνες ὀλοκληροῦς.

Ἀπό τό πλῆθος τῶν μή φιλολογικῶν παπύρων σημειῶνω ἐκεῖνον πού περιέχει τό διάταγμα ἀπονομῆς τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας τό 212 μ.Χ. στους ὑπηκόους τῆς τεράστιας σέ ἔκταση καί κατοικημένης ἀπό πλῆθος ξένων λαῶν ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Τό γεγονός μᾶς ἦταν γνωστό ἀπό τίς φιλολογικές πηγές ἀλλά χάρις στόν πάπυρο P. Giessen 40 ἔχουμε αὐτούσιον τό κείμενο τοῦ διατάγματος τοῦ Καρακάλλα (αὐτοκρ. 211-217)· μικρό ὅμως χάσμα σέ κρίσιμο σημεῖο γέννησε πολλά προβλήματα. Ἰδιαιτέρο παρουσιάζει ἐνδιαφέρον μικρή ὁμάδα παπύρων, γνωστῶν ὡς *Libelli persecutionis**, πού ἀντιστοιχοῦν μέ τίς «δηλώσεις μετανοίας» τῆς ἐποχῆς μας, τίς ὁποῖες ἀναγκάζονται νά ὑπογράψουν διωκόμενοι γιά τά φρονήματά τους πολίτες. Οἱ πάπυροι αὐτοί ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπό τοπική ρωμαϊκή ἀρχή κατά τό διωγμό τῶν Χριστιανῶν τοῦ ἔτους 250 καί ἀποτελοῦν βεβαίωση τῆς ἀρχῆς γιά τή συμμετοχή σέ τελετουργίες τῆς ἐθνικῆς θρησκείας τοῦ μνημονευόμενου πολίτη, πού μ' αὐτό τόν τρόπο ἐκδηλώνει τήν ἀντίθεσή του στό Χριστιανισμό. Ἡ βεβαίωση τόν ἀπαλλάσσει ἀπό τόν κίνδυνον νά διωχθεῖ στό μέλλον ὡς χριστιανός.

[Νεώτατα ἐγχειρίδια παπυρολογίας εἶναι E. G. Turner: *Greek Papyri, an Introduction*, Oxford 1968 καί Orsolina Montevecthi: *La Papirologia*, Torino 1973, ὅπου καί κατάλογος τῶν παπυρολογικῶν συλλογῶν, ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία καί καταχώριση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ παραδειγμάτων παπυρολογικῶν κειμένων.]

Ἔγγραφα

Τά ἔγγραφα εἶναι μιᾶ ἀπό τίς βασικότερες πηγές τῆς Ἱστορίας γιά τήν ἀμεσότητα τῆς πληροφόρησης, τόν πλοῦτον τῶν εἰδήσεων καί τήν ποικιλία τῶν θεμάτων, εἴτε στό δημόσιο εἴτε στόν ἰδιωτικό τομέα ἀναφέρονται. Ἔγγραφα εἶναι κείμενα ὀρισμένου τύπου, τά ὁποῖα, ἐνῶ δέ θέτουν κανόνες δικαίου, ἐπάγονται νομι-

* Βιβλιάρια διώξεως.

κές συνέπειες. Ἡ ἐπιστήμη πού ἀσχολεῖται μέ τήν τυπική μορφή τῶν ἐγγράφων ὀνομάζεται Διπλωματική· ἐξετάζει ἐξωτερικά χαρακτηριστικά μέ τίς παραλλαγές καί τήν ἐξέλιξή τους, τήν ἐσωτερική μορφή πού καλύπτει τή διάταξη τοῦ περιεχομένου καί τή γλώσσα καί τέλος τήν ὀργάνωση καί λειτουργία τῆς ἀρχῆς πού ἐκδίδει τά ἐγγράφα (αὐτοκρατορική, παπική γραμματεία, κυβερνητικές ἀρχές κτλ.).

Τά ἐγγράφα σώζονται ἤ στό πρωτότυπο ἤ σέ ἀντίγραφα, πολλές φορές ἐπικυρωμένα ἀπό ἐπίσημη ἀρχή. Διακρίνονται σέ δημόσια καί ἰδιωτικά. Ἡ διάκριση ἰσχύει γιά ὅλες τίς ἐποχές ἀπό τήν Ἀρχαιότητα ὡς τίς μέρες μας. Οἱ πάσης φύσεως κρατικές ἀρχές (βουλή στίς ἀρχαῖες ἑλληνικές πόλεις, σύγκλητος στή ρωμαϊκή δημοκρατία, ὁ αὐτοκράτορας στό Βυζάντιο, οἱ βασιλεῖς καί ἡγεμόνες στά νεώτερα κράτη κτλ.), καθῶς καί οἱ ἐκκλησιαστικές, ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους μέ ἐγγράφα, ὅπως ἐπίσης καί μέ τούς πολίτες πού ἀπευθύνονται σ' αὐτές γιά οἰαδήποτε ὑπηρεσιακή ἀνάγκη.

Οἱ ἰδιῶτες γιά νά ρυθμίσουν τίς μεταξύ τους ἔννομες σχέσεις, ἰδίως σέ θέματα οἰκονομικῆς φύσεως, καταφεύγουν στή γραπτή διατύπωση τῆς συμφωνίας κι ἔτσι ἔχουμε ἀπό τήν Ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα συμβόλαια ἀγοραπωλησιῶν, μισθώσεων πραγμάτων καί ὑπηρεσιῶν, καθῶς καί διαθήκες ἤ δωρητήρια, κείμενα σπουδαιότατα γιά τή μελέτη τοῦ δικαίου, τοῦ οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοῦ βίου.

Τά ὁμοειδή ἐγγράφα κατανέμονται σέ κατηγορίες εἴτε μέ βάση τήν ἐπίσημη ἀρχή πού τά ἐκδίδει (αὐτοκρατορικά, πατριαρχικά, διπλωματικά) εἴτε τό περιεχόμενό τους, π.χ. διεθνεῖς συνθήκες, πρεσβευτικές ἐκθέσεις, διαθήκες, μισθωτήρια συμβόλαια κτλ.

Ἐγγράφα σώζονται ἀπό τούς λαούς τῆς Ἀρχαιότητος, γραμμένα σέ διαφορετική ὕλη, πλίνθους ψημμένες, πέτρα, πάπυρο, περιγαμνή. Σέ δεκάδες χιλιάδες ἀριθμοῦνται τά σωζόμενα σέ πλίνθο (πήλινες πινακίδες) τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, Σουμεριῶν, Βαβυλωνίων, Ἀσσυρίων, Χετταίων κτλ., γραμμένα σέ σφηνοειδή γραφή. Σέ μάρμαρο, πώρινο λίθο ἢ πέτρα γενικά εἶναι γραμμένα δημόσια ἐγγράφα τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ὅπως ψηφίσματα τῆς βουλῆς καί τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, οἱ λογαριασμοί τῶν ἐπιστατῶν τοῦ

Παρθενώνα, συνθήκες μεταξύ πόλεων-κρατών (βλ. τό κεφάλαιο για τίς έπιγραφές). Τή γνώση του ίδιωτικού δικαίου των έλληνικών πόλεων φωτίζουν εκατοντάδες έπιγραφές, πού περιέχουν μισθώσεις, ύποθημικούς όρους, ποινικές ρήτρες, συνήθεια πού επικρατεί σ' όλη τήν 'Ανατολή στίς έπιτάφιεσ έπιγραφές των ύστερων χρόνων. 'Από τήν έλληνιστική, ρωμαϊκή και βυζαντινή Αίγυπτο σώθηκαν χάρη στην ξηρασία του έδάφους, εκτός από τήν περιοχή τής 'Αλεξάνδρειας, δεκάδες χιλιάδες έγγραφα σε πάπυρο, πού ή εκδοση και σπουδή τους άποτελεί σήμερα τον ιδιαίτερο κλάδο τής Παπυρολογίας (βλ. παραπάνω). Στο Βυζάντιο ό πάπυρος χρησιμοποιείται μέχρι τον Θ' αιώνα. Σε άλλο υλικό έγγραφα αυτοτελώς σωζόμενα αρχίζουν να παρουσιάζονται από τό δεύτερο μισό του Ι' αιώνα και τό παλιότερο τής βυζαντινής αυτοκρατορικής γραμματείας πού σώζεται σήμερα είναι τό τυπικό του έτους 972, γνωστό ως *Τράγος*, περγαμηνή μήκους τριών μέτρων, με τήν ιδιόχειρη ύπογραφή του αυτοκράτορα 'Ιωάννη Τζιμισκή, θεωρούμενο ως τό ιδρυτικό τής 'Ιερής Κοινότητας του "Αθω. 'Η διάδοση του χαρτιού, άκριβου και σπάνιου στην αρχή, αντικατάστησε τά παλιότερα υλικά και ή χρήση του σε διάφορες ποιότητες άπλώθηκε σ' όλη τήν οικουμένη.

Στους νεώτερους χρόνους ό αριθμός των έγγράφων είναι τεράστιος και στά σύγχρονα κράτη φθάνει σε μεγέθη ασύλληπτα, γιατί ή κρατική γραφειοκρατία έχει πάρει μεγάλεσ διαστάσεις: τό κράτος ρυθμίζει σε μεγάλο βαθμό τή ζωή του πολίτη και οι διεθνείς σχέσεις έχουν επεκταθεί και σε άλλους τομείς εκτός από τον πολιτικό, όπως στον οικονομικό, έμπορικό, μορφωτικό, αθλητικό κτλ. "Έτσι προβάλλει έπιτακτικά τό θέμα: θά διατηρηθούν όλα τά έγγραφα ή θά γίνει έπιλογή και με ποιά κριτήρια; γιατί κανείς δέν μπορεί να ζέρει με βεβαιότητα, αν απ' αυτά πού θά θεωρηθούν άχρηστα, δέν άποδειχθούν σε μιá στιγμή σπουδαίες πηγές, π.χ. όταν άφορούν ένα πρόσωπο άσημο αρχικά, πού αργότερα σε ώριμη ήλικία κατέλαβε ύψιστα αξιώματα, όπως π.χ. έγινε με τον Hitler. "Όταν άρχισε τή σταδιοδρομία του, κανείς δέν μπορούσε να προβλέψει τήν έπιρροή πού θά άσκοϋσε στην ιστορία τής Εϋρώπης, ώστε όλα τά έγγραφα πού τον άφορούσαν

νά είχαν από την αρχή διαφυλαχτεί. Χάρη όμως στην τυπικότητα της αυστριακής γραφειοκρατίας βρέθηκαν οι δηλώσεις κατοικίας στη Βιέννη που υπέβαλε και ο Hitler στο οικείο αστυνομικό τμήμα, όπως κάθε κάτοικος της Αυστρίας (ήταν πάγια υποχρέωση ή δήλωση στην αστυνομία κάθε μεταβολής κατοικίας, Meldezettel) καθώς και η δήλωση κληρονομίας στην Έφορία μετά το θάνατο του πατέρα του· τὰ έγγραφα αυτά θεωρούνται εξαιρετικά διαφωτιστικά για τὰ νεανικά χρόνια του Hitler σχετικά με την οικονομική του κατάσταση και την επαγγελματική του απασχόληση· η δέ πρόσφατη δημοσίευσή τους επηρέασε σημαντικά την εξιστόρηση τῶν νεανικῶν του χρόνων.

Γι' αυτό η καταστροφή δημόσιων εγγράφων πρέπει νά ἐλέγχεται με μεγάλη σύνεση, νά ἀποφασίζεται προσεκτικά και με κριτήρια που νά καλύπτουν εὐρὺ φάσμα. "Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα για τόν Έλληνισμό τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου παρέχουν τὰ πανεπιστημιακά ἀρχεῖα ὀρισμένων ἰταλικῶν πανεπιστημίων, ἰδίως ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Βενετικοῦ κράτους, ὅπου — σὴν Πάδοβα — σπουδαζαν πολλοὶ "Έλληνες ἀπὸ τὶς βενετοκρατούμενες περιοχές τῆς Ἑλλάδας (νησιά Ἰονίου, Κρήτη κτλ.). Τὸ ὕλικό που προσφέρουν δέν ἀφορᾷ μόνο τοὺς τότε "Έλληνες σπουδαστές, που μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔγιναν κατόπιν σπουδαῖες προσωπικότητες, ἀλλὰ βοηθαί νά γνωρίσουμε τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς ἐποχῆς, τὶς σημαντικὲς οἰκογένειες κάθε περιοχῆς καὶ τὴ συνέχειά τους· με τὸν τρόπο αὐτὸ φωτίζονται θέματα δημογραφικά, κοινωνικῆς σύνθεσης, σχέσεων ξένων ὑπηκόων πρὸς τὸ κυρίαρχο κράτος.

Τὰ έγγραφα σὲ κάθε ἐποχὴ ἔχουν ὀρισμένη ἐξωτερικὴ μορφή, συνήθως ἡμερομηνία, ὑπογραφή, σφραγίδα, μερικές φορές παρατηρήσεις τῶν ἀποδεκτῶν. Στὰ δημόσια έγγραφα ἀναγράφεται ἡ ἀρχὴ που τὸ ἐκδίδει καὶ ἡ ἀρχὴ ἢ ὁ ἰδιώτης, στὸν ὁποῖο ἀπευθύνεται· στὰ ἰδιωτικά πολλές φορές ὑπάρχουν ὑπογραφές μαρτύρων (διαθῆκες, συμβόλαια). Μὲ μιά λέξη γιὰ νά ἔχει ἰσχύ ἓνα ἔγγραφο, πρέπει ἡ ἐξωτερικὴ μορφή του νά ἔχει ὀρισμένα ἀπαραίτητα γνωρίσματα ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ δικαίου, τὸ δὲ περιεχόμενό του νά ἀνταποκρίνεται σὴ νομοθεσία, που ἰσχύει γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα ἢ στὶς συνήθειες που ἐπικρατοῦν σὸ ἱστορικοκοινωνικό πλαίσιο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ ἔγγραφο. Σὲ ὀρισμένους

τομεῖς, ὅπως στή διπλωματία, ἀναπτύσσονται καί ἰδιαίτεροι ἐκφραστικοί τρόποι. Σέ ὅλες τίς ἐποχές ἀποδίδεται σημασία στούς τίτλους καί τόν τρόπο προσφώνησης καί αὐτά εἶναι στοιχεῖα ἀξιόπρόσεκτα γιά πολλούς λόγους καί ἰδιαίτερα σέ κράτη, ὅπου ἡ ὀρολογία δέν εἶναι ἀπλός γραφειοκρατικός τύπος ἀλλ' ἀντανακλιᾶ ἰδεολογικές ἀρχές καί πολιτειακές ἀντιλήψεις, ὅπως συμβαίνει στή βυζαντινή αὐτοκρατορία. Στήν Ἔκθεση τῆς Βασιλείου Τάξεως (μεταξὺ 952-959), τό περίφημο ἐθιμοτυπικό ἔργο τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (912-959), ὑπάρχει εἰδικό κεφάλαιο σχετικό μέ τίς προσφωνήσεις καί τήν τυπική ἐξωτερική μορφή τῶν ἐγγράφων τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας πρὸς τοὺς ξένους ἡγεμόνες, προσδιοριζόμενη ἀπό τή σπουδαιότητα πού τό ξένος κράτος κατέχει στή διεθνή τάξη καί τήν ἐγκαρδιότητα τῶν σχέσεων μεταξύ αὐτοῦ καί τῆς αὐτοκρατορίας. Τῆ σύνταξη τῶν ἐγγράφων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας διέπουν αὐστηρά καθορισμένοι κανόνες.

Πολλές φορές σημειώνονται παρατηρήσεις ἀπό διάφορες ὑπηρεσίες πού ἔλαβαν γνώση ἐνός ἐγγράφου κι αὐτό εἶναι ἓνα κριτήριο γνησιότητας. Ἐνα ἄλλο σοβαρό στοιχεῖο πού πρέπει νά προσέχει ὁ ἐρευνητής εἶναι ἡ διαφορά τοῦ ἡμερολογίου μετὰ τῆ μεταρρύθμιση τοῦ παλαιοῦ ἰουλιανοῦ ἀπό τόν πάπα Γρηγόριο ΙΓ' στά 1582. Τό νέο ἡμερολόγιο ἐγινε σταδιακά ἀποδεκτό ἀπό τὰ εὐρωπαϊκά κράτη, ὅπως εἶδαμε στό κεφάλαιο γιά τή χρονολογία. Αὐτό πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη, ὅταν πρόκειται γιά ἐγγραφὰ κρατῶν πού ἀκολουθοῦν τήν ἴδια ἐποχή διαφορετικά ἡμερολόγια. Γιά τό λόγο αὐτό συνθῆκες καί πρωτόκολλα, πού συνδέονται μέ τήν ἴδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καί τίς διπλωματικές του σχέσεις μέχρι τό 1923, τὰ ἀναφέρουμε συνήθως μέ δύο ἡμερομηνίες, τῆ δυτικοευρωπαϊκή κατὰ τό γρηγοριανό καί τήν ἑλληνική κατὰ τό ἰουλιανό ἡμερολόγιο. Ἀπαραίτητα γιά τή χρήση ἐνός ἐγγράφου εἶναι ἡ ἐξακρίβωση τῆς γνησιότητας καί ἡ χρονολόγησή του, ἐφόσον δέν ἀναγράφεται σ' αὐτό χρονολογική ἔνδειξη. Ἀνάλογα μέ τίς ἐποχές, τήν προέλευση τοῦ ἐγγράφου καί τήν κατηγορία του πρέπει νά προσπαθήσουμε μέ ἐξωτερικά, προπάντων ὅμως μέ ἐσωτερικά, κριτήρια νά φθάσουμε σέ μιά κατὰ προσέγγιση χρονολόγηση.

Ἡ γνησιότητα τῶν ἐγγράφων

Τό θέμα τῆς γνησιότητος εἶναι πολύ ἀκανθῶδες, γιατί πάντα ὑπάρχουν πειρασμοί γιά νά χαλκευθοῦν πλαστά εἶτε γιά προσωπικό ὄφελος (π.χ. πλαστή διαθήκη), εἶτε γιά τό συμφέρον μιᾶς ἀρχῆς (διεκδίκηση ἐπισκοπῶν ἀπό μητρόπολη στό Βυζάντιο), ἢ κοινωνικῆς ὁμάδας (κατά τή διένεξη μοναστηριῶν διαφιλονεικούντων τήν κυριότητα ἀκινήτων), ἢ ἀπό πολιτική σκοπιμότητα. Ἐδῶ θά ἀναφέρουμε μερικά παραδείγματα πού εἶχαν ιδιαίτερη σημασία γιά τήν ἱστορία. Ἡ λεγόμενη Δωρεά τοῦ Κωνσταντίνου, ἐγγραφο χαλκευμένο λίγο μετά τήν ἴδρυση τοῦ παπικοῦ κράτους (756), τό ὁποῖο προσπαθοῦσε νά ἀποδείξει ὅτι ἡ κοσμική ἐξουσία τοῦ πάπα δέν εἶναι τόσο πρόσφατη ἀλλά ἀνάγεται στό Μεγάλο Κωνσταντίνο, ὁ ὁποῖος εἶχε δωρήσει ὀρισμένα ἐδάφη στή Ρωμαϊκή Ἐκκλησία. Πρῶτος ὁ πρωτοπόρος οὐμανιστής τῆς Ἀναγέννησης Lorenzo Valla, ἀμφισβήτησε στά 1440 τή γνησιότητα. Σήμερα κανεῖς δέν ἀμφιβάλλει γιά τήν πλαστότητα καί πολλές μελέτες ἔχουν γραφεῖ γιά τήν προέλευση, τό σκοπό, τή σημασία τοῦ ἐγγράφου. Ἡ ἐπιστολή πού φέρεται ὅτι στάλθηκε ἀπό τόν Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081-1118) στόν κόμητα τῆς Φλάνδρας Ροβέρτο γιά νά ζητήσει δῆθεν τή βοήθεια τῶν σταυροφόρων, σήμερα θεωρεῖται κείμενο πλαστό. Στήν πραγματικότητα ὁ Ἀλέξιος Α΄ εἶχε ἐνδιαφερθεῖ γιά μισθοφόρους, ἔχι γιά ὀργανωμένες στρατιές πού ἐνδεχόμενα θά πρόβαλαν ἐδαφικές ἀξιώσεις. Ἡ ἐπιστολή χαλκεύθηκε ἀργότερα στή Δύση, γιά νά δικαιολογηθεῖ ἡ ἐκτροπή τῆς πρώτης σταυροφορίας.

Ἀλλά κι ἓνα ἀπόλυτα γνήσιο ἐγγραφο, ἄν περικοπεῖ, ἔστω κι ἄν στήν οὐσία δέν ἀλλάξει τίποτα, εἶναι δυνατό νά ἔχει ἀπρόβλεπτες συνέπειες, ὅπως ἔγινε μέ τό περίφημο τηλεγράφημα τοῦ Ems (Ἰούλιος 1870). Ἀπό τήν παραρρήνια λουτρόπολη πού βρισκόταν ὁ βασιλιάς τότε τῆς Πρωσίας Γουλιέλμος Α΄ ἔστειλε στόν καγκελλάριό του, τόν Bismarck, ἓνα τηλεγράφημα στό ὁποῖο ἐξέθετε τή συνομιλία του μέ τό γάλλο πρεσβευτή σχετικά μέ τή ρύθμιση τῆς διαδοχῆς στόν Ἰσπανικό θρόνο. Οἱ Γάλλοι ἀξιοῦσαν ἀπό τό Γουλιέλμο, ἀρχηγό τοῦ οἴκου τῶν Hohenzollern, νά ἀνα-

λάβει τήν ὑποχρέωση, νά μὴν ἐπιτρέψει καί στό μέλλον νά ἀνακηρυχτεῖ βασιλιάς τῆς Ἰσπανίας μέλος τῆς οἰκογένειάς του. Ὁ Bismarck μόλις ἔλαβε τό τηλεγράφημα περιέκοψε σκόπιμα ὅλες τίς εὐγενικές καί διακριτικές ἐκφράσεις καί ἔτσι ἀπέμεινε ἕνα τραχύ καί ξερό κείμενο· μέ τή μορφή αὐτή τό ἔστειλε νά δημοσιευθεῖ στίς ἐφημερίδες. Ὁ σκληρός αὐτός τόνος ἐξόργισε τή γαλλική κοινή γνώμη καί συνέβαλε στήν ἐκρηξη τοῦ γαλλογερμανικοῦ πολέμου, ὅπως τόν εἶχε σχεδιάσει ὁ γερμανός καγκελλάριος, μέ τίς γνωστές συνέπειες γιά τίς μετέπειτα γαλλογερμανικές σχέσεις, τή διαμόρφωση τῶν συνόρων, τήν ἴδρυση τῆς γερμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Στά 1936 ἔγιναν στή Ρωσία οἱ μεγάλες δίκες πού συγκλόμισαν τήν παγκόσμια κοινή γνώμη κι ἀνάμεσα σ' αὐτές ἡ δίκη τοῦ Τουχατσέφσκι, ἀρχηγοῦ τότε τοῦ σοβιετικοῦ ἐπιτελείου. Τό κατηγορητήριο στηρίχτηκε σέ ἔγγραφα, πού ἐνοχοποιοῦσαν τό στρατηγό ὡς εὐρισκόμενο σέ συνεννοήσεις μέ τή Γερμανία. Τά ἔγγραφα αὐτά σήμερα ξέρομε ὅτι ἦταν πλαστά· εἶχαν κατασκευαστεῖ ἀπό τίς γερμανικές ὑπηρεσίες μέ ἐντολή τοῦ Hitler, ὁ ὁποῖος σχεδίαζε τήν ἐπίθεσή του στήν Εὐρώπη καί εἶχε κάθε συμφέρον νά ἐξασθενήσει τό σοβιετικό στρατό. Τά πλαστά αὐτά ἔγγραφα διαβιβάστηκαν μέ τρόπο κατάλληλο στόν πρόεδρο τῆς Τσεχοσλοβακίας καί φίλο τῶν δυτικῶν δημοκρατιῶν Ed. Benesch ἀπό τόν ὁποῖο καί παραδόθηκαν στό Στάλιν, μέ τόν ὁποῖο βρισκόταν σέ ἀγαθές σχέσεις.

[Τό ἔγγραφο πρέπει νά ἐρευνηθεῖ, ἄν εἶναι ἐξαρχῆς πλαστό, ὅπως εἶναι καί τό συνηθέστερο, ἢ ἄν σέ γνήσιο ἔχουν παρεμβληθεῖ μὴ γνήσια τμήματα, ὅποτε πρέπει νά διαπιστωθοῦν οἱ παρεμβολές καί παραλείψεις. Πρῶτος πού ἐπιχείρησε νά ἐξετάσει μέ κριτικό πνεῦμα τά ἔγγραφα ἦταν ὁ Ὁλλανδός βολλανδιστής μοναχός τοῦ τάγματος τῶν Ἰησοῦιτῶν Daniel Van Papenbroeck (1628-1714) στή διατριβή του Propylaeum antiquarium circa veri ac falsi discrimen in vetustis membranis καί προσπάθησε νά διαπιστώσει τή γνησιότητα ἀμφισβητούμενων ἐγγράφων καί νά διατυπώσει ἀσφαλεῖς κανόνες. Ἡ προσπάθειά του ξεκίνησε ἀπό λιγοστά ἔγγραφα καί δέν ἦταν δυνατό νά φθάσει σέ ἱκανοποιητικά ἀποτελέσματα. Ἰδιαιτερα οἱ ἀμφιβολίες, πού διατύπωσε γιά τή

γνησιότητα τῶν ἐγγράφων τῶν μεροβηγίων βασιλέων, ἐνόησαν τοὺς Βενεδικτίνους μοναχοὺς τῆς μονῆς Ἁγίου Διονυσίου κοντὰ στὸ Παρίσι, στὴν ὁποία φυλάγονταν πολλὰ ἔγγραφα τῶν γάλλων βασιλέων αὐτῆς τῆς δυναστείας, καὶ ὁ βενεδικτίνος μοναχὸς J. Mabillon (1632-1707) ἀποφάσισε ν' ἀσχοληθεῖ κριτικά μὲ τὴν ἐξέτασή τους κι ἔτσι σύνταξε τὸ πρῶτο σπουδαῖο κριτικὸ ἔργο μὲ τὸν τίτλο *De re diplomatica* (1681).

Σήμερα μὲ τὴν ἐκδοση πολλῶν χιλιάδων ἐγγράφων διαφόρων κατηγοριῶν κατὰ ἐποχὲς καὶ τὴν ἐπισταμένη, συστηματικὴ μελέτη τους, πολλές φορές καὶ μὲ σύγχρονα τεχνικὰ μέσα, ἔχουμε ξεχωρίσει ἀσφαλῆ κριτήρια ἐξωτερικὰ καὶ πρὸ πάντων ἐσωτερικὰ, βασισιμῆνα στὴ μελέτη τῶν ὁμοειδῶν ἐγγράφων κάθε ἐποχῆς, πού ἀποτελοῦν τὴ βάση γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς γνησιότητος ἢ τοῦ βαθμοῦ τῆς πλαστότητος τῶν ἐγγράφων.

Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι σημερινό. Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ γραμματεία π.χ. τηροῦσε ὀρισμένους αὐστηροὺς κανόνες γιὰ νὰ ξεχωρίζουν τὰ γνήσια αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα. Ἐκτός τοῦ ὅτι χρησιμοποιοῦσε καλῆς μέχρι ἐξαιρετικῆς ποιότητος περγαμηνή — πρόκειται βέβαια γιὰ τὰ πρωτότυπα αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα — φρόντιζε νὰ παρεμβάλει ὀρισμένες λέξεις στὸ κείμενο μὲ ὠραῖο κόκκινο μελάνι, ὅπως τὴ λέξη *Λόγος*, μὲ τὴν ὁποία γίνεται ἀναφορά στὸ πρόσωπο τοῦ αὐτοκράτορα. Μὲ τὸ ἴδιο κόκκινο μελάνι ὑπόγραφε καὶ ὁ αὐτοκράτορας σύμφωνα μὲ τὸν καθορισμένο γιὰ κάθε κατηγορία ἐγγράφων τύπο (στὰ χρυσόβουλλα ἀπὸ τὸν I/II αἰῶνα μὲ ὄλους τοὺς τίτλους: π.χ. *Ἀλέξιος πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Κομνηνός*: στὰ προστάγματα μὲ μνηνολόγημα), ὅποτε ἀπὸ τίς παρατυπίες πού κάνουν οἱ πλαστογράφοι στὰ δύο αὐτὰ σημεῖα ἔχουμε σίγουρη τὴν ἀπόδειξη τῆς πλαστότητος. Συνήθως οἱ πλαστογράφοι χρησιμοποιοῦν μαῦρο μελάνι ἀντὶ γιὰ τὸ κόκκινο καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ αὐτοκράτορα δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ σωστὸ τύπο τῆς ἀντίστοιχης ἐποχῆς. Συχνὸ εἶναι τὸ λάθος τῶν πλαστογράφων στὴν ἀναγραφή τοῦ ἀριθμοῦ τῆς ιδικτιώνας· χωρὶς σκέψη μεταφέρουν τὸν ἀριθμὸ πού ἀπαντᾷ στὸ ἔγγραφο πού ἔχουν γιὰ πρότυπο καὶ δὲν τὸν προσαρμῶζουν στὸ ἔτος «ἀπὸ κτίσεως κόσμου» πού ἀναγράφουν στὸ δικὸ τους πλαστὸ κείμενο. Εἶναι ἀκόμη καθιερωμένο ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ γραμ-

ματεία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰῶνων ἓνα συνθηματικό στοιχεῖο ἀναγνώρισης τῆς γνησιότητος τοῦ ἐγγράφου· ὁ τρόπος πού στήν τελευταία σειρά καί πρὶν ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορική ὑπογραφή ἀναγράφεται ἡ μικρὴ φράση: καί τό ἡμέτερον ὑπεσημῆματο κράτος· ἡ λέξι κράτος ἀπαντᾷ μόνη στήν ἀρχή τῆς τελευταίας σειράς, ἀφοῦ κατὰ κανόνα ἀραιώσουν οἱ λέξεις τῆς προτελευταίας.]

Οἱ σπουδαιότερες κατηγορίες ἐπίσημων ἐγγράφων

Τά διπλωματικά ἐγγραφα περιλαμβάνουν τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν κάθε κράτους μέ τίς ὑπηρεσίες (πρεσβεῖες, προξενεῖα) μέσω τῶν ὁποίων ἐπικοινωνεῖ μέ τὰ ξένα κράτη. Τά σημαντικότερα κείμενα ἀναφέρονται στήν ἐξωτερική πολιτική καί περιέχουν ὁδηγίες τοῦ κέντρου πρὸς τοὺς διπλωματικούς ἐκπροσώπους τοῦ κράτους ἢ ἐκθέσεις τῶν πρεσβευτῶν ἀπὸ τῆ χώρα, στήν ὁποία εἶναι διαπιστευμένοι, μέ πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκεῖ κατάσταση καί τὴν πολιτική πού φαίνεται νά διαγράφεται ἢ γιὰ τίς μεγάλες παροικίες ὑπηκόων στήν ξένη χώρα. Κατὰ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν πρεσβευτικῶν ἐκθέσεων ὁ ἱστορικός πρέπει νά λαμβάνει ὑπόψιν του τό χαρακτῆρα καί τίς προσωπικὲς ἱκανότητες τοῦ συντάκτη ὡς καί τὸν τρόπο ἀποστολῆς τῆς ἐκθεσης. Εἶναι διαφορετικὸ ἂν ἔχει σταλεῖ κρυπτογραφημένη, μέ εἰδικὸν ἀπεσταλμένο ἢ μέ τό κοινὸ ταχυδρομεῖο, γιατί προσαρμόζεται ὁ τρόπος μετάδοσης πληροφοριῶν καί διατύπωσης τῶν νοημάτων ἀνάλογα μέ τὸν κίνδυνο πού διατρέχει ἢ ἐκθεση νά διαβαστεῖ ἀπὸ τί ξένες μυστικὲς ὑπηρεσίες. Πρέπει ἐπίσης νά ἔχουμε στό νοῦ μας ὅτι μερικὲς φορές ἐπιλέγεται σκόπιμα ἢ μέσω τηλεγραφημάτων καί ἐκθέσεων διοχέτευση πληροφοριῶν γιὰ παραπλάνηση τοῦ ἀντιπάλου.

Στό Μεσαίωνα χρησιμοποιοῦνται εἰδικοί ἀπεσταλμένοι ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, τὴν παπική ἐκκλησία, τοὺς ἡγεμόνες τῆς Δύσης καί τό καλιφάτο. Κείμενο ζωντανὸ καί πολῦτιμο, παρὰ τὴν πολιτικὴ ἐμπάθεια πού τό χαρακτηρίζει, εἶναι ἡ Relatio (Ἐκθεση ἔτ. 968) τοῦ ἐπισκόπου Κρεμώνης Λιουτπράνδου, ἀπεσταλμένου τοῦ αὐτοκράτορα Ὁθωνα Α' στὴ βυζαντινὴ αὐλὴ τοῦ

Νικηφόρου Β' Φωκᾶ. Μόνιμες αντιπροσωπεῖες σέ ξένη χώρα ἀρχίζουν ἀπό τό ΙΕ' αἰώνα. Περίφημοι γιά τήν πολιτική τους ὀξυδέρκεια καί τήν πρακτική τους ἀντίληψη εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Βενετίας τό ΙΕ' καί Ιζ' αἰώνα, πού δημιούργησαν σχολή. Ἐξίσου ἐπιδέξιοι διπλωμάτες ἀποδείχτηκαν καί οἱ ἀπεσταλμένοι (nuntii) τῆς παπικῆς Curia.

Ἡ ἀξία τῶν πρεσβευτικῶν ἐκθέσεων — οἱ ὁποῖες πολλές φορές χαρακτηρίζονται ἀπό θεματική ποικιλία ἀνάλογη μέ τά προσωπικά ἐνδιαφέροντα τοῦ πρεσβευτῆ καί προπάντων μέ τά ἀνακύπτοντα ζητήματα — προσδιορίζεται ἀπό τήν ἐπιλογή καί τά κίνητρα (ἰδεολογία ἢ χρέματα) τῶν πληροφοριοδοτῶν του, τήν πνευματική καί ἠθική προσωπικότητα τοῦ πρεσβευτῆ, τήν ἐκτίμηση πού χαίρει στούς ἰθύνοντες κύκλους τοῦ ξένου κράτους καί μεταξú τῶν συναδέλφων του, στό γεγονός ἄν θεληματικά ἢ ὄχι κατὰ τή διοχέτευση τῶν εἰδήσεων καί τή διατύπωση ἀπόψεων λαμβάνει ὑπόψη του τή νοοτροπία τοῦ παραλήπτη.

Μέ μεγάλη προσοχή καί ἐπιφυλακτικότητα ὁ ἱστορικός πρέπει νά χρησιμοποιεῖ τά ἔγγραφα πού περιλαμβάνονται σέ συλλογές, σύγχρονες τῶν γεγονότων, καταρτισμένες ἀπό τό ἴδιο τό ἐνδιαφερόμενο κράτος σέ μιὰ κρίσιμη ἐποχή γιά ἓνα ἐπίμαχο θέμα, μέ σκοπό νά προβάλλει τή δική του ἐκδοχή. Εἶναι γνωστές μέ τό ὄνομα «Βίβλοι» καί ἀνάλογα μέ τό χρῶμα τοῦ ἐξωφύλλου, διαφορετικό κατὰ κράτος, διακρίνονται σέ Κίτρινη Βίβλο Γαλλίας, Κυανή Βίβλο Μεγάλης Βρετανίας, Πράσινη Ἰταλίας, Λευκή Ἑλλάδας, Κόκκινη Ἰσπανίας, Πορτοκαλλί τσαρικής Ρωσίας, Λευκή Γερμανίας. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἔχει προηγηθεῖ ἐπιλογή τῶν ἐγγράφων· μερικά ἔχουν περικοπεῖ, σέ ἄλλα λέξεις ἢ φράσεις ἔχουν ἀλλοιωθεῖ, μερικές φορές ἔχει γίνει ἀλλαγὴ στή χρονολογία. Οἱ «Βίβλοι» περιέχουν ἐκθέσεις, ὁδηγίες, πρωτόκολλα, διακαινώσεις. Πρῶτη ἡ Μ. Βρετανία τό 1681 χρησιμοποίησε τό εἶδος, ἐκδίδοντας κατ' ἐντολή τοῦ Κοινοβουλίου Blue Books γιά τή χρήση περιορισμένου κύκλου δημόσιων ἀνδρῶν. Στή δημοσιότητα ἀρχισαν νά τίς παρουσιάζουν τά ἐνδιαφερόμενα κράτη κατὰ τή διάρκεια τοῦ ΙΘ' αἰώνα (π.χ. Ἀγγλία 1836, Γαλλία 1852, Ἰταλία 1861, Γερμανία 1884). Ὁ ἱστορικός ὀφείλει καί τά ἔγγραφα πού περιέχονται στίς «Βίβλους» νά τά ἀναζητεῖ στά ἀρχεῖα,

για να είναι βέβαιος ότι χρησιμοποιεί τα αυθεντικά κείμενα.

Μολονότι στην κυριολεξία δέν πρόκειται για διπλωματικά έγγραφα, ἀφοῦ προέρχονται ἀπό διοικητικούς καί ὄχι διπλωματικούς ἐκπρόσωπους τῆς Βενετίας στίς ἑλληνικές κτήσεις της, ἀναφέρω τίς Ἐκθέσεις τῶν ἐκεῖ τοποθετημένων Βενετῶν προσηγορῶν γιά τή σπουδαιότητα καί ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν πού παρέχουν ἀναφορικά μέ τίς ἑλληνικές περιοχές κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἡ διεθνοποίηση καί ἀλληλεξάρτηση τῶν οικονομικῶν σχέσεων σέ πολλούς τομεῖς (π.χ. δανειοδότηση, ἐπιχορήγηση μεγάλων τεχνικῶν ἔργων, μεταφορά κεφαλαίων, πολυεθνικές ἐταιρεῖες κτλ.) ἀντικατοπτρίζεται στήν ἀλληλογραφία τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν καί τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ἐνδιαφερόμενων κρατῶν. Πολλές φορές τά οικονομικά θέματα εἶναι ἀλληλένδετα μέ τά πολιτικά σέ διεθνή κλίμακα. Καλλιτεχνικές, πνευματικές, μορφωτικές, ἐμπορικές συμβάσεις μεταξύ κρατῶν ἤ ὑπό τήν αἰγίδα Διεθνούς Ὄργανισμοῦ παρέχουν χρήσιμο ὕλικό γιά τή διερεύνηση τῶν πνευματικῶν καί γενικά πολιτιστικῶν σχέσεων τῶν λαῶν.

Ἡ ζωή μέ τήν καθημερινή μεταβολή τῶν συνθηκῶν δημιουργεῖ νέες ἀνάγκες, ὅπως π.χ. μέ τή μετανάστευση ἐργατῶν ἀπό τίς λιγότερο ἀναπτυγμένες χῶρες πρὸς τίς βιομηχανικές (Γαλλία, Γερμανία, Βέλγιο, Ἑλβετία κτλ.), πού παρατηρήθηκε μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Οἱ νέοι αὐτοί κάτοικοι παίρνοντας μέρος στήν οικονομική ζωή τοῦ τόπου ἔδωσαν ἀφορμή στή γένεση ἑνός νέου κοινωνικοῦ φαινομένου μέ πολλές ὕψεις τόσο στήν ἐσωτερική ζωή τῆς χώρας, ὅσο καί σέ συνάρτηση μέ τίς χῶρες προέλευσής τους. Ἔτσι ἀνέκυψαν θέματα ἐργατικῆς νομοθεσίας, κοινωνικῆς ἀσφάλισης, ἐκπαίδευσης τῶν παιδιῶν πού γεννήθηκαν καί μεγάλωσαν σέ νέο γλωσσικό περιβάλλον. Γιά τή διερεύνηση ὅλων αὐτῶν τῶν θεμάτων ἐξαιρετικά διαφωτιστική εἶναι ἡ ἐπίσημη ἀλληλογραφία μεταξύ τῶν χωρῶν προέλευσης καί ἐκεῖνων τῆς νέας ἐγκατάστασης.

Αὐθεντικό ὕλικό μεγάλης σπουδαιότητας ὄχι μόνο γιά τήν

παρακολούθηση επαναστατικῶν κινήσεων ἀλλά καί γιά συγκεκριμένες προσωπικότητες κρύβουν τά ἀρχεῖα τῆς ἀστυνομίας. Ἔτσι οἱ αὐστριακές ὑπηρεσίες, πού παρακολουθοῦσαν τό Ρήγα Φεραῖο καί τόν Καποδίστρια μετά τήν παραίτησή του ἀπό τήν ὑπηρεσία του στήν τσαρική Ρωσία, ἔχουν συντάξει ἐκθέσεις πολύτιμες γιά τόν ἱστορικό. Ἀκόμη σημαντικές ἐπιστολές τοῦ Stendhal, πού πέρασε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του στήν Ἰταλία, σταλμένες ἀπό ἰταλικές περιοχές ὑπαγόμενες στήν αὐστριακή μοναρχία, εἶχαν κρατηθεῖ ἀπό τήν αὐστριακή ἀστυνομία κατά τόν ἔλεγχο τοῦ ταχυδρομείου, ὅπως συνήθιζε, καί εἶδαν ἀργότερα τό φῶς τῆς δημοσιότητας, ἀνασυρμένες ἀπό τά ἀστυνομικά ἀρχεῖα. Οἱ πλουσιότερες, ἀκριβέστερες καί ἐπιμελέστερα μαζεμένες πληροφορίες γιά τή φιλελληνική κίνηση στίς διάφορες γαλλικές πόλεις περιέχονται στίς ἐκθέσεις τῶν ἀστυνομικῶν ἀρχῶν καί τῶν νομαρχιακῶν ὑπηρεσιῶν, ὅπως ἀποκαλύπτεται τώρα μέ τή δημοσίευσή τους ἀπό τά ἀρχεῖα τῆς Μασσαλίας, Λυών, Στρασβούργου, Τουλούζης κτλ. Στή Γερμανία δημοσιεύτηκαν οἱ ἐκθέσεις τῆς ἀστυνομίας γιά τό φρόνημα τοῦ πληθυσμοῦ καί τόν ἀντίκτυπο τῶν γεγονότων τοῦ πολεμικοῦ μετώπου καί τῆς ἐσωτερικῆς κατάστασης τόσο κατά τή νικηφόρο γιά τή Γερμανία πρώτη περίοδο τοῦ δευτέρου παγκόσμιου πολέμου, ὅσο καί μετά τήν ἀνατροπή τῆς ἰσορροπίας τῶν δυνάμεων καί τόν πολλαπλασιασμό τῶν δυσκολιῶν (βομβαρδισμοί, δυσχέρειες στόν ἐπισιτισμό, ἀνθρώπινες ἀπώλειες στό μέτωπο, καταστροφές πόλεων) καί ἐκπλήσσουν γιά τήν ἀντικειμενικότητα, τήν ἀκρίβεια τῶν παρατηρήσεων, τήν ἀποφυγή ἀπόκρυψης τῶν δυσάρεστων ἐντυπώσεων καί πληροφοριῶν.

Αὐτονόητη εἶναι ἡ μεγάλη σπουδαιότητα τῶν στρατιωτικῶν ἐγγράφων γιά τήν ὀργάνωση καί ἐκπαίδευση τοῦ στρατοῦ, τόν ἐξοπλισμό, τήν προετοιμασία καί προπάντων, τή διεξαγωγή τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Σημαντικό βοήθημα γιά τή παρακολούθηση τῶν ἐπιχειρήσεων ἀποτελοῦν οἱ ἐπιτελικοί χάρτες. Σ' αὐτά τά ἐγγράφα στηρίζεται κυρίως ἡ Ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν πολέμων κατά τόν Κ' αἰώνα, πού συντάσσεται ἀπό τό Γενικό Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ.

Ἄρχεϊα· διαφύλαξη τῶν ἐγγράφων· ὀργάνωση εἰδικῶν ὑπηρεσιῶν

Τά παλιότερα ἔγγραφα σώζονται συνήθως στά ἀρχεῖα τῶν μονῶν καί στήν Ἑλλάδα ἰδιαίτερα στά σπουδαῖα μοναστηριακά συγκροτήματα τοῦ Ἄθω, τῆς Πάτμου, τῶν Μετεώρων. Στή Δύση ἐπί αἰῶνες διατηρήθηκαν στά μεγάλα μοναστήρια ἢ σέ ἀρχεῖα ἐπισκοπῶν καί σέ μερικές χώρες, ὅπως στήν Ἰταλία, ἐξακολουθοῦν νά φυλάσσονται καί σήμερα· σέ ἄλλες ὁμως, ὅπως στή Γαλλία, παραδόθηκαν κατά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1789 σέ κρατική φύλαξη. Τά νεώτερα κράτη ἔχουν ὀργανώσει εἰδικές κρατικές ὑπηρεσίες γιά τή διατήρηση καί διαφύλαξη τῶν ἐγγράφων τόσο ἐκείνων πού ἀναφέρονται στίς διεθνεῖς σχέσεις, ὅσο καί αὐτῶν πού ἀφοροῦν τήν ἐσωτερική ζωή τῆς χώρας στίς ποικίλες τῆς ἐκφάνσεις.

Ὁ ἱστορικός πού θέλει ν' ἀσχοληθεῖ μέ τήν Ἑλληνική ἱστορία θ' ἀνατρέξει στά ἀρχεῖα, πού βρίσκονται ἐδῶ, στήν Ἑλλάδα. (Γενικά ἀρχεῖα τοῦ κράτους, ἀρχεῖα Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἰδιωτικά, φυλασσόμενα στό Μουσεῖο Μπενάκη, τή Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, τήν Ἱστορική Ἐθνολογική Ἐταιρεία κτλ.) καί στά ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Αὐστρίας, Ρωσίας, ἔπειτα Ἰταλίας, Γερμανίας, σήμερα καί Ἡνωμένων Πολιτειῶν) καί τῶν βαλκανικῶν κρατῶν. (Τά τουρκικά ἀρχεῖα δέν εἶναι ἀκόμη προσιτά.) Ἄλλά ἡ χρησιμοποίηση τῶν φακέλων δέν εἶναι ἀπλή καί ἡ κατάταξη τῶν ἐγγράφων ἀκολουθεῖ ὀρισμένους κανόνες, ἀνάλογα μέ τή νομική θέση μιᾶς χώρας-κράτους. Π.χ. οἱ φάκελοι γιά τήν Ἑλλάδα ὡς ἀνεξάρτητο κράτος ἀκολουθοῦν ἄλλη κατάταξη ἀπό ἐκείνους τῆς ἐποχῆς πού ὁ ἑλληνικός χῶρος ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Βλ. π.χ. τό βιβλίο τοῦ Ἐλ. Π ρ ε β ε λ ά κ η: Τά βρετανικά κοινοβουλευτικά ἔγγραφα καί ἡ νεώτερη ἑλληνική ἱστορία 1801-1960, Θεσσαλονίκη 1960, εἰδικό γιά τή χρήση τῶν διάφορων κατηγοριῶν ἐγγράφων τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων, πού ἐνδιαφέρουν τόν ἱστορικό τῆς περιόδου αὐτῆς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

[Υπάρχουν ειδικοί επιστημονικοί οδηγοί για τη χρήση των μεγάλων αρχείων, όπως είναι το βρετανικό Foreign Office ή τα Archives Nationales της Γαλλίας. Ός παράδειγμα σημειώνω Ch. Schmidt: Les sources de l'histoire de France depuis 1789 aux Archives Nationales, Paris 1907 μόνο για τις πηγές της γαλλικής ιστορίας από τη Γαλλική Έπανάσταση που περιέχονται στα Έθνικά Αρχεία της Γαλλίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα κρατικά έγγραφα δέν είναι προσιτά παρά μόνο μετά την πάροδο ορισμένου χρονικού διαστήματος, συνήθως τριάντα ετών. Οι παπικές αρχές έχουν καθιερώσει πενήντα χρόνια για τα αρχεία του Βατικανού. Μερικές φορές ή άνατροπή ενός καθεστώτος παρακινεί τη διάδοχη κυβέρνηση να φέρει στή δημοσιότητα έγγραφα του άμέσως προηγούμενου πολιτικού ή πολιτειακού συστήματος, που κατά τη γνώμη της συμφέρει να γίνουν άμέσως γνωστά. Έτσι οι Μπολσεβίκοι μετά την επικράτησή τους στή Ρωσία έδωσαν στή δημοσιότητα τα έγγραφα της εποχής του πρώτου παγκόσμιου πολέμου, που βρέθηκαν στα ρωσικά κρατικά αρχεία. Τό ίδιο έπραξαν και οι κυβερνήτες της Γερμανίας για τη χώρα τους μετά την πτώση της μοναρχίας και την έγκαθίδρυση της δημοκρατίας στα 1918. Άνάλογη τακτική άκολούθησαν και οι Ένωμένες Πολιτείες, οι όποιες μετά την ήττα της Γερμανίας στό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο άρχισαν τη δημοσίευση των εγγράφων του γερμανικού Έπουργείου Έξωτερικών.

Έκτός από τα κρατικά, υπάρχουν αρχεία οργανισμών π.χ. των μεγάλων κομμάτων στή Μ. Βρετανία ή των μεγάλων έφημερίδων (π.χ. Times, Guardian, Temps, Monde κτλ.) ή τραπεζών μέ παγκόσμια δραστηριότητα, που είναι έξαιρετικής σημασίας για τόν ιστορικό της γενικής ιστορίας σέ παγκόσμια κλίμακα αλλά και της έθνικής ιστορίας ειδικότερα.

Η έκδοση των εγγράφων των παλαιότερων εποχών είναι ένα αίτημα που σιγά-σιγά πραγματοποιιείται στήν εποχή μας σέ καλές κριτικές εκδόσεις μέ κατατοπιστική εισαγωγή και σχόλια για την κατανόηση των πραγμάτων. Πρόβλημα γενιέται από τη στιγμή που τα έγγραφα πολλαπλασιάζονται στόν έκπληκτικό βαθμό που γνωρίζουμε στις μέρες μας και σέ παγκόσμια κλίμακα.

Ἔχει υἰοθετηθεῖ ἡ λύση τῆς δημοσίευσης ἐπιτομῶν τῶν ἐγγράφων. Περιλαμβάνονται σ' αὐτές ἀκριβῆ στοιχεῖα τοῦ ἐγγράφου — ἀποστολέας, παραλήπτης, χρονολογία — καὶ σύντομη περίληψη τοῦ περιεχομένου του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ παρουσίασε τὸ Κέντρο Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 2578 ἔγγραφα τῆς περιόδου 10 Σεπτεμβρίου 1827 μέχρι 16/28 Δεκεμβρίου 1832 τῶν φακέλων τοῦ Foreign Office 32/ φάκελλοι 1-34. Κατὰ τὴν πρόβλεψη τῆς διεύθυνσης τοῦ Κέντρου γιὰ τὴν κάλυψη τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Foreign Office, βρετανικῆς πρεσβείας καὶ βρετανικῶν προξενείων θὰ χρειαστοῦν 25-30 τόμοι μεγάλου (4ου) σχήματος γιὰ τὰ ἔτη 1827-1905, ἐφόσον θὰ δημοσιευτοῦν τὰ ἔγγραφα μόνον σὲ ἐπιτομή.

Φυσικὰ δὲν εἶναι δυνατὸ ἐδῶ νὰ δοθεῖ κατάλογος τῶν ἐγγράφων πού ἔχουν ἐκδοθεῖ. Θὰ ἀναφέρω μόνον λίγες μεγάλες σειρές. Ὑποδειγματικὴ εἶναι ἡ ἐκδοσις τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἄθω τόσο ἀπὸ τὸν Fr. Dölger ὅσο καὶ τὸν P. Lemerle καὶ τοὺς συνεργάτες του, ὅπως καὶ τῶν μονῶν τῆς Νότιας Ἰταλίας καὶ Σικελίας ἀπὸ τὸν A. Guillou.

Στὰ Monumenta Germaniae historica (ἐκδοσις τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου) παράλληλα μὲ τίς σειρές τῶν συγγραφέων ἐκδίδεται σειρά ἐγγράφων καὶ ἐπιστολῶν πού ἀναφέρονται στὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία τῶν λαῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Σημαντικὴ γιὰ τὰ ἔγγραφα τῆς γαλλικῆς ἱστορίας εἶναι ἡ σειρά Collection de documents inédits sur l'histoire de France, πού ἐκδίδεται ἀπὸ τὸ 1835.

Πολύτομες, σχεδὸν ἐξαντλητικὲς συλλογές διπλωματικῶν ἐγγράφων, ἰδίως ἀπὸ τὸ ΙΘ' καὶ Κ' αἰῶνα, ἐξέδωκαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐκδίδουν τὰ ὑπουργεῖα Ἐξωτερικῶν Μεγάλης Βρετανίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Αὐστρίας, Ἰταλίας κτλ.]

Ἀλληλογραφία

Μιά ἀκόμη ἐνδιαφέρουσα ἱστορικὴ πηγὴ εἶναι καὶ οἱ ἐπιστολές, τῶν ὁποίων περιεχόμενον καὶ ὕφος βρίσκονται συνήθως σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀποστολέα. Μερικὲς φορές

προέχει ὁ προσωπικός καί κάπως ἐξομολογητικός τόνος, ἰδιαιτέρα ὅταν τὰ γράμματα προέρχονται ἀπὸ καλλιτέχνες ἢ λογοτέχνες. Ἡ ἀξία τῶν πληροφοριῶν κατὰ κανόνα προσδιορίζεται ἀπὸ τὴ θέση, πολιτική ἢ κοινωνική τοῦ ἀποστολέα καί τὴν πρόθεσή του νὰ καταστήσει κοινῶν τῶν σκέψεῶν του καί τῶν πληροφοριῶν πού κατέχει τὸν ἀποδέκτη.

Ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ Ἀρχαιότητα ἔχει σωθεῖ ἡ πλούσια σέ πληροφορίες γιά τίς παραγμένες δεκαετίες τῶν μέσων τοῦ Α' π.Χ. αἰῶνα ἀλληλογραφία τοῦ Κικέρωνα (106-43 π.Χ.), χάρη στήν ὁποία παρακολουθοῦμε τίς πολιτικές ἐξελίξεις σχεδόν ἡμέρα μέ τὴν ἡμέρα.

Φημισμένη εἶναι ἡ ἀλληλογραφία τῆς Charlotte-Elisabeth (= Liselotte), πριγκίπισσας τοῦ Παλατινάτου (1652-1722), δευτέρας γυναίκας τοῦ δούκα τῆς Ὁρλεάνης, ἀδελφοῦ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'. Μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας καί παρακολουθώντας ἀπὸ κοντά τὴ ζωὴ στά ἀνάκτορα (ἦταν μητέρα τοῦ Φιλίππου, δούκα τῆς Ὁρλεάνης καί ἀντιβασιλιᾶ κατὰ τὴν ἀνглиκότητα τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ'), ἡ πριγκίπισσα παρουσιάζει τὰ συμβάντα καί τὰ ἦθη τῆς αὐτῆς μέ ὠμὴ εἰλικρίνεια. Στά γαλλικὰ γράμματα ξεχωριστὴ θέση κατέχουν καί οἱ ἐπιστολές πού ἡ Μαρία de Sévigné (1626-1696) ἔγραφε στήν κόρη της κόμισσα Grignan. Ἐνδιαφέρον γιά τὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία παρουσιάζει ἡ ἀλληλογραφία τῆς αὐτοκράτειρας Μαρίας Θηρεσίας (1740-1780) μέ τὴν κόρη της βασίλισσα τῆς Γαλλίας Μαρία-Ἀντουανέττα καί τὸν ἐμπιστό της πρεσβευτὴ στὴ γαλλικὴ αὐτὴ κόμητα Mercy d'Argenteau.

Γιά τὴ γνώση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος καί τὴ διαμόρφωση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας πολὺτιμη εἶναι ἡ μακρόχρονη καί ὀγκώδης ἀλληλογραφία τῶν Karl Marx καί Friedrich Engels.

Τὴ ζωὴ καί τὸ ἔργο διάσημων συγγραφέων καί καλλιτεχνῶν φωτίζουν οἱ ἐπιστολές τους, πού γιά μερικούς ἔχουν συγκεντρωθεῖ σέ πλήρεις συλλογές. Παραδειγματικά σημειῶνω τίς συλλογές ἐπιστολῶν τῶν Goethe, Voltaire, Stendhal, Balzac, Sain-te-Beuve, Flaubert.

Γιά τὰ ἑλληνικὰ πράγματα μοναδικὴ εἶναι ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Ἀδ. Κοραῆ (1748-1833), ἔκφραση ὑψηλοῦ ἥθους καί σοφίας,

πού καλύπτει τήν ἀποφασιστική γιά τήν προετοιμασία τῆς ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἐποχή.

Πολιτικά Κείμενα Πολιτικοί λόγοι

Οἱ πολιτικοί λόγοι, πού συχνά θίγουν σοβαρά πολιτικά θέματα, παρουσιάζουν ξεχωριστό ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀμεσότητα τῆς πληροφόρησης, τή διακήρυξη ἀρχῶν καί προθέσεων τοῦ γράψαντος-ἀπαγγείλαντος τό λόγο. Στήν κατηγορία αὐτή ἀνήκουν οἱ πολιτικοί λόγοι καί ὡς ἓνα σημεῖο οἱ δικανικοί τῶν ρητόρων τῆς ἐλληνικῆς Ἀρχαιότητος, Ἀνδοκίδη, Λυσία, Ἴσοκράτη, Αἰσχίνη, Δημοσθένη, Ὑπερείδη, Λυκούργου κτλ. Κείμενα πού τά ἔχει σφραγίσει ἡ κρισιμότητα τῆς στιγμῆς, ὅπως τήν ἀντιμετωπίζει ὁ πολιτικός-ρήτορας μέ τίς πολιτικές του ἰδέες, παρέχουν συγχρόνως πολυτίμες πληροφορίες γιά τή λειτουργία τῶν θεσμῶν, τίς θέσεις καί σχέσεις τῶν ἀντιμαχόμενων πολιτικῶν κομμάτων, εἴτε αὐτά δροῦν στήν πόλη-κράτος εἴτε σέ μεγαλύτερη πολιτεία, ὅπως ἦταν ἡ ρωμαϊκή. Στό σημεῖο αὐτό ἀξιοπρόσεκτοι εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Κικέρωνα καί μάλιστα οἱ πολιτικοί, πού στρέφονται κατά τοῦ ὀργανωτῆ τῆς συνωμοσίας τό 63 π.Χ. Κατιλίνα καί οἱ κατά εἰκασαετία μεταγενέστεροι ἐναντίον τοῦ Ἀντωνίου.

Πρέπει ἀκόμη μέ προσοχή νά ἐκτιμήσουμε τά θετικά στοιχεῖα πού κρύβονται κάτω ἀπό περίτεχνο περίβλημα ρητορικότητας σέ ἄλλες περιπτώσεις περιορισμένης πολιτικῆς ἐλευθερίας. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουν οἱ πολιτικοῦ περιεχομένου λόγοι τῶν σοφιστῶν τοῦ Δ' αἰώνα Θεμιστίου (317-388 περ.) καί Λιβάνιου (314-393 περ.), συνεχιστῶν τῆς φιλελεύθερης πνευματικῆς παράδοσης τῆς ἐλληνικῆς Ἀρχαιότητος, πού μέ τόν τρόπο τους παραστέκουν τόν ἀπλό πολίτη τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, εὐκαιρικά διατυπώνοντας συνετές σκέψεις γιά κείρια προβλήματα ἐσωτερικῆς καί ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Στά νεώτερα κράτη ὁ πρόεδρος, τά μέλη τῆς κυβερνήσεως, οἱ ἀρχηγοί τῶν κομμάτων ἐκφωνοῦν πολιτικούς λόγους σέ παικίλες περιστάσεις. Ὅταν τοῦτο πραγματοποιεῖται στή Βουλή ἡ σέ

Άλλα κρατικά ή διακρατικά συλλογικά όργανα, τότε τό κείμενο τοῦ λόγου περιλαμβάνεται στά πρακτικά τῶν παραπάνω σωμάτων, όπου καί θά ἀναζητηθεῖ. "Όταν ὅμως οἱ λόγοι ἐκφωνοῦνται σέ προεκλογικές συγκεντρώσεις ή άλλες εὐκαιρίες, πάλι τά κείμενα αὐτά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν καί μελετηθοῦν, γιατί πολλές φορές παρουσιάζουν πρωταρχικό ἐνδιαφέρον γιά τόν ἐρευνητή τῆς περιόδου. Ἰδιαίτερα στήν περίπτωση τοῦ μή κοινοβουλευτικοῦ ἀρχηγοῦ κράτους, ὁ ἱστορικός καλεῖται νά ἀνιχνεύσει, πολλές φορές κάτω ἀπό ἡχηρές ἰδεολογικές μεγαλοστομίες, τά προσωπικά ἐλατήρια, τή ματαιοδοξία, κουφότητα τοῦ προσώπου, ἄγνοια ή παρανόηση τῆς πραγματικότητας καί πολύ σπάνια ἀγαθές προθέσεις ή ἀνέφικτα ἰδεώδη.

Πολιτικά φυλλάδια - Λιβελλογραφήματα

Συνοφασμένα μέ τήν ἐπικαιρότητα καί ἄμεσους πρακτικούς στόχους εἶναι τά φυλλάδια (brochures) καί λιβελλογραφήματα (pamphlets) ποικίλου περιεχομένου, συνήθως πολιτικοῦ, σπανιότερα θρησκευτικοῦ· ἄλλοτε ἀναφέρονται σέ γενικότερο θέμα, ἄλλοτε ὅμως στρέφονται ἐναντίον συγκεκριμένου προσώπου· συνηθέστερο εἶναι τό πρῶτο. Στά φυλλάδια προέχει ή προβολή ἰδεώδους καί τό κοινό καλεῖται νά μετάσχει στήν πραγμάτωσή του. Στήν κατηγορία τῶν πολιτικῶν φυλλαδίων ὑπάρχουν μερικά πολύ ὀνομαστά, ὅπως εἶναι τοῦ ἀββᾶ Si e y è s, Qu est-ce que le tiers État? (1789) = Τί εἶναι ή τρίτη τάξη; τοῦ Chateaubriand, De Buonaparte et des Bourbons (1814), De la monarchie selon la Charte (1816) = Ἡ μοναρχία κατά τό Σύνταγμα, De la restauration de la monarchie électorale (1831) = Ἡ παλινόρθωση τῆς αἰρετῆς μοναρχίας· τῶν Karl Marx καί Friedrich Engels, Manifest der kommunistischen Partei (1848) = Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Ἀπό τά θρησκευτικά μνημονεῦα τοῦ Λοουθήρου, Von der Freiheit eines christlichen Menschen (1520) = ή ἐλευθερία τοῦ Χριστιανοῦ καί An den christlichen Adel deutscher Nation (1520) = Πρός τοὺς χριστιανούς εὐγενεῖς τοῦ γερμανικοῦ ἔθνους.

Κείμενα ἐπιθετικά, συνήθως ἐμπαθή, τὰ λιβελλογραφήματα, κάποτε καί μέ σατυρική φλέβα, ἐφήμερα ἀπό τόν ἐπικαιρικό τους χαρακτήρα, δίνουν τήν ἄλλη ὄψη ενός θέματος, ιδιαίτερα σέ ταραγμένους καιρούς πνευματικῶν ἀναζητήσεων ἢ πολιτικῶν ἀνακατατάξεων, ὅπως στή Γερμανία τήν περίοδο τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρύθμισης ἢ στή Γαλλία τήν ἐποχή τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Συντάκτης εἴκοσι pamphlets, πού προκάλεσαν ἀλλεπάλληλες συνταρακτικές πολιτικές δίκες, εἶναι ὁ P.-L. Courier (1772-1825), γνωστός καί ἀπό πετυχημένες μεταφράσεις ἔργων τῆς ἐλληνικῆς Ἀρχαιότητος.

Μέ ἀφορμή ἐπίμαχα προβλήματα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας κυκλοφόρησαν φυλλάδια, ἐλληνικά καί ξενόγλωσσα ἢ ξενικῆς προέλευσης, διάφορης ἐσωτερικῆς κομματικῆς ἀπόκλισης ἢ προσανατολισμοῦ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, πού παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιά τόν ἐρευνητή. Σημαντικά εἶναι ἐκεῖνα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ πρὶν ἀπό τήν κήρυξη τῆς Ἐπανάστασης, δείγματα πολιτικῆς καί ἰδεολογικῆς διαμάχης, στήν ὁποία πρωταγωνιστική θέση πῆρε ἡ *Πατρική διδασκαλία* (1798) τῶν Πατριαρχείων καί ἡ ἀπαντητική *Ἀδελφική Διδασκαλία* (1798) τοῦ Ἀδαμάντιου Κοροῦ. Ἀνάμεσα σ' αὐτά πού συνέταξαν Φιλέλληνες γιά τήν ἐνίσχυση τῆς φιλελληνικῆς κίνησης ξεχωριστή θέση κατέχει ἡ *Note sur la Grèce* τοῦ Chateaubriand.

Μολονότι ὑπερβαίνει κατά πολύ τή συνήθη ἔκταση τῶν φυλλάδιων, μπορεῖ νά περιληφθεῖ σ' αὐτά ἡ *Ἑλληνική Νομαρχία*, ἀνώνυμο ἔργο, πού τυπώθηκε στά 1806. Κείμενο πολιτικό, αὐστηρό, λιτό, μέ ἄριστη γνώση τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τοῦ σκλαβωμένου Γένους, ἀποτελεῖ κήρυγμα ἐλευθερίας καί ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας.

Μνημεῖα, ἔργα τέχνης καί λοιπὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικό

Τὸ ἐνδιαφέρον μας γιά τὰ μνημεῖα καί λοιπὰ ἀντικείμενα πού περιλαμβάνονται στήν ὕλη αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου δέν ἀφορᾷ τήν αἰσθητική τους ἀξία, ἀλλὰ τή λειτουργικότητα στά πλαίσια τῆς

κοινωνικής συμβίωσης και τή συμβολή τους ως ιστορικών πηγών. Τά μνημεία, σωζόμενα στην αρχική τους θέση άκέραια ή έρείπια ή άκόμη μόνον ως θεμέλια, μεταφέρουν ως έμās τό μήνυμα τής χρησιμότητάς τους στόν καιρό τής άκμής τους. Τά έρείπια τών άνακτόρων τοῦ μεγάλου βασιλιᾶ στην Περσέπολη, οί Πυραμίδες και οί αϊγυπτιακοί ναοί στό Καρνάκ, ό Παρθενώνας και ό έσρός βράχος, τά έρείπια τής 'Ολυμπίας και τών Δελφών, ή 'Αγία Σοφία, παρά τήν αλλοίωση τής έσωτερικής διακόσμησης, ό ναός τοῦ 'Αγίου Πέτρου στή Ρώμη, τό παλάτι τών Δόγηδων στή Βενετία, όλα εκείνα τά μεγαλόπρεπα άνάκτορα ή οί περίτεχνοι γοθτικοί ναοί διατηρημένι άκέραιοι, άναστηλωμένοι ή άκόμη έρειπωμένοι έξακολουθοῦν νά παρέχουν τό πλαίσιο τῶν τελετῶν, θρησκευτικῶν ή κοσμικῶν, ὅπως και στην έποχή πού γινόταν πραγματική χρήση τους.

Θί άπεικονίσεις ήγεμόνων, πόλεων, άνακτόρων σέ τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, φορητούς πίνακες μᾶς δίνουν έπίσης τή μορφή τών προσώπων, τήν ὄψη τών οικημάτων, δρόμων ή τής ζωής τής πόλης (μοναδικοί οί πίνακες τοῦ Gentile Bellini και τοῦ Canaletto από τή ζωή τής Βενετίας μέ πλαίσιο τά κτίρια, τούς δρόμους και τό πολυποίκιλο πλῆθος). Τίς στολές τών ήγεμόνων και τών εκκλησιαστικῶν λειτουργῶν, τίς ένδυμασίες τών άρχόντων, τά φορέματα τοῦ λαοῦ τά βρίσκουμε σέ χρωματική ποικιλία και λεπτομερειακή άπεικόνιση στά έργα τής μεγάλης τέχνης, καθώς και στίς μικρογραφίες. Στά ὀνομαστά ψηφιδωτά τοῦ 'Αγίου Βιταλίου τής Ραβέννας εικονίζεται σ' ὄλη της τή στιλπνότητα και μεγαλοπρέπεια ή βυζαντινή αὐλή στην αυτοκρατορική ακολουθία τοῦ 'Ιουστινιανοῦ και τής Θεοδώρας. 'Αντικείμενα καθημερινής χρήσης, πολεμικός ὀπλισμός σώζονται αὐτούσια είτε εικονίζονται σέ σκηνές οικογενειακῆς εὐφροσύνης ή πολεμικῶν συγκρούσεων. Μερικές φορές μᾶς δίνουν ιδιαίτερη συγκίνηση, ὅπως τό κράνος τοῦ Μιλτιάδη πού βρέθηκε στην 'Ολυμπία, άφιέρωμα τοῦ Μαραθωνομάχου ήγέτη στό Θεό ή τό κύπελο τοῦ Φειδία μέ τήν έπιγραφή Φειδίο εἰμί. Περιώνυμα μοναστηριακά συγκροτήματα, ὅπως τής Πάτμου, Σινᾶ, 'Ορους 'Αθω στην 'Ανατολή, τοῦ Monte Cassino (πρίν από τήν καταστροφή του στό δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο), τής Grottaferrata στή Δύση, μαζί μέ τούς θησαυρούς τής τέχνης δια-

τηροῦν ἀκόμη κάτι ἀπό τή μεσαιωνική ἀτμόσφαιρα.

Ἀντικείμενα ἀπό πολύτιμη ὕλη, ὅπως χρυσό, ἔλεφαντοστό, ἀσήμι, σμάλτο, κατασκευασμένα γιά κοσμική ἢ ἐκκλησιαστική χρήση (στέμματα, ἄλλα σύμβολα βασιλικῆς ἐξουσίας, ὅπως ἡ σφαίρα, τό σκήπτρο, τό ξίφος στήν πρώτη περίπτωση, δισκοπότηρα, λειψανοθήκες, σταυροί, πολυκάνδηλα, σταυροθήκες στή δευτέρη), ὑπάτικα ἢ αὐτοκρατορικά δίπτυχα, παράλληλα μέ τήν καλλιτεχνική τους ἀξία, παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τόν πρακτικό σκοπό πού ὑπηρετοῦσαν, καθῶς καί γιά τήν μέσω τῆς εἰκονογράφησης καί τῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν παρεχόμενη διαφώτιση κοσμικῶν ἢ θρησκευτικῶν τελετουργιῶν ἢ ἔστω ὡς ἀναμνηστικά χαρμόσунου γεγονότος.

Ἀνάλογη ἀξία ἔχουν καί οἱ σωζόμενες στολές ἡγεμονικῶν οἴκων, ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν, μοναστικῶν ἢ κοσμικῶν ταγμάτων, ὅπως π.χ. τῶν ἱπποτῶν τῆς Μάλτας ἢ τῶν μελῶν τοῦ τάγματος τοῦ Χρυσοῦ Δέρατος ἢ τοῦ Γερμανικοῦ Τάγματος (Deutscher Orden).

Τό ἴδιο σημαντικά εἶναι τά τεῖχη τῶν πόλεων ἀπό τίς μυκηναϊκές ἀκροπόλεις ὡς αὐτά, πού ἐκπόρθησαν Σταυροφόροι, Βενετσιάνοι, Τοῦρκοι κατακτητές στίς πόλεις τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ἢ τό Μέγα Σινικό Τεῖχος στά βόρεια τοῦ Πεκίνου.

Ἡ πολεοδομία ἰδίως τῶν παλιῶν ἱστορικῶν οἰκισμῶν διατηρήθηκε στή χάραξή της αὐτούσια ὡς τίς μέρες μας στό κέντρο τῶν παλιῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων. Τό κεντρικό πρῶτο διαμέρισμα τῆς Βιέννης ἐξακολουθεῖ τά τέμνεται ἀπό τούς δύο κεντρικούς ἄξονες τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου, ἡ Κωνσταντινούπολη διατηρεῖ ἀτόφια τή Μέση μέ τίς τρεῖς πλατεῖες, φόρο τοῦ Κωνσταντινοῦ, φόρο τοῦ Ταύρου καί φόρο τοῦ Βοός κι ἀπό τίς πύλες τῶν τειχῶν οἱ ἀρχαῖοι δρόμοι ἐξακολουθοῦν νά συνδέουν τήν Πόλη μέ τήν Ἀδριανούπολη καί τήν παλαιά Ἑγνατία ὁδό.

Ἱστοριογραφία

Ἡ ἱστοριογραφία ἀποβλέπει στήν ἀνάπλαση τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι, ἐξιστορώντας τά γεγονότα σέ συνεχή λόγο. Ἡ ἀξία καί

σημασία τῆς ιστοριογραφίας ἔγκειται στό ὅτι σκοπεῖ νά παρουσιάσει τά γεγονότα στήν ἀλληλουχία τους, ὥστε νά ἀπαρτισθεῖ, κατά τό δυνατό, ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ζωῆς στό συγκεκριμένο χῶρο καί χρόνο. Γιατί ἀπό ἄλλες πηγές τῆς ἴδιας ἐποχῆς μπορεῖ ν' ἀποκτήσουμε ἀριστη καί αὐθεντική γνώση ἐνός γεγονότος ἀλλά συνήθως λείπει ἡ δυνατότητα προσέγγισης καί ἀλληλεξάρτησης πρὸς τά προηγούμενα ἢ τά ἐπόμενα συμβάντα.

Στίς πηγές τῆς ιστορίας ἀνήκει ἡ σύγχρονη τῶν γεγονότων ιστοριογραφία. Π.χ. ὁ Ἡρόδοτος γιά τά Μηδικά, ὁ Θουκυδίδης γιά τήν Πεντηκονταετία καί τόν Πελοποννησιακό πόλεμο. Ἐντούτοις, στίς πηγές καταλέγουμε κι ἐκεῖνα τά ιστοριογραφικά ἔργα, πού, ἐνῶ εἶναι μεταγενέστερα, διασώζουν χαμένα ἀρχαιότερα κείμενα κι ἐπομένως παρέχουν ἄμεσο ὕλικό γιά τίς παλαιότερες περιόδους, ὅπως π.χ. ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, ιστορικός τοῦ ΙΒ' αἰῶνα, διέσωσε μεγάλο μέρος τοῦ Δίωνα Κάσσιου· ὁ Θεοφάνης, πού συντάσσει τή χρονογραφία του στίς ἀρχές τοῦ Θ' αἰῶνα ἀλλά τήν ἀρχίζει ἀπό τό 284, στηρίχτηκε σέ παλαιότερα κείμενα, τά ὁποῖα κατά σημαντικό ποσοστό ἔχουν χαθεῖ. Μολονότι εἶναι μεταγενέστερος τῶν γεγονότων κατά πολλούς αἰῶνες, γιά μᾶς ἀποτελεῖ πηγή γιά ὅλη αὐτή τήν περίοδο.

Ἡ ιστοριογραφία κατά λαούς καί ἐποχές ἔχει ὀρισμένα κοινά χαρακτηριστικά πού πολλές φορές διαφέρουν ἀπό ἐκεῖνα τῶν προηγούμενων ἢ ἐπόμενων αἰῶνων. Ἡ καλλιέργεια καί ἡ πνευματική παράδοση τῶν ιστοριογράφων εἰδικά καί τῆς ἐποχῆς γενικότερα, οἱ πολιτικές ἀντιλήψεις καί τά ἰδεώδη πού ἐπικρατοῦν ἀφήνουν τή σφραγίδα τους στήν ιστοριογραφία. Σ' ἓνα σύντομο ἐγχειρίδιο γιά μεθοδολογικά προβλήματα, δέν εἶναι δυνατό νά γίνει ἰδιαίτερη καί ἐκτεταμένη ἀνάπτυξη γιά τήν ιστοριογραφία κάθε λαοῦ καί κάθε περιόδου. Θά περιορισθῶ σέ μερικές σύντομες καί γενικές παρατηρήσεις γιά τήν ιστοριογραφία ὡς τίς ἀρχές τῶν νεωτέρων χρόνων.

Ἰδανικό τῶν ιστορικῶν τῆς κλασικῆς Ἀρχαιότητος, πού ἐνστερνίστηκαν καί οἱ βυζαντινοί, ἰδιαίτερα ὅσοι κινοῦνται στόν κύκλο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς πνευματικῆς παράδοσης, εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Μένουν στό χῶρο τῆς πολιτικῆς καί στρατιωτικῆς ιστορίας μέ προέκταση στίς διεθνεῖς σχέσεις, κυρίως μέ

τή μορφή τῆς ἔκθεσης τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων καί τῶν ὄρων τῶν συνθηκῶν. Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης στάθηκαν τά μεγάλα πρότυπα γιά ὅλες τίς ἐπόμενες γενιές. Ἡ μεταφορά τοῦ πολιτικοῦ κέντρου στή Ρώμη, πού εἶχε προχωρήσει στήν κατάκτηση τοῦ μεσογειακοῦ χώρου, ἔδωσε στή συγγραφή τοῦ Πολύβιου ἄλλη διάσταση· προσλαμβάνει τό χαρακτήρα οἰκουμενικῆς ἱστορίας, τή στιγμή πού τό ρωμαϊκό κράτος ἐξελίσσεται σέ παγκόσμια δύναμη. Ἡ ἐποπτεία τοῦ χώρου προσθέτει στήν κατανόηση τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, γι' αὐτό ἀρχαῖοι καί βυζαντινοί συγγραφεῖς ἐπιδίωκαν τήν ἐπιτόπια ἐπίσκεψη τῶν πεδίων τῶν μαχῶν. Σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο κινεῖται τό καθαρά ἱστοριογραφικό ἔργο τοῦ Ξενοφῶντα καί τοῦ Πλούταρχου, μολονότι γενεές τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς νεολαίας ἀπό τήν Ἀναγέννηση καί ἐξῆς γνώρισαν τά πρότυπα τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος μέσω τῶν Παράλληλων Βίων τοῦ δευτέρου.

Ἡ ρωμαϊκή ἱστοριογραφία ὑστερεῖ ἔναντι τῆς ἐλληνικῆς, ὡς τή στιγμή πού στόν πνευματικό ὀρίζοντα τῆς Ρώμης ἐμφανίζεται ὁ Τάκιτος (†120) καί εἰσάγει τήν ψυχογραφική ἀνάλυση τῶν πρωταγωνιστικῶν προσωπικοτήτων, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀγωνίζεται νά ἐξακριβώσει καί ἀποδώσει πιστά τά γεγονότα. Στ' ἀχνάρια του βαδίζει ὁ Ἀμμιανός Μαρκελλίνος (Ζεῖ ὡς τήν τελευταία δεκαετία τοῦ Δ' αἰῶνα), ἀκούρατος παρατηρητής τοῦ ἔργου καί τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ βυζαντινός Προκόπιος, ἱστορικός τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' καί λιβελλογράφος μέ στόχο τό αὐτοκρατορικό ζεῦγος, ξαναγυρίζει στά ἐλληνικά κλασσικά πρότυπα, μιμούμενος σέ ὅλα — ὕφος, τρόπο χρονολόγησης κτλ. — τό Θουκυδίδη.

Τή δυτική μεσαιωνική ἱστοριογραφία καλύπτει τό εἶδος τῶν χρονικῶν σέ δημωδέστερη λατινική, προῖόν κυρίως μοναστηριακῶν κύκλων, πού κινοῦνται σέ πολύ κατώτερη βαθμίδα ἐνδιαφερόντων, πνευματικῶν ἀναγκῶν καί ἀντιλήψεων, ἀκόμη καί λεκτικοῦ πλούτου. Τό εἶδος τῆς χρονογραφίας ἄνθισε καί στό Βυζάντιο, καλλιεργημένο κυρίως ἀπό μοναχικούς κύκλους καί προορισμένο νά τέρψει καί νά διδάξει εὐρύτερο ἀναγνωστικό κοινό, πού ἐνδιαφέρεται γιά τά σπουδαῖα πολεμικά γεγονότα, τίς ἐπαναστάσεις καί παντός εἶδους πολιτικές καί θρησκευτικές ταραχές ἀλλά

καί γιά ὅλα τά θαυμαστά καί περίεργα, εἴτε σέ φυσικά φαινόμενα ἀναφέρονται εἴτε σέ ἀνθρώπινες σχέσεις. Οἱ βυζαντινές χρονολογίες γραμμένες σέ ἀπλούστερο γλωσσικό ἰδίωμα ἀποτελοῦν σπουδαῖο μνημεῖο γιά τήν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στή δημωδέστερη μορφή της.

Ἄπό τά μέσα τοῦ Ι' αἰώνα ἀρχίζει πάλι στό Βυζάντιο συνεχῆς ἱστοριογραφική παράδοση μέ πρότυπο, ἀκόμη καί στή γλωσσική μορφή, τήν ἑλληνική τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, πού φθάνει σέ ὑψηλή στάθμη ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΑ' αἰώνα ὡς τό τέλος τῆς αὐτοκρατορίας. Μιχαήλ Ψελλός, Μιχαήλ Ἀτταλειάτης, Ἄννα Κομνηνή, Νικήτας Χωνιάτης, Γεώργιος Παχυμέρης, Νικηφόρος Γρηγοράς εἶναι μερικῶς ἀπό τά πιό μεγάλα ὀνόματα.

Ἡ πνευματική ἀφύπνιση στή Δύση ἐμφανίζεται στόν τομέα τῆς ἱστοριογραφίας μέ τήν παρουσία ἀπό τήν ἀρχή τοῦ ΙΓ' αἰώνα ἱστορικῶν, πού ἐγκαταλείπουν τ' ἀχνάρια τῶν χρονογράφων καί τείνουν σέ νέους ὀρίζοντες. Σπουδαία καινοτομία ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐπιχώριας γλώσσας, ἀντί τῆς ὡς τότε λατινικῆς, γιά τή σύνταξη τοῦ ἔργου. [Ἔτσι γράφουν γαλλικά ὁ Villehardouin, ὁ Robert de Clari, ὁ Joinville, ὁ Froissart κτλ., ἰταλικά οἱ Villani, ἐνῶ ὁ γερμανός Otto von Freising († 1158) γράφει ἀκόμη λατινικά.

Μέ τήν ἀναλαμπή τῆς Ἀναγέννησης τό ἐνδιαφέρον γιά τό ἱστορικό παρελθόν ἐμφανίζεται σέ σύνδεση μέ τήν ἀνάπτυξη πολιτικῆς φιλολογίας (πολιτικῆς ἐπιστήμης θά λέγαμε σήμερα) μέ δύο σπουδαίους ἐκπροσώπους, τόν Francesco Guicciardini (1483-1540) καί τόν Niccolo Machiavelli (1469-1527). Ὁ πρῶτος, πρεσβευτής στήν Ἰσπανία, στήν αὐλή Φερδινάνδου τοῦ Καθολικοῦ, μέ μεγάλη πολιτική ἐμπειρία καί γνώση «ἐκ τῶν ἔσω» τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων, ἀφοῦ κι ὁ ἴδιος πολλές φορές εἶχε συντελέσει στή διαμόρφωσή τους, ἔγραψε Ἱστορία τῆς Φλωρεντίας (πού δέν τήν τελείωσε) καί Ἱστορία τῆς Ἰταλίας γιά τήν περίοδο 1424-1530. Εἶναι τό καλύτερό του ἔργο καί στηρίχτηκε σέ ἀρχειακή ἔρευνα τόσο στή Φλωρεντία ὅσο καί σέ ἄλλες ἰταλικές πόλεις. Τό ὀνομαστό ἔργο τοῦ Machiavelli, *Il principe* (= Ὁ ἡγεμόνας) ὅπως καί τό εὐρύτερο *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* εἶναι κείμενα τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης καί ὄχι τῆς ἱστοριογραφίας.

Ίστοριογραφικό, παρά τόν τίτλο του (Mémoires) καί μέ πολιτικές προεκτάσεις είναι τό ἔργο τοῦ Philippe sire de Commines (ἢ Commines, 1447-1511), ὅπου ἐξιστοροῦνται οἱ βασιλεῖες τοῦ Λουδοβίκου ΙΑ' καί Καρόλου Η' τῆς Γαλλίας.]

Δέ θά ἐπεκταθῶ στήν ἱστοριογραφία τῶν νεώτερων χρόνων, ὅπου, μέ τή συνεχιζόμενη πνευματική ἀνάπτυξη, καλλιεργεῖται τό εἶδος καί διαμορφώνονται σχολές. Θά περιορισθῶ στήν ἐπισημανση μερικῶν ἀρχῶν πού πρέπει νά ἀκολουθεῖ ὁ ἱστορικός.

Καί σήμερα ἡ ἱστορία γράφεται μέ βάση κυρίως τίς γραπτές μαρτυρίες. Ὑπάρχουν ὅμως κι ἄλλα στοιχεῖα πού ἡ ἐπινοητικότητα τοῦ ἐπιστήμονα μπορεῖ καί ὀφείλει νά προσέξει, ὅπως τό τοπίο, τίς ὀδικές ἀρτηρίες, τή ροή τῶν ποταμῶν καί τή διαμόρφωση τῶν στενῶν (κλεισουργῶν), τά λιμάνια, τό σχῆμα καί τήν ἔκταση τῶν ἀγρῶν, τίς φυτεῖες καί τίς ἀκαλλιέργητες ἐκτάσεις, τήν κεράμωση στίς στέγες, τήν κατασκευή τῶν σαγμάτων, τήν ἀνάλυση τοῦ κράματος τοῦ μετάλλου στά ὄπλα ἢ σκεύη, τή σύσταση τοῦ πηλοῦ, τῶν πετρωμάτων, τῶν λίθων.

Αὐτόνογη προϋπόθεση εἶναι ἡ γνώση τοῦ χώρου πού διαδραματίζονται τά γεγονότα, καθῶς καί τοῦ χρονολογικοῦ συστήματος πού ἴσχυε στό χῶρο αὐτό στή συγκεκριμένη περίοδο. Ἡ ἐγγύτερη διασύνδεση πού παρουσιάζουν στόν καιρό μας τά πολιτικά καί στρατιωτικά συμβάντα μέ τά κοινωνικοοικονομικά φαινόμενα καί ἡ διεύρυνση τοῦ χώρου πού διαδραματίζονται ἀπαιτοῦν ἀξημημένες γενικές καί εἰδικές γνώσεις ἀπό ὅποιον ἀποφασίζει νά ἀσχοληθεῖ μέ τή σύγχρονη Ἱστορία.

Γιά τήν κατανόηση τοῦ παρελθόντος βοηθεῖ ἡ καλύτερη γνώση τοῦ παρόντος· καί ἀντίστροφα τήν κατανόηση τῆς σύγχρονης πραγματικότητας εὐνοεῖ ἡ καλή ἱστορική ἐνημέρωση. Θά ξεκινήσει ὁ ἱστοριογράφος ἀπό τά πραγματικά δεδομένα πού ἔχει συγκεντρώσει, ἀλλά, γιά νά ἀποκαταστήσει τούς συνεκτικούς δεσμούς ἀνάμεσα στίς μεμονωμένες πράξεις, θά καταφύγει καί στή φαντασία, τή διαίσθηση καί τήν προσωπική του ἐμπειρία. Τά ἀτομικά βιώματα πλουτίζουν τήν προσωπική ἐμπειρία του. Ὅποιος ἔζησε μιά περίοδο ἐσωτερικῆς ἀνωμαλίας σ' ἓνα κράτος θά καταλάβει πολύ καλύτερα τήν ἐποχή τῶν ἐμφύλιων πολέμων στή Ρώμη, ὅπως ἐπίσης ὅποιος γνώρισε τήν καταπίεση δικτατορικοῦ καθε-

στῶτος θά καταλάβει καλύτερα τίς συνθήκες διακυβέρνησης κάτω ἀπό παρόμοιο καθεστῶς. Ἡ μεταφορά ὅμως ἐννοιῶν ἀπό τά σύγχρονα σέ παρωχημένες ἐποχές (π.χ. καισαροπαπισμός, ἱμπεριαλισμός) πρέπει νά γίνεται μέ πολλή προσοχή, γιατί εὐκόλα μπορεῖ νά ὀδηγήσει περισσότερο σέ σύγχυση παρά σέ διασάφηση. Ἡ ἱστορική ἐμπειρία ὅσο βαθύτερη εἶναι, τόσο περισσότερο διδάσκει τή μετριοφροσύνη καί τήν προσεκτική ἔκφραση γνώμης πού ὀδηγοῦν στήν ἀντικειμενικότητα, στόχο ἰδεώδη ἀλλ' ὄχι εὐκόλο στήν κατάρτηση.

Χρέος τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας. Θά ὀδηγηθεῖ ἀπό τήν εὐαισθησία του, ἀπροκατάληπτη ὀρθοφροσύνη, γνώση τῶν πραγματικῶν δεδομένων καί πνευματική καλλιέργεια. Ὅσο εὐρύτερους τομεῖς καλύπτει, τόσο ἀσφαλέστερη γίνεται ἡ κρίση του. Ἐμβάθυνση στήν πολιτική ἐπιστήμη, γνώσεις στρατιωτικῆς τέχνης, ἐποπτεία τοῦ οἰκονομικοῦ καί δημοσιονομικοῦ τομέα παρέχουν ἕνα στέρεο ὑπόβαθρο γιά τήν ἀκριβέστερη ἀντίληψη τῶν γεγονότων.

Δέν πρέπει ἀκόμη νά ὑπάρχουν προκατάληψη, φανατισμός ἢ μεροληπτική διάθεση. Ὁ φανατισμός ἐμποδίζει τή σωστή ἀντίληψη τῶν γεγονότων κι ἀκόμη περισσότερο τήν κατανόησή τους. Ἡ μεροληπτύσα ἱστοριογραφία, ἄλλοτε σκόπιμα κι ἄλλοτε ἀνεπίγνωστα, ἀποσιωπᾷ τά δυσάρεστα σημεῖα, παρουσιάζει μόνο τή φωτεινή πλευρά, προσπαθεῖ νά δικαιολογήσει τίς πράξεις προσώπου ἢ ομάδας. Δέν εἶναι σπάνιο τό φαινόμενο, ὅταν ὁ γράφων, θητεύοντας στήν ὑπηρεσία μιᾶς πολιτικῆς γραμμῆς, εἶτε ἀπό πεποίθηση εἶτε ὑπακούοντας σέ ἄλλα κίνητρα, νά παρουσιάζει ἀλλοιωμένο τό παρελθόν, γιά νά ἐπηρεάσει τό παρόν. Στίς περιπτώσεις αὐτές πρόκειται συχνά γιά δημοσιογραφικές προσπάθειες καί σπάνια γιά ἐργασία ἐπιστήμονα. Αὐτές οἱ μορφές τῆς ἱστοριογραφίας εἶναι παραχάραξη τῆς Ἱστορίας.

Ὁ ἐπιστήμονας πρέπει νά προσπαθήσει νά δεῖ καί νά κατανοήσει τά γεγονότα στό πλαίσió τους καί νά τά πλησιάσει μέσα ἀπό τό ἰδεολογικό τους κλίμα. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι μέ βάση ἰδεολογική προκατάληψη δέν καταλέγεται στήν ἐπιστημονική θεώρηση. Ἡ ἀντικειμενικότητα, ὅσο κι ἂν προσπαθοῦμε νά τήν κατακτήσουμε, σταματᾷ κάπου, γιατί καί ὁ ἱστο-

ρικός είναι τέκνο τῆς ἐποχῆς του καί φορέας τῶν ιδεῶν της. Ἐπιχειρώντας τὴν ἀνάπλαση μιᾶς παρωχημένης περιόδου δὲ θὰ ξεφύγει οὔτε ἀπὸ τὴν πνευματικὴ του προσωπικότητα οὔτε ἀπὸ τὰ ιδεολογικὰ κριτήρια πού ἔχει διαμορφώσει. Γιὰ τὴ γαλλικὴ ἐπανάσταση ἔχουμε ἱστορικά ἔργα νεώτερων μελετητῶν, ὅπως τοῦ Α. Thiers, J. Michelet, A. Aulard, A. Mathiez, P. Gaxotte. Ὁ καθένας τους ξεκινᾷ ἀπὸ διαφορετικὴ ιδεολογικὴ ἀφετηρία καὶ ἐνῶ ὅλοι ἔχουν σχεδὸν τὸ ἴδιο ἱστορικὸ ὕλικό, βλέποντάς το ἀπὸ ἄλλο πρίσμα ὁ καθένας, τὸ ἐρμηνεύουν διαφορετικὰ, τονίζοντας περισσότερο ἢ λιγότερο ἄλλες καταστάσεις ἢ γεγονότα.

Ἀπομνημονεύματα

Στίς ἀφηγηματικές πηγές ἀνήκουν καί τά ἀπομνημονεύματα, συνήθως μέ μορφή συνεχοῦς λόγου, μερικές φορές σέ μορφή ἡμερολογίου. Πρόκειται γι' ἀφήγηση προσωπικῶν βιωμάτων ἀπό πολιτικούς καί στρατιωτικούς πού πῆραν, μεγαλύτερο ἢ μικρότερο, μέρος στήν πολιτικο-στρατιωτική ζωή τῆς χώρας. Αὐτή ἀκριβῶς ἢ προσωπική συμμετοχή προσδίνει ιδιαίτερη ἀξία στά ἀπομνημονεύματα ἀλλά συνάμα γεννᾷ καί τήν ἀδυναμία τους. Ὁ πολιτικός ἢ ὁ στρατιωτικός καί μάλιστα ἐκεῖνος πού ἄσκησε σημαντική ἐπιρροή στίς τύχες τῆς πατρίδας του, ὅπως π.χ. ὁ Bismarck ἢ σέ μικρότερη κλίμακα ὁ de Gaulle, παράλληλα μέ τήν ἀφήγηση τῶν γεγονότων, ἀποκαλύπτει καί τίς σκέψεις πού τόν ὄθησαν στίς ἀποφάσεις καί τίς ἐνέργειές του. Ἔτσι ἔχουμε μιά προσωπική μαρτυρία, πού ἔχει ἀξία γιά τή γνώση τῆς προσωπικότητας τοῦ πολιτικοῦ, στρατιωτικοῦ, διπλωμάτη πού γράφει τίς ἀναμνήσεις του. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ συμμετοχή τοῦ ἴδιου στή διαμόρφωση τῶν ιστορικῶν ἐξελίξεων καί στήν ἀφήγηση αὐτῆς τῆς δράσης ὄχι σπάνια παρασύρει τό ἄτομο εἴτε σέ μεγαλοποίηση εἴτε σέ ὠραιοποίηση τῆς προσωπικῆς του συμβολῆς εἴτε σέ ἀπόκρυψη γεγονότων, ἔστω καί λεπτομερειακῶν, τά ὅποια κρίνει μειωτικά τῆς προσωπικότητας ἢ τοῦ ἔργου του. Γι' αὐτούς τοὺς λόγους δέν εἶναι πάντοτε πιστή αὐτή ἢ ἀπεικόνιση τοῦ ιστορικοῦ παρελθόντος. Αὐτή εἶναι ἡ ἀδυναμία τῶν ἀπομνημονευμάτων. Γι' αὐτό πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη ἡ προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα καί νά ἐξακριβώνονται καί ἐλέγχονται τά γραφόμενα μέ βάση ἄλλες σύγχρονες ἀξιόπιστες μαρτυρίες.

Τό ἀπομνημόνευμα καλλιεργεῖται ἐλάχιστα στήν ἐλληνορωμαϊκή Ἀρχαιότητα. Ἀπό τήν πρώτη ἔχουμε τοῦ Ξενοφῶντα τήν *Κύρου Ἀνάβαση* πού εἶναι τό πρῶτο σέ ἀφηγηματική μορφή ἀπομνημόνευμα στήν Ἱστορία. Παρά τόν τίτλο τους, τά Ἀπομνημονεύματα τοῦ ἴδιου συγγραφέα δέν ἔχουν τό χαρακτήρα πολιτικοῦ ἢ ιστορικοῦ ἀφήγματος ἀλλά φιλοσοφικοῦ πονήματος καί τό δρῶν πρόσωπο δέν εἶναι ὁ συγγραφέας ἀλλ' ὁ Σωκράτης, πού

διαλέγεται μέ τούς μαθητές του. Ὁ Ξενοφώντας ἔχει τή θέση ἀκροατῆ. Πραγματικά ἀπομνημονεύματα ἀπό τή ρωμαϊκή δημοκρατική περίοδο εἶναι τά δύο ἔργα τοῦ Καίσαρα († 44 π.Χ.), ὅπου ὁ μεγαλοφυής πολιτικός-στρατηγός ἐξιστορεῖ τήν πολεμική του δράση στή Γαλατία (*De bello gallico*) καί τή συμμετοχή του στόν ἐμφύλιο πόλεμο (*De bello civili*).

Στή βυζαντινή περίοδο τό εἶδος σπανίζει. Ὑπάρχουν βέβαια ἱστοριογραφικά ἔργα, τῶν ὁποίων ὁ συγγραφέας εἶναι μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας, ἀνώτερος κρατικός λειτουργός ἢ λαμπρός στρατιωτικός πού εἶχε ἐνμέρει γνώση τῶν γεγονότων ἀπό δική του ἀντίληψη, ἀλλά συνήθως τό κέντρο τῆς ἀφήγησης εἶναι ἡ κυβερνώσα ἀρχή, δηλαδή ὁ αὐτοκράτορας.

Πιο κοντά στό εἶδος εἶναι ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ, ἔργο κατά βάση ἱστοριογραφικό ἀλλά μέ ἔντονο προσωπικό χαρακτήρα. Ἡ ἱστορική ὕλη κατατάσσεται κατά βασιλεῖες ἀλλά τό δρῶν πρόσωπο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Ψελλός χάρις στά λειτουργήματα πού κατεῖχε καί τήν προσωπική ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε στους ἡγεμόνες ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΑ' αἰῶνα μέχρι περίπου τό θάνατό του. Ἀνάλογο χαρακτήρα ἔχει καί ἡ Ἱστορία τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ (ὡς αὐτοκράτορα Ἰωάννου ζ'), πού ἀναφέρεται στους ταραγμένους καιρούς τῶν ἐμφύλιων πολέμων ἀπό τήν τρίτη δεκαετία τοῦ ΙΔ' αἰῶνα καί γιά ὅσο διάστημα ὁ αὐτοκράτορας-συγγραφέας εἶχε προσωπική συμμετοχή στά γεγονότα. Μέ φανερό τήν πρόθεση νά δικαιολογήσουν καί οἱ δύο συγγραφεῖς τίς πολιτικές τους θέσεις ξεφεύγουν ἀπό τήν αὐστηρή ἀντικειμενική ἐξιστόρηση καί παρουσιάζουν τά πράγματα ἀπό τή δική τους σκοπιά.

[Τό εἶδος ἀνθεῖ ἀπό τήν ἐποχή τῆς Ἀναγέννησης καί ἐξῆς, καλλιεργούμενο ἀπό πολιτικούς, διπλωμάτες, στρατιωτικούς, καλλιτέχνες, πνευματικούς ἀνθρώπους γενικά. Ἀπό τά παλαιότερα μνημονεύα τοῦ Francesco Guicciardini (1483-1540) *Ricordi politici e civili*, ὅπου φαίνεται ἡ μεγάλη πολιτική του ἐμπειρία καί ἀνθρώπινη σοφία, τοῦ Benvenuto Cellini (1500-1571), ὅπου τόν περιπετειώδη βίο συντροφεύει ἡ καλλιτεχνική ἀναζήτηση.

Δέν πρόκειται βέβαια νά δοθεῖ κατάλογος τῶν σπουδαιότερων ἔστω συγγραφέων ἀπομνημονευμάτων. Θά ἀναφερθοῦν μόνο μερικά ὀνόματα. Καλογραμμένα καί ἐξαιρετικά ἐνδιαφέροντα ἀπο-

μνημονεύματα άφησε ο καρδινάλιος de Retz (1613-1679), ένας από τους ήγέτες τής αντιπολίτευσης κατά του Μαζαρίνου, πού πήρε ένεργό μέρος στις πολιτικές διαμάχες κατά τήν ταραχώδη περίοδο τής λεγόμενης Fronde (1648-1652). Όνομαστά είναι και του Louis de Saint Simon (1675-1755), αύλικου στά τελευταία χρόνια τής βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΔ' και στην Όντιβασιλεία, στά όποια μέ ακρίβεια και διεισδυτικότητα σκιαγραφούνται τά πρόσωπα πού έδρασαν στή βασιλική αύλή. Έργο κλασικό για τή λογοτεχνική του αξία έπηρέασε τους μεταγενέστερους: ύπήρξε πρότυπο για τον Marcel Proust στή συγγραφή του δικου του μεγαλόπνοου A la recherche du temps perdu. Ό κοσμογονική έποχή τής Γαλλικής Επανάστασης και κατοπιν τής Ναπολεόντειας έποχής κέντρισε τό ενδιαφέρον πρωταγωνιστών και μή κι έχουμε πλήθος άπομνημονευμάτων, όπως των P. Barras, A. Thibaudeau, Ch. M. Talleyrand και των Manon Roland, Claire Rémusat. Πολλά είναι συγκεντρωμένα στην παλαιά αλλά άναντικατάστατη ακόμη στό σύνολό της Collection des Mémoires relatifs à la Revolution française υπό Ber ville et Barrière σέ 60 τόμους, Paris 1820-1828 πού ένμέρει ξανατυπώθηκε σέ 28 τόμους μέ τον τίτλο: Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant de XVIIIe siècle από τον Fr. Barrière, Paris 1846-1866. Σημαντικά είναι τά άπομνημονεύματα (Gedanken und Erinnerungen = Σκέψεις και άναμνήσεις) του καγκελλάριου Otto v. Bismarck (1815-1898) και για τήν έκθεση των προσωπικών του ιδεών και πολιτικών ένεργειών, ένω εκείνα του διπλωμάτη και επί έννια (1900-1909) χρόνια καγκελλάριου B. von Bülow (1849-1929) χαρακτηρίζει γλαφυρότητα και ζωντανή παρουσίαση προσωπικοτήτων άλλ' όχι άπόλυτη αξιοπιστία.

Γιά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1918) έχουμε άπομνημονεύματα και από τίς δύο άντίπαλες παρατάξεις, μερικές φορές σέ μορφή ήμερολογίου άλλοτε λιτή ή ξερή, άλλοτε ολοζώντανη και γλαφυρή. Σημειώνω του στρατάρχη J.-J.C. Joffre, του προέδρου τής γαλλικής δημοκρατίας Raymond Poincaré, των πρεσβευτών Maurice Paléologue, George Buchanan, του πρίγκιπα Max τής Βάδης, του στρατάρχη P. v. Hindenburg, του

στρατηγού E. v. Ludendorff και για τή ρωσική επανάσταση και τά πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια του συμπρωταγωνιστή της (μαζί με τον Λένιν) Λέοντα Τ ρ ό τ σ κ ι: 'Ιστορία τής ζωής μου και 'Ιστορία τής ρωσικής επανάστασης. Τά γεγονότα του μεσοπόλεμου και του δεύτερου παγκόσμιου πόλεμου (1939-1945) πλούτισαν πάλι τή σχετική φιλολογία με τά 'Απομνημονεύματα του Winston Churchill με παρένθετο αρχαιακό ύλικό, του Charles de Gaulle που έχουν και λογοτεχνική αξία, των πολιτικών ή σέ καιρίες θέσεις διπλωματών Heinrich Brüning, Franz v. Papen, Dino Alfieri, Dwight Eisenhower, στρατάρχη Ζούκωφ, του Ιταλού ύπουργού 'Εξωτερικών Galeazzo Ciano (ήμερολόγιο ξένο προς κάθε ώραιοποίηση σέ ότι άφορᾷ τίς σχέσεις με τή Γερμανία αλλά με άπόκρυψη δυσάρεστων καταστάσεων, όπως για τήν επίθεση κατά τής 'Ελλάδας στά 1940-1941), του γερμανού ύπουργού Βιομηχανίας Albert Speer (άπό τίς σημαντικότερες μαρτυρίες για τή Γερμανία κατά τον πόλεμο).

Χωρίς νά έχει καμιά κυβερνητική θέση ό Giacomo Casanova (1725-1798) έγραφε 'Απομνημονεύματα (Histoire de ma vie = 'Ιστορία τής ζωής μου), που κατέχουν ξεχωριστή θέση στήν παγκόσμια φιλολογία του είδους. Πασίγνωστος τυχοδιώκτης, τά έγραφε ως πάρεργο (άντίθετα θεωρούσε αξιόλογα φιλολογικά έργα ποιήματα που σύνθετε ό ίδιος, μετάφραση στά Ιταλικά του 'Ομήρου και άλλα) στά άνιαρά τελευταία χρόνια τής άλλοτε πολυτάραχης ζωής του. Τά άπομνημονεύματά του χαριέστατα, γλαφυρά δίνουν μιάν εξαιρετη εικόνα τής κοινωνίας του ΙΗ' αιώνα. Στά λογοτεχνικά άπομνημονεύματα άνήκουν τά Mémoires d'outre-tombe, τά όποια παρουσιάζουν και πολιτικό ένδιαφέρον, άφου ό συντάκτης τους Chateaubriand υπήρξε διπλωμάτης και ύπουργός 'Εξωτερικών.

Μερικές φορές άτομο που άσκησε όρισμένα καθήκοντα, σνήθως γραμματέα, κοντά σέ μιάν ιστορική προσωπικότητα αισθάνεται τήν ύποχρέωση νά γράψει τά βιώματά του. "Έτσι έχουμε για τον έξόριστο στήν 'Αγία 'Ελένη Ναπολέοντα τό έργο του Las Cases, για τό στρατάρχη Ph. Pétain του Alfred Conquet (Auprès du Marechal Pétain). Μέ τον τίτλο Hitlers Tischgespräche δημοσιεύτηκαν οι συνομιλίες του Hitler με τους αξιωμα-

τικούς του κατά τή διάρκεια τοῦ μεσημεριανοῦ γεύματος στό Στρατηγεῖο, πού τίς κατέγραφε μέ ἐπίσημη ἄδεια ἕνας νέος ἀξιωματικός.]

Σπουδαία πηγή τῆς νεοελληνικῆς Ἱστορίας ἀποτελοῦν τά Ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἐπανάστασης, ἃν καί ἔχουν γραφεῖ ἀπό ἀνθρώπους μέ μικρή μόρφωση καί ὑπό τήν ἐπίρροια προσωπικῶν παθῶν. Ὁ κάθε ἀγωνιστής ζητάει νά δικαιολογήσει τή στρατιωτική του δράση καί τήν πολιτική του τοποθέτηση καί νά βρεῖ δικαίωση γιά τή θέση πού ὑποστήριξε. Ἀπό τά σημαντικά Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀγώνα εἶναι τοῦ Μακρυγιάννη, Κολοκοτρῶνη (πού τά ὑπαγόρευσε στόν Τερτσέτη), Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, Φωτάκου, Κασομούλη.

Γιά τά πρῶτα βήματα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους πολύ διαφωτιστικά εἶναι τά Ἀπομνημονεύματα τοῦ Νικόλαου Δραγούμη καί τοῦ Νικόλαου Σπηλιάδη. Ζωντανή εἰκόνα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας τοῦ ΙΘ' αἰῶνα δίνουν τά Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ. Στόν εἰκοστό ἀναφέρονται τά Ἀπομνημονεύματα τῶν Νικόλαου Ζορμπᾶ, Λεωνίδα Παρασκευόπουλου, Ἀλέξανδρου Μαζαράκη, τά μή ὀλοκληρωμένα τοῦ Θεόδωρου Πάγκαλου, οἱ Ἀναμνήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ζαβιτσιάνου καί τό Ἡμερολόγιο τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ. Βασικό ἔργο γιά τό ἀπομνημόνευμα εἶναι τό ἀσυμπλήρωτο τοῦ G. M i s c h: Geschichte der Autobiographie, Leipzig-Berlin 1907 ἐπ.*

Ἀγιογραφικά κείμενα

Στή χριστιανική περίοδο ἀναφαίνεται νέο ἀφηγηματικό εἶδος, ἡ ἀγιογραφία, πού κατακτᾶ τό μεγάλο κοινό στό Μεσαίωνα. Γιά τό σημερινό ἱστορικό ἀποτελεῖ ιδιαίτερα σημαντική πηγή γιά τή γνώση τοῦ λαϊκοῦ βίου, τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τοῦ πολιτισμοῦ γενικότερα. Ὅρισμένοι βίοι ἀγίων, τόσο στό Βυζάντιο ὅσο καί στή Δύση, παρέχουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιά τήν κρατική ὀργάνωση, τήν ἀγροτική οἰκονομία, τίς ἐμπορικές σχέσεις, τό

* Ἱστορία τῆς Αὐτοβιογραφίας.

κοινωνικό έργο τής 'Εκκλησίας, τίς πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Τά άγιογραφικά κείμενα διακρίνονται σέ μαρτύρια, βίους άγιών και έγκώμια. Τά μαρτύρια αναφέρονται κυρίως σέ πρόσωπα πού μέ τή θαρραλέα στάση τους κατά τήν έποχή τών διωγμών στή ρωμαϊκή αυτοκρατορία έγιναν πρότυπα γιά τούς πιστούς. Τό υπερβολικό και τό θαυμαστό χαρακτηρίζουν τήν αφήγηση, όπως πολλές φορές τά ίδια μοτίβα ξαναγυρίζουν σέ διάφορα μαρτύρια. Τό ιστορικό ενδιαφέρον στά περισσότερα είναι περιορισμένο ή μηδαμινό. Έξαιρεση αποτελούν όρισμένα προβυζαντινά, άπαλλαγμένα από υπερβολές και παραποιήσεις και στηριζόμενα σέ αυθεντικά στοιχεία, ιδίως γιά τή διεξαγωγή τής δίκης του μάρτυρα, στά πρακτικά τής δίκης ή σέ αφήγηση αξιόπιστη άνθρώπων πού τήν παρακολούθησαν. Στήν κατηγορία αυτή ανήκουν τά μαρτύρια του Πολύκαρπου Σμύρνης († 156), τών μαρτύρων τής Λυών (πιθανή χρονολογία του μαρτυρίου τους τό έτος 177), του 'Απολλώνιου († 183-185) και άλλα. 'Ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν κείμενα μεταγενέστερων προσώπων πού υπέστησαν διωγμούς γιά τήν πίστη τους είτε από έξωτερικούς έχθρούς (Πέρσες, 'Αραβες), όπως είναι ό «Βίος τών έν 'Αμορίω 42 μαρτύρων», είτε κατά τήν περίοδο τής εικονομαχίας, όπως είναι ό «Βίος Στεφάνου του νέου» († 764). Περιλήψη του βίου μάρτυρα ή άγιου, πού συνήθως απαγγέλλεται στήν πανηγυρική λειτουργία τής μνήμης του, αποτελούν τά έγκώμια, κενά περιεχομένου και σέ ύφος ρητορικό, γι αυτό και δέν παρουσιάζουν ενδιαφέρον γιά τόν ιστορικό.

'Ιδιαίτερα στή βυζαντινή αυτοκρατορία αποτελούν πολύτιμη πηγή οι βίοι εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων (πατριαρχών, επισκόπων, ήγουμένων, όνομαστών άσκητών) και μάλιστα σέ έποχές πού οι σχέσεις 'Εκκλησίας και Πολιτείας βρίσκονταν σέ ένταση, όπως κατά τήν εικονομαχία, τό σχίσμα του Φωτίου, τήν τετραγαμία του αυτοκράτορα Λέοντα ς', τό κίνημα τών ήσυχαστών, τήν πάλη ένωτικών-άνθενωτικών. 'Η ιστορική αξία του βίου εξαρτάται από τήν προσωπικότητα και τήν παιδεία του συντάκτη, τήν ψυχική του διάθεση, ανάλογη μέ τήν τοποθέτηση βιογράφου και βιογραφούμενου στά επίμαχα θέματα τής έποχής και τήν μεταξύ τους χρονική απόσταση. 'Αλλά οι είδήσεις πού αναφέρονται στό

λαϊκό βίο και τόν πολιτισμό τοῦ Βυζαντίου γενικά εἶναι πάντοτε ἀκριβεῖς και ἀξιόπιστες.

Ἐνάλογες μορφές και προβλήματα παρουσιάζουν και τά ἀγιογραφικά κείμενα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, πηγῆ ἐξίσου σημαντική γιά τήν ἱστορία και τόν πολιτισμό τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης κατά τό Μεσαίωνα.

[Σίγουρος ὁδηγός γιά τά ἀγιογραφικά κείμενα, ἀνέκδοτα και δημοσιευμένα εἶναι γιά ὅσα ἔχουν συνταχθεῖ στήν ἐλληνική ἢ Bibliotheca hagiographica graeca (= BHG) τ. I-III³ ἀπό τόν Fr. Halkin, Bruxelles 1957, μέ συμπλήρωμα τό 1961· γιά ὅσα ἔχουν συνταχθεῖ στή λατινική ἢ Bibliotheca hagiographica latina (= BHL) ἔκδοση τῶν βολλανδιστῶν μοναχῶν τ. I-II, Bruxelles 1898-1901, και γιά ὅσα σώζονται σέ ἀνατολικές γλώσσες ἢ Bibliotheca hagiographica orientalis (= BHO) ἀπό τόν P. Peeters, Bruxelles 1910. Βλ. ἀκόμη R. Aigrain: L'hagiographie, ses sources, ses méthodes, son histoire, Poitiers 1953 S. Pazzella: Gli atti dei martiri. Introduzione a una storia dell' antica agiografia, Roma 1965.]

Λογοτεχνικά ἔργα

Στίς ἔμμεσες ἱστορικές πηγές ἀνήκουν λογοτεχνικά ἔργα διαφόρων ἐποχῶν, πού χάρη στό περιεχόμενό τους, εἴτε στό σύνολό τους εἴτε σέ ὀρισμένα μέρη, παρέχουν καιρίες πληροφορίες γιά πολιτικά γεγονότα ἢ θεσμούς μιᾶς ἐποχῆς. Γιά τοὺς νεώτερους χρόνους, ὅπου οἱ ἄμεσες πηγές εἶναι πλούσιες, ποικίλες και πολύμορφες, ἢ συμβολή τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων περιορίζεται κυρίως στήν ἀνάπλαση τοῦ κοινωνικοῦ πλαισίου, τήν προβολή τῶν πνευματικῶν ροπῶν, τήν ἐξακρίβωση τοῦ ψυχισμοῦ ἑνός λαοῦ. Ἐτσι τήν καλύτερη ἀνασύνθεση τῆς κοινωνίας τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ ΙΘ' αἰῶνα στή Γαλλία θά συναντήσουμε στήν ἄφθαστη μπαλζακική Ἀνθρώπινη Κωμωδία (Comédie Humaine) και τῶν ἐπόμενων δεκαετιῶν, ἴσως μέ λιγότερη τέχνη δοσμένη, στά μυθιστορήματα τοῦ Emile Zola. Οἱ μεγάλοι ρῶσοι κλασικοὶ μέ ἐπικεφαλῆς τοὺς Νικολάι Γκόγκολ, Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι και Λέον-

τα Τολστόη παράλληλα μέ τήν ἀνάλυση τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς μᾶς δίνουν ἕνα ἐκπληκτικό φρέσκο τῆς ρωσικῆς κοινωνίας σ' ἕλες τῆς τίς βαθμίδες.

Ἄλλά γιά τίς παλαιότερες ἐποχές, ὅπου τό κάθε ἱστορικό ψίχουλο ἔχει ἀξία, ὑπάρχουν λογοτεχνικά ἔργα, στά ὅποια βρισκουμε ἀκριβεῖς καί σπουδαῖες πληροφορίες γιά τή λειτουργία τῶν θεσμῶν, τήν κοινωνική ὀργάνωση, τίς διακρατικές σχέσεις ἢ μεμονωμένα σημαντικά γεγονότα. Τήν πρώτη θέση κατέχουν τά ὁμηρικά ἔπη, χάρη στά ὅποια γνωρίζουμε τρόπο ζωῆς, κρατική ὀργάνωση, κοινωνική σύνθεση, θρησκευτικές ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς. Ἡ τύχη βοήθησε ὥστε πολλά ἀπό αὐτά τά στοιχεῖα νά ἐπιβεβαιωθοῦν ἀπό τά ἀνασκαφικά εὐρήματα. Στήν πρώτη γραμμῆ βρίσκονται ἐπίσης τά βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, κείμενα θρησκευτικά πού ἀποτελοῦν τήν κυριότερη πηγή γιά τήν ἱστορία τοῦ ἔβραϊκοῦ λαοῦ. Τή λειτουργία τῶν θεσμῶν καί τήν πολιτική ἀτμόσφαιρα στήν ἀθηναϊκή δημοκρατία τίποτα δέ δίνει πιά παραστατικά ἀπό τίς Κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη.

Στό Βυζάντιο θά ξεχωρίσουμε ἀνάμεσα στά ἔργα τῆς δημόδους λογοτεχνίας, ἐκεῖνα πού ἔχουν ἐπικό χαρακτήρα καί τονίζουν τήν ἡρωϊκή πλευρά, ὅπως εἶναι τό ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα (τό ἄτεχο Χρονικό τοῦ Μωρέως ἔχει ἱστορικό χαρακτήρα καί δέ φιλοδοξεῖ λογοτεχνικές δάφνες) καί τά σατυρικά πού δίνουν τήν εἰκόνα τῆς καθημερινῆς ζωῆς στή γειτονιά τῆς Πόλης ἢ στό πλούσιο μοναστήρι (Πτωχοπρόδρομος) ἢ σατυρίζουν θεσμούς καί κοινωνικές τάξεις τῶν Παλαιολογεῖων χρόνων (Πωρικόλογος, Μάζαρις). Τόσο ὁ ἴδιος ὁ ποιητής Γεώργιος Πιπίδης, ὅσο καί οἱ βυζαντινοί λόγιοι, κατατάσσουν στήν ἔντεχνη λογοτεχνία τά μακρὰ ποιήματα, στά ὅποια περιέγραψε τούς πολέμους τοῦ Ἡρακλείου ἐναντίον τῶν Περσῶν.

Ἡ νεώτερη λογοτεχνία ἔχει πλουτιστεῖ μέ μυθιστορήματα, ἀναφερόμενα στά πολεμικά γεγονότα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, πού χάρη στά προσωπικά βιώματα τῶν συγγραφέων ἀποτελοῦν συγκλονιστικές μαρτυρίες γιά τή φρίκη τοῦ πολέμου, τήν κόλαση τῶν χαρακωμάτων, τή λαχτάρᾳ γιά ἐλευθερία καί εἰρήνη, τίς ἐλπίδες γιά καλύτερους καιρούς. Σημειῶνω μερικά ὀνόματα συγ-

γραφέων για τόν πρώτο παγκόσμιο πόλεμο: Roland Dorgelès, Henri Barbusse, Erich Maria Remarque· για τόν εμφύλιο πού ακολούθησε τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1917 στή Ρωσία: Μιχαήλ Σολδόχωφ καί Μπόρις Παστερνάκ, ὅπως καί για τόν εμφύλιο στήν Ἰσπανία τούς André Malraux καί Ernst Hemingway. Οἱ ἀγῶνες στό μακεδονικό μέτωπο ξαναζοῦν στά βιβλία τοῦ Στρατῆ Μυριβήγη, ἡ μικρασιατική καταστροφή τοῦ Ἡλία Βενέζη καί τό ἔπος τῆς Ἀλβανίας στούς Πανθέους τοῦ Τάσου Ἀθανασιάδη. Μέ τό σατυρικό του χαρακτήρα ὁ *Ρωμῆός*, τό ἐβδομαδιαῖο φύλλο πού ἐπί δεκαετίες (Ἀπρίλης 1883-Νοέμβρης 1918) ἐξέδιδε ὁ Γεώργιος Σουρῆς, καυτηριάζοντας πολιτικά ἔθνη καί κοινωνικά συμβάντα τοῦ καιροῦ του, ἀποτελεῖ τόν καλύτερο καθρέφτη τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καί τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας.

Προφορικές πηγές

Ἡ προφορική παράδοση διακρίνεται σέ δύο μεγάλες κατηγορίες. Στήν πρώτη ὑπόκειται προφορική ἔκθεση πού ἀνάγεται σέ ὀρισμένο πρόσωπο εἴτε αὐτό κατονομάζεται εἴτε ὄχι. Στή δεύτερη δέν μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ πλέον προσωπική προέλευση τῆς προφορικῆς παράδοσης. Τοῦτο παραινεῖται στό μῦθο, τό θρῦλο, τίς φήμες, τό ἀνέκδοτο, τήν παροιμία, τό δημοτικό τραγούδι, τό σατυρικό στιχοῦργημα.

Προφορική ἔκθεση

Οἱ προφορικές μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες καταγράφονται ὕστερα ἀπό κάποιο διάστημα εἴτε ἀπό προσωπικό ἐνδιαφέρον εἴτε γιά ὑπηρεσιακοῦς σκοποῦς, ἀναφέρονται σέ προσωπικότητα ἢ γεγονός συνήθως σημαντικόν. Σῶζονται εἴτε ὅπως εἰπώθηκαν εἴτε σέ ἐπεξεργασμένη μορφή. Ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Θουκυδίδης, οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοί, θέλοντας νά ἐξιστορήσουν τίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις, ἀπευθύνθηκαν σέ ἀνθρώπους πού εἶχαν μετάσχει σ' αὐτές καί ζήτησαν πληροφορίες. Ἀρχαῖοι καί βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ ἔχουν περι-

λάβει στά έργα τους άφηγήσεις για ξένους λαούς, οι όποίες στηρίζονται και σε προφορικές πληροφορίες. Τή διδασκαλία του Σωκράτη, ό όποιος προσωπικά δέν έγραψε τίποτα, γνωρίζουμε από τά κείμενα του Ξενοφόντα και του Πλάτωνα. Τά Ευαγγέλια και τό Κοράνιο στηρίζονται κατά ένα μέρος τους στην προφορική παράδοση.

Ή από τή νεώτερη εποχή έχουμε ανάλογα παραδείγματα, όπως είναι «Οί κουβέντες στό τραπέζι» (Tischreden) του Λοϋθέρου (1483-1546) και «Οί συνομιλίες στό τραπέζι» του Hitler (βλ. άνωτ. σελ. 99-100). Οί «κουβέντες» του Λουθήρου περιλαμβάνουν αυτόβιογραφικές πληροφορίες, θεολογικές άπόψεις, ήθικες κρίσεις και παρατηρήσεις, πικρόχολα σχόλια για τόν πάπα και τούς μοναχούς, χαριτωμένα ανέκδοτα, έκδηλώσεις τρυφερότητας για τή γυναίκα και τά παιδιά του. Όλα αυτά συγκεντρωμένα από πρόσωπα του στενοϋ του περιβάλλοντος συνιστούν μαρτυρία σπουδαία για τήν έγγύτερη γνώση του ανθρώπου. Ή από τίς μαρτυρίες άλλωδαπών για τό Στάλιν ξεχωριστή θέση κατέχει τό πολυμεταφρασμένο βιβλίο του Μίλοβαν Τζίλιας: Συνομιλίες μέ τόν Στάλιν. Ό γιουγκοσλάβος κομμουνιστής δίνει πολύ ζωντανή τήν άτμόσφαιρα του Κρεμλίνου, όπως τή γνώρισε στις άλλεπάλληλες άποστολές του στη Μόσχα στά κρίσιμα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και παραθέτει τίς συνομιλίες του μέ τό Στάλιν.

Ή ακόμη και για άλλες νεώτερες προσωπικότητες έχουμε από άτομα πού είχαν κάποια έξοικείωση μαζί τους καταγραφή συνομιλιών, όπως π.χ. έκανε στό βιβλίο της «Προσωπικότητες πού γνώρισα» ή Λιλίκα Νάκου για τόν Albert Einstein, Romain Roland, Henri Barbusse, Celine και άλλους. Σε προφορικές μαρτυρίες πολιτικών προσωπικοτήτων στηρίζεται κατά ένα μέρος για τήν ιστορία του μεσοπολέμου ό Γρ. Δαφνής στό βιβλίο του: Ή Έλλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940, τ. Α΄-Β΄ [Αθήνα] 1955. Επίσης οι έφημερίδες έχουν ως βάση τήν προφορική είδηση και πληροφορία.

Έρχεται τώρα τό έρώτημα: Ποιά είναι ή αξία όλων αυτών των μαρτυριών και πώς πρέπει νά χρησιμοποιηθούν; Ή οφείλει νά γίνει κριτική έπεξεργασία και νά δοθεϊ άπάντηση στά ακόλουθα. Αυτός πού παρέχει τήν είδηση ύπῆρξε αυτόπτης και αυτόχοος

αὐτοῦ πού λέει; Πόσο χρονικό διάστημα μεσολάβησε μεταξύ τοῦ γεγονότος καί τῆς μαρτυρίας; εἶναι φανερό ὅτι ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τό διάστημα πού πέρασε, τόσο εὐκολότερη εἶναι ἡ ἀλλοίωση τοῦ γεγονότος. Πρόκειται γιά προσωπική παρατήρηση ἢ ἔχει στηριχθεῖ σέ ἄλλους; Ὑπάρχουν ἄλλοι αὐτόπτες πού ἐπιβεβαιώνουν ὅσι ὅσα ἐκθέτει ἀποδίδουν πράγματι τήν ἀρχική ἐντύπωση; ἢ μήπως αὐτή διαμορφώθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων;

Γιά τή σωστή κριτική ἐπεξεργασία τῆς προφορικῆς παράδοσης βασικό στοιχεῖο εἶναι γνώση τῶν γεγονότων καί πείρα τῶν ἀνθρώπων, ιδιαίτερα τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων, ἐπαγγελμάτων, ὅπως ἐπίσης τῆς προσωπικῆς σχέσης αὐτοῦ πού φέρνει τήν εἶδηση μέ αὐτό πού μεταδίδει. Κατά τή μετάδοση τῆς πληροφορίας δυνατόν νά μεταβληθοῦν καί στοιχεῖα τοῦ περιεχομένου της. Ὁ ἄνθρωπος ἐπηρεάζεται ἀπό συμπάθειες ἢ ἀντιπάθειες καί ἀπό τήν ψυχολογική διάθεση τῆς στιγμῆς. Οἱ συγκινησιακές παρορμήσεις ἐπηρεάζουν τήν ἀτομική συνείδηση καί ὅσο πῶ χαμηλό εἶναι τό πνευματικό ὑπόβαθρο ἐνός ἀτόμου, τόσο πῶ ἀλλοιωμένα συνήθως βλέπει καί παρουσιάζει τά γεγονότα. Ἀκόμη καί ἡ τάση γιά ἥρωοποίηση, ἡ φαντασία, ἡ ἐλπίδα παίζουν ρόλο, ἔτσι πού ἡ ὀρθότητα τῆς κρίσης ἐπηρεάζεται καί τά γεγονότα δραματοποιοῦνται.

Μύθοι, θρύλοι, ἱστορικά δημοτικά τραγούδια, φήμες, ἀνέκδοτα, σατυρικά στιχουργήματα

Στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ προφορική μετάδοση εἰδήσεων ἢ συμπλέγματος πληροφοριῶν ἢ προσωπικοῦ βιώματος συνεχίζεται χωρίς νά ὑπόκειται σέ ἔλεγχο. Λεῖπει ἡ ἐσωτερική συνοχή καί τό περιεχόμενο εἶναι ἀόριστο καί μεταβλητό. Οἱ μεταβολές ἀνταποκρίνονται σέ φαινόμενα τῆς ἀτομικῆς ἀλλά καί τῆς ὁμαδικῆς ψυχολογίας, ὅπου τό ἄτομο, μέλος τοῦ πλήθους, τελεῖ ὑπό τήν ἐπίδραση παρορμήσεων καί δέν ἔχει τή διάθεση νά ἀντιμετωπίσει κριτικά μιὰ πληροφορία. Προέχει τό γενικό αἶσθημα, ἡ προσδοκία, ἡ συγκίνηση, ὁ ἐνθουσιασμός· ἀπογοήτευση, ἥρωοποίηση,

ἐκβαση κατά τίς ἐπιθυμίες ἐπηρεάζουν τό ἄτομο. Προστίθενται λάθη σέ ὅ,τι ἀκούει ἢ βλέπει, ἀθέλητα λάθη τῆς μνήμης, ἀκόμη ἐλαττωμένη ἱκανότητα ἀντίληψης, ἀλλά καί φαντασία, χωρίς νά ἔχει πάντοτε ὁ ἴδιος ἐπίγνωση τῆς ἐπίδρασῆς της. Μερικές φορές τά γεγονότα εἶναι μᾶλλον ἀσήμαντα καί χωρίς δραματικό ἐνδιαφέρον, ὅποτε ὁ ἀφηγητής παρεμβάλλει προσθήκες εἴτε γιά δική του εὐχαρίστηση εἴτε γιά ν' ἀνταποκριθεῖ στή διάθεση τοῦ ἀκροατηρίου του. Ἔτσι ὁ μεσαιωνικός ἀφηγητής καταφεύγει στό θαῦμα, ἐνῶ ὁ σύγχρονος ἀνεκδοτολόγος μπορεῖ νά ἀφηγηθεῖ ὅτιδήποτε ἀνάλογα μέ τίς διαθέσεις τοῦ ἀκροατηρίου του, προσδίνοντάς του τή μορφή τοῦ εὐτράπελου.

Ὁ θρύλος εἶναι ὁ πρόδρομος τῆς ἱστορικῆς διαπραγματεύσεως καί ἀνθίξει στήν αὐγή νέων πολιτισμῶν. Ὁ μύθος (ἄθλοι τοῦ Ἡρακλεῖ) δέ συνδέεται μέ ἱστορικά συμβάντα· ἐνῶ ὁ θρύλος (Τρωϊκός πόλεμος) ἔχει πάντα μακρινή σχέση μέ ἱστορικό γεγονός. Δέν εἶναι εὐκόλο νά βρεθεῖ ὁ δρόμος ἀπό τό θρύλο στό ἱστορικό γεγονός. Στή Γένεση ὑπάρχει ἡ ἀφήγηση γιά τόν κατακλισμό· τό ἴδιο στό βαβυλωνιακό ἔπος Gilgamesch, στήν ἑλληνική μυθολογία μέ τό Δευκαλίωνα καί τήν Πύρρα, σέ ἰνδικές ἀφηγήσεις ἐπίσης. Ἡ ἐπιστήμη τείνει τώρα νά δεχθεῖ τήν ἱστορικότητα τοῦ κατακλισμοῦ κατά τήν τέταρτη χιλιετηρίδα π.Χ. Γύρω στό 3700 π.Χ. ἔγιναν φαίνεται κατακλισμιαῖες βροχές στή Μεσοποταμία καί ἡ ἀνάμνησή τους διατηρήθηκε στίς παραδόσεις τῶν λαῶν πού ἀνέφερα προηγουμένως.

Πολλά θέματα ἀνάγονται στήν Παλαιά Διαθήκη, ἄλλα ἐμφανίζονται ἀπό τήν ἀρχαία μυθολογία καί σέ βίους ἀγίων. Ἔτσι παράλληλο θέμα μέ τόν Ἅγιο Γεώργιο πού σκοτώνει τό θηρίο γιά ν' ἀπελευθερώσει τή βασιλοπούλα, ὑπάρχει στήν ἀρχαία μυθολογία τοῦ Περσέα πού ἀπελευθερώνει τήν Ἄνδρομέδα. Στό βίο τῆς ὀσίας Πελαγίας βρίσκονται στοιχεῖα ἀπό παραδόσεις γιά τήν Ἄφροδιτη Πελαγία. Στήν εἰκονογραφία τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων ὁ Χριστός εἰκονίζεται ὡς ὁ Ὁρφέας ἢ ὁ Δαυῖδ μελωδῶν.

Ἄλλα θέματα ἐπανέρχονται σέ διάφορους θρύλους, ὅπως γιά τό ἀπόρθητο κάστρο, τόν ἐξιλαμισμένο χριστιανό προδότη καί τήν ὠραία κόρη πού τελικά ἄθελά της βοήθησε στήν ἄλωση τοῦ ὄχυροῦ. Ἀλλάζουν διάφορα στοιχεῖα καί λεπτομέρειες

ἀλλά τό βασικό θέμα παραμένει· ὁ θρύλος συνδέθηκε μέ τήν ἄλωση τοῦ Ἀμορίου ἀπό τοὺς Ἀραβες τό 838, πού εἶναι ἱστορικό γεγονός. Ἡ ἀποδοχή τοῦ θρύλου προϋποθέτει κατάλληλη διάθεση καί ἀνάγκη ψυχική· τοῦτο φαίνεται στοὺς θρύλους πού γεννήθηκαν γιά τήν ἄλωση τῆς Πόλης καί ἔτειναν νά διατηρήσουν ἄσβηστη τήν ἐλπίδα τοῦ Γένους ὅτι πάλι μέ χρόνους μέ καιρούς πάλι δικά μας θάναί.

Τά δημοτικά τραγούδια, ἀρχικά στιχουργήματα ἑνός ἀνθρώπου, ἀνταποκρίνονται στό λαϊκό αἶσθημα, γι' αὐτό καί ὁ λαός τά ἐνστερνίζεται. Ἀπό αὐτά, τά ἱστορικά συνδέονται πάντοτε μ' ἕνα ἱστορικό γεγονός, συνήθως πολύ σημαντικό (πόλεμο, ἄλωση πόλεων, Κωνσταντινούπολης, Ἀδριανούπολης, τοῦ κάστρου τῆς Ὠριᾶς), ἢ μέ ἥρωες αὐτῶν τῶν γεγονότων (π.χ. ἀκριτικά τραγούδια, τραγούδια τῶν Κολοκοτρωναίων, τῆς Δέσπωσ Μπότσαρη, τῶν κλεφτῶν, ἀρματωλῶν κτλ.). Δέν ἐκθέτουν τά γεγονότα, πού τά προϋποθέτουν γνωστά, ἀλλά στόχο τους ἔχουν νά ἐξάρουν τίς ἀρετές τοῦ λαοῦ ἢ τοῦ ἥρωα, νά συγκινήσουν, νά διατηρήσουν τόν ἐθνουσιασμό καί τήν ἐλπίδα. Ἀποδίδουν ἔτσι τό λαϊκό αἶσθημα στήν πρωτόγονη, ἀρχική του ἐκδήλωση, γι' αὐτό εἶναι πηγές ἐξαιρετες στό σημεῖο αὐτό. Ἱστορικά δημοτικά τραγούδια γεννιοῦνται καί στίς μέρες μας. Ἄφατο πόνο ἐκδηλώνουν μανιάτικα μοιρολόγια γιά νέους ἄντρες πού χάθηκαν στή μικρασιατική ἐκστρατεία τοῦ 1919-1922. Τά ἀκριτικά τραγούδια, πού ἔχουν τήν ἀρχή τους στή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, διατηρήθηκαν σ' ὅλο τόν ἑλληνικό χῶρο, αὐθεντικότερα ὅμως στά περιφερειακά κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Πόντο, Καππαδοκία, Κύπρο, προσαρμοσμένα στή γλώσσα τῆς περιοχῆς καί τά τοπικά ιδιώματα.

Φήμες, πολιτικά ἀνέκδοτα, σατυρικά στιχουργήματα εὐδοκιμοῦν σέ ἐποχές ἀναταραχῆς, δικτατορίας, ξένης κατοχῆς, λογοκρισίας. Περισσότερο ἀπό ὅλα οἱ φήμες εἶναι λογαριασμένες γιά τό ἄμεσο παρόν. Ὅταν τό καθεστῶς εἶναι φιλελεύθερο καί ὑπάρχει ἐλευθεροτυπία, δέν ἔχει κανεῖς νά φοβηθεῖ καί νά ἀποκρύπτει τά γεγονότα· ἔτσι οἱ διαδόσεις εἶναι λιγότερες. Κάθε νέα φήμη δια-

φέρει σέ δύο-τρία σημεία από τήν προηγούμενη, ιδίως σέ όνόματα, αριθμούς, χρονολογίες.

Τό πολιτικό ανέκδοτο είναι ένας τρόπος γιά τήν άσκηση κριτικής καί γιά ψυχική έκτόνωση σέ καιρούς πού τό άτομο ύφίσταται έντονη πολιτική καταπίεση. Μέ τή σάτυρα ό άνθρωπος εκφράζει τήν αντίθεσή του, γι' αυτό καί τό πολιτικό ανέκδοτο άνθίζει σέ καιρούς χαλεπούς, όπως στή χιτλερική Γερμανία ιδιαίτερα στήν εποχή του πολέμου ή στήν Έλλάδα τόν καιρό τής δικτατορίας. 'Η πολιτική σάτυρα άνθιζε καί σέ παλιότερες εποχές. Στήν παπική Ρώμη υπήρχε ή συνήθεια νά αναρτούν σατυρικά ποιήματα σέ τρία αγάλματα τής 'Αρχαιότητας (τά δύο υπάρχουν καί σήμερα στήν ίδια θέση σέ κεντρικό σημείο τής παλιάς πόλης), γνωστά μέ τά όνόματα Pasquino, Marforio καί Donna Lucrezia· γι' αυτό καί τά σατυρικά αυτά στιχουργήματα είναι γνωστά ως Pasquinades. 'Επίσης στή Γαλλία κυκλοφορούσαν κατά του καρδινάλιου Μαζαρίνου ως πρωθυπουργού (άπό τό 1643-1661), καί ιδιαίτερα στήν εποχή τής Fronde (1648), οι λεγόμενες Mazarinades, λίβελλοι ή σατυρικά τραγουδάκια (τά χαριέστερα καί πιό χαρακτηριστικά έχουν περιληφθεϊ καί στή σειρά δίσκων *Histoire de France par les chansons*), πού άποδίδουν τήν πολιτική άτμόσφαιρα καί μάλιστα τήν αντίθεση τών ευγενών πρós τόν ξενοφερμένο πρωθυπουργό. Πολιτικά δίστιχα, ένθουσιώδη ή σατυρικά καί ρυθμικά πολιτικά συνθήματα είναι κάτι πολύ συνηθισμένο στους σημερινούς καιρούς.

Ή είδηση καί τά νεώτερα μέσα ενημερώσεως

Στους νεώτερους χρόνους χάρη σέ τεχνικές προόδους φάνηκαν νέα μέσα ενημερώσεως κι έτσι άνέκυψαν νέες πηγές γιά τόν ιστορικό, ό τύπος, τά κινηματογραφικά επίκαιρα, οι δίσκοι, οι μαγνητοταινίες, οι τηλεοπτικές ταινίες, πού παρουσιάζουν τίς καθημερινές είδησεις καί τήν επικαιρότητα γενικότερα.

Παλαιότερος τρόπος διαβίβασης τών είδησεων ήταν τά όπτικά σήματα, καπνός τήν ήμέρα, λάμψη τής φωτιάς τή νύχτα. Γιά τό Βυζάντιο έχουμε άκριβή γνώση τών θέσεων — πάνω σέ βουνοκορφές — πού ήταν τοποθετημένες σκοπιές άκριβώς γιά τή μετά-

δοση αὐτῶν τῶν ὀπτικῶν σημάτων ἀπό τὰ σύνορα μέχρι τήν Κωνσταντινούπολη, ὥστε νά εἰδοποιεῖται ἀμέσως τό κέντρο γιά τήν εἰσβολή ἐχθρῶν.

Ἐπίσης ὁ ὀρθολογικός τρόπος χρησιμοποίησης τοῦ ἀλόγου μέ τούς ὀργανωμένους κρατικούς σταθμούς (relais), ὅπου οἱ ἐπίσημοι ταχυδρόμοι ἀλλάζαν τό κουρασμένο ἄλογο μέ ξεκούραστο γιά νά συνεχίσουν τό ταξίδι, συνέβαλαν στή γοργή μετάδοση τῆς εἴδησης. Τά παλαιά μεγάλα βασίλεια (Κίνα, Ἰνδίες, Αἴγυπτος, Περσία, Ρώμη), ἡ παπική Curia ἀπό τό ἸΔ' αἰῶνα καί ἡ ἀριστοκρατική Βενετία εἶχαν καλά ὀργανωμένη κρατική ὑπηρεσία. Καί στό Βυζάντιο λειτουργοῦσε ἀριστα ὀργανωμένη ὑπηρεσία τοῦ ὁξέου δρόμου καί στή μέση περίοδο ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου, στήν ἀρμοδιότητα τοῦ ὁποίου ὑπάγονταν οἱ δημόσιες συγκοινωνίες καί τό ταχυδρομεῖο, ἦταν ἕνας ἀπό τούς σπουδαιότερους κρατικούς λειτουργούς.

Στήν πρόοδο τῆς ταχυδρομικῆς ἐπικοινωνίας βοήθησε ἡ ἐμπορική ἀνάπτυξη καί ἡ ἀνάγκη συνεννόησης γιά τίς συναλλαγές. Εἰδικά στίς ἰταλικές ἐμπορικές πόλεις μέ τά μεγάλα οἰκονομικά συμφέροντα ὀργανώθηκε ὑπηρεσία μεταφορᾶς ἐπιστολῶν καί μετάδοσης εἰδήσεων γιά τήν εὐόδωση τῶν ἐμπορικῶν συμφερόντων τῶν ἐνδιαφερομένων, ἡ ὁποία βελτιώθηκε ἀκόμη περισσότερο τό ἸΔ' αἰῶνα μετά τήν ἐμφάνιση τῆς συναλλαγματικῆς ὡς μέσου ἐμπορικῆς συναλλαγῆς, γιατί ἡ διαπίστωση τῆς φερεγγυότητος τῶν συναλλασσομένων ἔγινε πιό ἀναγκαία. Ἐμποροὶ καί συντεχνίες ἄρχισαν νά δείχνουν ἐνδιαφέρον γιά τίς εἰδήσεις πού ἐπηρέαζαν τίς συναλλαγές· ἔτσι ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες ἔντυπες γνωστοποιήσεις (avvisi) — μνημονεύονται ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΖ' αἰῶνα — βασισμένες σέ ἰδιωτικές πληροφορίες καί ἀρχικά περιορισμένο στόχο τήν πληροφόρηση ἰδιωτῶν. Στό δεύτερο μισό τοῦ ΙΖ' αἰῶνα τυπώνονται στή Νυρεμβέργη σέ ἀκανόνιστα χρονικά διαστήματα, ἀνάλογα μέ τήν ἀφίξη ταχυδρομείου, οἱ Zeitungen*, γιά νά ἐξυπηρετήσουν ἐμπορικές ἀνάγκες καί σκοπούς. Οἱ εἰδήσεις γιά στρατιωτικά καί πολιτικά γεγονότα ἐνδιαφέρουν ὅλο κα μεγαλύτερο κύκλο ἰδιωτῶν.

* Ἐφημερίδες.

Οι έφημερίδες

Για πρώτη φορά εκδίδεται τό 1631 στή Γαλλία από τό γιατρό και βασιλικό ιστοριογράφο Théophraste Renaudot (1586-1653) έφημερίδα μέ τόν τίτλο Gazette de France, φύλλο έβδομαδιαίο. Καθημερινές έφημερίδες έχουμε στήν Άγγλία πρώτη φορά τό 1702 και στή Γαλλία τό 1771. Στή διάδοση του τύπου συνέβαλαν πολύ τά νέα τεχνικά μέσα τόσο κατά τήν εκτύπωση (άπό τά 1814 μπαίνουν σέ χρήση άτμοκίνητα πιεστήρια πού θά αντικατασταθοῦν άργότερα άπό τά ηλεκτροκίνητα, διαρκώς τελειοποιούμενα), όσο και κατά τή μετάδοση τῶν ειδήσεων. Ο σιδηρόδρομος μέ τήν άδιάκοπη κίνηση νύχτα μέρα, ό ηλεκτρικός τηλεγράφος (ή πρώτη χρήση σέ έφημερίδες χρονολογεΐται άπό τό 1845), ό ασύρματος, ή τηλεφωνική επικοινωνία σέ διεθνή κλίμακα και σήμερα τά Telex έχουν συντομεύσει διαδοχικά τό χρόνο, πού κατά τό προηγούμενο στάδιο ήταν αναγκαΐος για τή μετάδοση μιās ειδήσης. Η όργάνωση ειδησεογραφικῶν πρακτορείων, μέ παλαιότερο τό Havas (1835), ήταν άλλος ένας συντελεστής.

Η ακρίβεια, ή αλήθεια, ή πληρότητα και ή ταχεία μετάδοση τῶν ειδήσεων είναι τά ουσιώδη στοιχεΐα πού πρέπει νά χαρακτηρίζουν αυτά πού αναγράφει ή έφημερίδα, ή όποία αποκτᾶ μεγαλύτερο κύρος, όσο περισσότερο οι ειδήσεις της διακρίνονται γι' αυτές τίς ιδιότητες. Σήμερα μερικές έφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας έχουν μιᾶ τάση νά παρουσιάζουν όχι τά γεγονότα πού έγιναν, αλλά όπως κατά τή γνώμη τους έχουν πιθανότητα στό έγγύς μέλλον νά εξελιχθοῦν, όποτε βέβαια δέν πρόκειται περί ειδησεογραφίας αλλά περί μελλοντολογίας. Μερικές έφημερίδες έφθασαν σέ τέτοιες υπερβολές, ώστε αναμενόμενη εκβαση γεγονότος άνεγραψαν ως συμβάν, πού όμως διαψεύστηκε άπό τά πράγματα. Άπό τά πιό κτυπητά παραδείγματα είναι ή περιγραφή τῆς άφίξης στό αεροδρόμιο τῆς Νέας Υόρκης του αεροπλάνου τῶν Nungesser και Coli πού στό μεταξύ είχε χαθεΐ στόν Άτλαντικό. Στίς προεδρικές εκλογές τῶν Ήνωμένων Πολιτειῶν του 1948 ή Tri-

bune τοῦ Σικάγου πεπεισμένη γιὰ τὴ νίκη τοῦ ρεπουμπλικανικοῦ κόμματος, παρουσίασε στὸ φύλλο τῆς 3 Νοεμβρίου 1948 μὲ μεγάλα στοιχεῖα τὴν εἰδηση: Dewey (ὁ ὑποψήφιος τῶν ρεπουμπλικάνων) defeats Truman, ἐνῶ νικητὴς τῶν ἐκλογῶν ἀναδείχθηκε ὁ Harry Truman τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος.

Στις παλαιότερες ἐφημερίδες τὸ κύριο βάρος κρατοῦσαν οἱ πολιτικὲς εἰδήσεις. Ἡ ἀνάμιξη τῶν ἐφημερίδων στὴν πολιτικὴ χρονολογεῖται στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα, κατὰ τὴ διαμάχη μεταξύ Συντηρητικῶν (Tories) καὶ Φιλελεύθερων (Whigs). Κατὰ τὴ γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὀρισμένα φύλλα, ὅπως *L'ami du peuple* τοῦ Jean-Paul Marat, *Le vieux Cordelier* τοῦ Camille Desmoulins, ἄσκησαν σημαντικὴ ἐπιρροή στὴ διαμόρφωση τοῦ φρονήματος τῶν πολιτῶν. Ἡ ἀνάπτυξη καὶ οἰκονομικὴ ἄνοδος τῆς ἀστικῆς τάξης προσέγγισε εὐρύτερα στρώματα τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ συνέβαλε στὴν εὐρύτερη κυκλοφορία τῶν ἐφημερίδων. Ὁ Ναπολέοντας προσπάθησε νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὸν τύπο γιὰ νὰ ἐπηρεάσει τὴν κοινὴ γνώμη. Ἐτσι οἱ ἐφημερίδες ἀπόκτησαν πολιτικὸ χαρακτῆρα καὶ ξέφυγαν ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ τους σκοπὸ, τὴν ἀπλὴ ἀναγραφὴ εἰδήσεων.

Κύριο ἄρθρο καὶ σχόλια ἐκφράζουν τὴν πολιτικὴ γραμμὴ τοῦ ἐκδότη τῆς ἐφημερίδας, εὐθυγραμμισμένη συνήθως μὲ ὀρισμένο πολιτικὸ κόμμα. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ ἡμερησία φύλλα πού ἀκολουθοῦν ἀνεξάρτητῃ πολιτικὴ ὡς πρὸς τὰ συγκεκριμένα κόμματα ἀλλὰ πού ἐμπνέονται ἀπὸ μιὰ γενικότερη ἰδεολογικὴ τοποθέτηση. Π.χ. οἱ Times τοῦ Λονδίνου ἐμμένουν σὲ συντηρητικὴ ἰδεολογικὴ γραμμὴ, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἐπηρεάζεται ἡ ἀνεξαρτησία τῆς γνώμης τους σὲ πολλὰ θέματα. Στὴ γαλλικὴ Monde πάλι εἶναι προφανὴς ἡ φιλελεύθερη ἰδεολογικὴ τοποθέτηση, χωρὶς καμιὰ ἰδιαίτερη κομματικὴ σύνδεση.

[Ἡ διάδοση τῆς παιδείας καὶ ἡ καλλιέργεια τοῦ κοινοῦ ἔστρεψαν τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ σὲ θέματα πολιτιστικά. Ἡ δεύρυνση τῶν οἰκονομικῶν συναλλαγῶν καὶ ἡ ἀπήχηση τους στὴ δημόσια ζωὴ τοῦ τόπου καὶ στὸ διεθνὴ χῶρο, καθὼς καὶ στὴν ἀτομικὴ τῶν πολιτῶν κέντρισαν τὸ ἐνδιαφέρον ὅλο καὶ μεγαλύτερου ἀριθ-

μοῦ προσώπων τόσο μεταξύ τῶν οικονομικῶν κύκλων, ὅσο καί τοῦ μορφωμένου κοινοῦ.

Ἔτσι σήμερα οἱ ἐφημερίδες περιλαμβάνουν κύριο ἄρθρο, εἰδήσεις γιά τήν ἐξωτερική καί ἐσωτερική πολιτική, σχόλια πάνω στά γεγονότα τῆς ἐπικαιρότητας, τήν κίνηση τοῦ χρηματιστηρίου, οικονομικές σελίδες (στίς σοβαρότερες ἐφημερίδες δημοσιεύονται ἐπισκοπήσεις γιά τά οικονομικά προβλήματα ἀπό εἰδικούς ἐπιστήμονες) καί ἄλλες πού ἀναφέρονται στήν καλλιτεχνική ζωή τόσο μέ τή μορφή εἰδήσεων, ὅσο καί μέ τήν ἄσκηση κριτικῆς στά ἔργα πού παίζονται στό θέατρο, κινηματογράφο, λυρική σκηνή καί σέ μικρότερη ἔκταση στό τηλεοπτικά προγράμματα. Στῆλες εἶναι ἀφιερωμένες στίς ἐκθέσεις καί στά νέα βιβλία (στά τελευταῖα μέ αὐστηρή ἐπιλογή). Μερικές ξένες ἐφημερίδες (π.χ. οἱ ἀγγλικί Times καί ὁ γαλλικός Figaro) παρουσιάζουν περιοδική ἔκδοση εἰδικοῦ φιλολογικοῦ παραρτήματος.

Σήμερα οἱ κοινωνικές ἀγγελίες τείνουν νά περιοριστοῦν. Ἡ κοσμική στήλη, ἡ ὁποία παλαιότερα γιά ὀρισμένους κύκλους ἦταν τό θέλγητρο μερικῶν ἐφημερίδων, ὅπως τοῦ γαλλικοῦ Figaro ἢ τοῦ ἑλληνικοῦ Ἐλευθεροῦ Βήματος, τά τελευταῖα χρόνια ἄρχισε ἀλλοῦ νά περιορίζεται κι ἀλλοῦ νά καταργεῖται ἐντελῶς. Ἀντίθετα, πολλαπλασιάζονται οἱ συνεντεύξεις, συζητήσεις, ἔρευνες πάνω σέ φλέγοντα κοινωνικά προβλήματα (π.χ. γιά τήν προστασία τοῦ περιβάλλοντος, τό κυκλοφοριακό, τή νεότητα, τά ναρκωτικά, τή νομιμοποίηση τῆς ἀμβλωσης, τό βιασμό, τήν τύχη τῶν ἠλικιωμένων προσώπων καί ὅμοια), γραμμένες πολλές φορές μέ τή βοήθεια εἰδικῶν ἐπιστημόνων, διαφωτιστικές καί χρήσιμες γιά τό κοινό, στό ὁποῖο μεταφέρουν τίς νέες ἀπόψεις καί ιδέες. Ἀθλητικές στῆλες καί κατά διαστήματα εἰδικό ἀφιέρωμα στό αὐτοκίνητο (πληροφοριακό γιά νέα μοντέλα, ἀγῶνες, ὁδήγηση) δείχνουν τοῦς νέους προσανατολισμούς τῆς κοινωνίας.

Σέ ὅλες τίς χώρες ἡ ποιότητα τῶν ἐφημερίδων ποικίλλει. Ἄλλες προορίζονται γι' ἀνεπτυγμένο, καλλιεργημένο κοινό, κι ἄλλες γιά εὐρύτερα στρώματα. Στίς πρῶτες ἡ κυκλοφορία φθάνει σέ πολύ μικρότερο ἀριθμό φύλλων σέ σύγκριση μ' ἐκεῖνον τῶν λαϊκοτέρων. Ὑπάρχει καί μιᾶ ἐνδιάμεση κατηγορία πού τείνει νά ἱκανοποιήσει τίς ἀξιώσεις καί τοῦ ὑψηλῆς στάθμης ἀναγνωστι-

κοῦ κοινοῦ ἀλλά πού στρέφει τήν προσοχή της καί σέ γεγονότα χαριέστερα ἢ συγκλονιστικά, τά ὁποῖα παρουσιάζονται μέ πολλή ζωντάνια καί συνήθως πλούσια εἰκονογράφηση. Στήν τελευταία αὐτή κατηγορία ἀνήκουν γερμανικές καί ἰταλικές ἐφημερίδες. Ἀπό τίς διεθνοῦς κύρους σημερινές ἐφημερίδες μνημονεύω: Times, Guardian, Le Monde, Züricher Zeitung, Frankfurter Allgemeine, Die Welt, New York Times, Corriere della sera, Πράβντα, Ἰσβέστια. Ἡ ἐγκυρη Le Temps ἔπαψε νά ἐκδίδεται μετά τό δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Μιάν ἄλλη ὄψη τῆς πολιτικῆς ἐπικαιρότητας, τοῦ ἰδεολογικοῦ κλίματος καί τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης δίνουν τά σατυρικά φύλλα, ἀπό τά ὁποῖα παγκόσμια φήμη ἔχουν τό ἀγγλικό Punch, τό γαλλικό Canard enchainé καί τό γερμανικό Simplicissimus.

Ἡ πρώτη ἐφημερίδα στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα κυκλοφόρησε στήν Καλαμάτα τό 1821 μέ τίτλο *Ἑλληνική Σάλπιγξ*. Τήν ἐποχή τοῦ Καποδίστρια ἐκδίδονται ὁ *Φίλος τοῦ νόμου*, ὁ *Ἀπόλλων*. Στίς ἐλληνικές παροικίες τῆς διασποράς ἀπό τό τέλος τοῦ ΙΗ' αἰῶνα ἄρχισε ἡ ἐκδοση ἐφημερίδων, ὅπως στή Βιέννη ἀπό τό 1791 τῆς *Ἐφημερίδος* πού ἐπιμελοῦνται οἱ ἀδελφοί Μαρκίδες Πούλλιοι. Γιά τόν τύπο τῆς Ἐπανάστασης βλ. Αἰκατερίνης Κοουμαριανοῦ: Ὁ τύπος στόν ἀγώνα (1821-1827) τ. 1-3, Ἀθήνα 1971 καί γιά τόν ἐλληνικό τύπο γενικότερα Κ. Μάγερ: Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ τύπου τ. 1-3, Ἀθήνα 1957-1960.]

Ὁ τύπος εἶναι ἐξαιρετικά σημαντική πηγὴ ἀπό πολλές σκοπιές. Αὐτονόγητῃ εἶναι ἡ ἰδιαιτέρη προσοχή πού πρέπει ὁ ἱστορικός νά καταβάλλει ἐπεξεργαζόμενος τό ὕλικό τῶν ἐφημερίδων γιά ν' ἀποφύγει λάθη στήν παρουσίαση τῶν γεγονότων καί νά ἐκτιμήσει σωστά τόν ἀντίκτυπο στήν κοινὴ γνώμη κατὰ τὴ συναγωγὴ συμπερασμάτων. Πρέπει ἀκόμη νά μὴν ξεχνᾷ τήν κατὰ καιροῦς πολιτικὴ τοποθέτηση τῆς ἐφημερίδας καί ὡς ποιό σημεῖο μπορεῖ νά ἐπηρεάζεται ἀπὸ αὐτὴν ἡ εἰδησιογραφία καί ἡ ἀρθρογραφία της.

Γιά παράδειγμα φέρνω τόν ἐλληνικό τύπο κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, ὁ ὁποῖος, ἀνάλογα μέ τὴν πολιτικὴ μερίδα πού εὐνοοῦσε, παρουσίαζε καί τά γεγονότα. Τῆς ἐποχῆς τοῦ διχασμοῦ

καθώς και τῶν χρόνων τοῦ φανατικοῦ Βενιζελισμοῦ καί Ἐπιβενιζελισμοῦ οἱ ἐφημερίδες εἶναι ὁ καλύτερος καθρέφτης τῶν συγκινησιακῶν ροπῶν πού σκότιζαν τό νοῦ καί ὑποδαύλιζαν τά πάθη. Σημαντικό ὄλικό γιά τήν πρόοδο τῆς φιλελληνικῆς κίνησης στή Γαλλία προσφέρει ὁ γαλλικός τύπος, παρισινός καί ἐπαρχιακός τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων (Μασσαλίας, Τουλούζης, Λυών, Στρασβούργου κτλ.), στόν ὁποῖο δημοσιεύονταν εἰδήσεις γιά τήν ἐλληνική Ἐπανάσταση, συνήθως ἀκριβεῖς, κάποτε ὅμως καί ἀνακριβεῖς εἴτε σκόπιμα εἴτε ἀπό κακή ἐνημέρωση. Οἱ πληροφορίες γιά τίς φιλελληνικές ἐκδηλώσεις σέ κάθε πόλη, τή συχνότητα, τή ἐπιτυχία, τή συμμετοχή τοῦ Κοινοῦ ἐπιτρέπουν νά σχηματίσουμε ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιά τό ξεκίνημα, τό ριζώμα καί τήν ἀνθιση τοῦ γαλλικοῦ Φιλελληνισμοῦ.

Ὁ τύπος δέν κυκλοφορεῖ πάντοτε ὑπό καθεστῶς ἐλευθερίας. Κατά καιρούς καί κατά χῶρες ἐπιβάλλονται φραγμοί, μεγαλύτεροι ἢ μικρότεροι τῆς ἐλευθεροτυπίας καί ἡ λογοκρισία εἴτε σέ εἰρήνη εἴτε σέ πόλεμο δημιουργεῖ ἕνα ἀσφυκτικό κλοιό στήν ἔκφραση τῆς ἐλεύθερης γνώμης. Ἐτσι συχνά ὁ τύπος, ἰδίως στά δικτατορικά καθεστῶτα, οὔτε τό φρόνημα τοῦ λαοῦ ἐκφράζει οὔτε ὅλες τίς εἰδήσεις παρουσιάζει οὔτε ὅπως αὐτές πραγματικά ἔχουν. Καί ἂν καμιά φορά ξεφύγει ἀπό τίς κυβερνητικές ἐντολές ὑποβάλλεται σέ σοβαρές κυρώσεις. Ὅταν μιά χώρα βρίσκεται σέ ἐμπόλεμη κατάσταση, ὁ τύπος ὑπάγεται σέ κρατικό ἔλεγχο ὄχι μόνο ὡς πρός τό σχολιασμό τῶν εἰδήσεων ἀλλά καί στό τί θά ἀναγραφεῖ καί πῶς θά παρουσιαστεῖ. Στόν τελευταῖο παγκόσμιο πόλεμο τό Γερμανικό στρατιωτικό ἐπιτελεῖο καί κατά συνέπεια ὁ γερμανικός τύπος ἀπέκρυψαν σχεδόν ἕνα μήνα τήν ἐπανάσταση τῆς Βαρσοβίας τό 1944 καί τήν ἀνακοίνωσαν μόνο μετά τήν καταστολή της. Ὁ γερμανικός τύπος, σχολιάζοντας τήν ἀπόβαση τῶν Συμμάχων στή Νορμανδία (6 Ἰουνίου 1944) καί τήν ἀργή σχετικά στήν ἀρχή ἐπέκταση τοῦ προγεφυρώματος, ὑποστήριζε σύμφωνα μέ τίς ἐντολές πού εἶχε πάρει ἀπό τό Ὑπουργεῖο Προπαγάνδας ὅτι οἱ γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις περίμεναν νά συγκεντρωθοῦν περὶ σόσθεροι ἐχθροί γιά νά τούς πετάξουν ὅλους μαζί στή θάλασσα.

Ὅλα αὐτά πρέπει νά τά ἔχει στό νοῦ του ὁ ἱστορικός, ὅταν χρησιμοποιοεῖ τόν τύπο ὡς ἱστορική πηγή, ἰδίως γιά τά στρατιω-

τικοπολιτικά γεγονότα, γιατί η απόκρυψη ειδήσεων σέ άλλους τομείς δέ φαίνεται από τήν ἀρχή ἄν βοηθάει στήν προστασία τῶν κρατικῶν συμφερόντων, ὥστε νά διαταχθεῖ εὐθύς ἡ ἀποσιώπησή τους. Ἐκ τῶν ὑστέρων μπορεῖ διακριτικά νά μή δοθεῖ συνέχεια.

Ὁ ὑψηλότερης στάθμης τύπος εἶναι σπουδαῖο βοήθημα γιά ν' ἀποκτήσει ὁ ἱστορικός σαφή εἰκόνα τῶν πολιτικῶν ροπῶν τῆς ἐποχῆς καί νά συλλάβει τήν ἀπήχρησή τους στήν κοινή γνώμη. Καθρεφτίζει ἀκόμη τά γενικότερα διαφέροντα, εἴτε ὡς δέκτης εἴτε ὡς καθοδηγητής τοῦ Κοινοῦ, ὅπως δείχνουν ἄλλωστε οἱ στήλες πού χάνονται (π.χ. ἡ κοσμική στήλη· τό μυθιστόρημα σέ συνέχειες, ἀντίστοιχο μέ τό ὅλο ὕφος τῆς ἐφημερίδας, μέ λογοτεχνική ποιότητα στίς σοβαρές, περιπετειῶδες καί χωρίς ἀξιώσεις στίς λαϊκότερες) ἢ οἱ νέες πού δημιουργοῦνται, ὅπως π.χ. ὁδηγός τοῦ ἀγοραστή (χρησιμοποιεῖται μάλιστα ἡ ξενόγλωσση λέξη Marketing), ὁδηγός δίσκων, παρακολούθηση τοῦ ράλλυ αὐτοκινήτων, εἰσβολή τῶν ἀφηγήσεων σέ σκίτσα (comics) στά λαϊκότερα ἔντυπα, πληροφορίες καί ἄρθρα γιά ἐπιτεύγματα τῆς ἱατρικῆς, ἰδιαίτερα στήν προληπτική ἱατρική καί τή θεραπευτική ἀγωγή.

Οἱ ἀξιόλογες ἐφημερίδες διατηροῦν ἀρχεῖα, τά ὅποια ὁ μελετητής μπορεῖ νά συμβουλευθεῖ, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τίς πολιτικές ἀναλύσεις πού κατά καιρούς ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀνυπόγραφες. Ἄλλ' ἀπό τά ἀρχεῖα τῶν ἐφημερίδων φαίνεται, ποιοί ἦταν οἱ συντάκτες τῶν ἄρθρων ἢ τῶν ἐπισκοπήσεων, πολιτικῶν, στρατιωτικῶν, οἰκονομικῶν κι ἔτσι ὁ ἱστορικός πού θά τίς χρησιμοποιήσει δέν ἔχει ἕνα ἀνώνυμο γραπτό ἀλλά ἕνα ἐπώνυμο κείμενο.

Στή σύγχρονη Κίνα, γιά τήν ὁποία ἡ πληροφόρησή μας εἶναι πενιχρή, ἀφοῦ οἱ κρατικές ἀρχές φέρνουν στή δημοσιότητα μόνον ὅ,τι κρίνουν καί στήν ἔκταση πού κρίνουν σκόπιμο, ἕνα μέσο δημοσιότητας εἶναι καί οἱ λεγόμενες ἐφημερίδες τοίχου πού κι αὐτές ἔχουν ἐπίσημη προέλευση. Καλύπτουν τήν ἐξωτερική ἐπιφάνεια οἰκοδομημάτων καί ἔχουν προορισμό τήν πληροφόρηση τοῦ Κοινοῦ γιά σπουδαῖο ἐπίκαιρο θέμα. Στούς ταραγμένους καιρούς τῆς λεγόμενης πολιτιστικῆς ἐπανάστασης, οἱ ἐφημερίδες τοῦ τοίχου ἦταν τό πῶς αὐθεντικό μέσο πληροφόρησης τοῦ Κοινοῦ καί συνάμα τῶν ξένων διπλωματῶν, ἀνταποκριτῶν.

Κατά καιρούς και κατά χώρες κυκλοφορούν διάφορα έντυπα (ήμερήσια, εβδομαδιαία ή σε ακανόνιστα χρονικά διαστήματα) που χαρακτηρίζονται ως «κίτρινος τύπος». Ο όρος αυτός δηλώνει τις εφημερίδες εκείνες που δεν επιδιώκουν την ορθή πληροφόρηση της κοινής γνώμης, αλλά ζητούν να εκμεταλλευθούν πολιτικές, προσωπικές, οικονομικές, κοινωνικές καταστάσεις και άλλοτε να προκαλέσουν φανατισμούς και έξαψη των πολιτικών παθών, άλλοτε πάλι να σπιλώσουν εξέχουσες προσωπικότητες, παίρνοντας αφορμή συνήθως από συμβάντα της προσωπικής και οικογενειακής τους ζωής. Στην πρώτη περίπτωση πέφτει τό βάρος στην έξαψη του πολιτικού πάθους και την ένδεχόμενη ενίσχυση του κόμματος που τό έντυπο υποστηρίζει. Τέτοια φαινόμενα παρατηρήθηκαν στην Ελλάδα σε περιόδους πολιτικών παθών, όπως ήταν ή εποχή του διχασμού και ή μεγάλη διαμάχη βενιζελικών-αντιβενιζελικών, μέ τελευταίο ξέσπασμα την περίοδο που ακολούθησε τό επαναστατικό κίνημα του 1935.

Ο όρος «κίτρινος τύπος» οφείλεται στο γεγονός ότι κάτω από την εξαλλη αυτή πολιτική πολλές φορές κρύβεται ή αφειδώλετη παροχή στην εφημερίδα ανταλλαγμάτων, βασικά χρήματος, που στην πιά έντυπωσιακή του μορφή είναι τό χρυσάφι. "Έτσι τό κίτρινο χρώμα του χρυσού έδωκε την ονομασία «Κίτρινος τύπος». Παράλληλο φαινόμενο άπαντᾶ και σε άλλον κοινωνικό τομέα: στο εργατικό κίνημα, όπου επίσης είχαμε τά λεγόμενα «κίτρινα σωματεία». Την εποχή που τό εργατικό κίνημα ήταν στά πρώτα του βήματα και ή εργατική τάξη δεν είχε συνείδηση της δύναμής της, οι συνθήκες δουλειᾶς ήταν σκληρές, σχεδόν άπάνθρωπες, οι βιομηχανίες των μεγάλων χωρών θέλησαν να φέρουν εμπόδια στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, ιδρύοντας σωματεία που χρηματοδοτούσαν οι ίδιες και μ' αυτό τον τρόπο προσαθούσαν να δημιουργήσουν ένα πειθήνιο στους εργοδότες όργανο. Αυτά τά σωματεία ονομάστηκαν από τους αντιπάλους «κίτρινα σωματεία».

Νεώτερα óπτικά και áκουστικά μέσα éνημέρωσης. 'Η χρησιμοποίησή τους óς ιστορικών πηγών.

Ό ιστορικός τής σύγχρονης έποχής έχει στή διάθεσή του για πρώτη φορά άυθεντικό ύλικό για τά πολιτικά και πολεμικά γεγονότα τήν ώρα πού συμβαίνουν χάρη στά κινηματογραφικά έπίκαιρα και κατά τίς τελευταίες δεκαετίες και στά μαγνητοσκοπημένα τηλεοπτικά προγράμματα. Οί ταινίες έπικαίρων είτε όφείλονται στόν κινηματογράφο είτε στήν τηλεόραση μέ τή συγκλονιστική άμεσότητα πού παρουσιάζουν καθιστούν έγγύτερη τήν έπικοινωνία τοῦ ιστορικού μέ τήν πραγματικότητα, όταν μάλιστα πρόκειται για κοσμοϊστορικά γεγονότα σάν αυτά πού γνώρισε ή έποχή μας, μέ δύο παγκόσμιους πολέμους, έπαναστάσεις και ταραχές σ' όλη σχεδόν τήν οίκουμένη, άνοδο και συντριβή τοῦ φασισμού και έθνικοσοσιαλισμοῦ στήν Εὐρώπη, άποτίναξη τής άποικιοκρατίας κτλ. 'Αλλά τά έπίκαιρα και ιδιαίτερα τών πολεμικών περιόδων, έκτός άπό τόν άποσπασματικό τους χαρακτήρα, είναι φυσικό νά παρουσιάζουν τήν καλύτερη όψη εκείνου πού τά άποτύπωσε και τή χειρότερη τοῦ αντίπαλου έπομένως, κατά τή χρησιμοποίησή τους πρέπει νά λαμβάνεται υπόψη τό ύποκειμενικό στοιχείο και ή τυχόν μονομέρεια τής έξεικόνισης.

Χάρη στήν τεχνική τής μαγνητοφώνησης άποτυπώνονται σέ δίσκους και μαγνητοταινίες οί λόγοι έπίσημων προσώπων, οί άγορεύσεις στή βουλή ή σέ διεθνείς διασκέψεις και γενικά έπίσημες συνομιλίες. 'Αλλά, όπως είναι γνωστό, οί μαγνητοταινίες έχουν τό μειονέκτημα νά μπορούν εύκολα νά ύποστοῦν άλλοιώσεις είτε μέ τήν περικοπή λέξεων και φράσεων είτε μέ τή συγκόλληση τμημάτων, όπότε τό άρχικό κείμενο δυνατόν νά άλλοιωθεῖ τελείως. Γι' αυτό τό περιεχόμενο τών μαγνητοταινιών πρέπει νά έλέγχεται μέ άλλες σύγχρονες άσφαλείς πηγές.

Βιβλιογραφία

Ἡ βιβλιογραφία πού ἀκολουθεῖ περιορίζεται σέ μερικά καιρία ἔργα.

Στά παλαιότερα, κλασικά στό εἶδος τους συγγράμματα τῆς θετικιστικῆς Σχολῆς προέχει ἡ παροχή ὁδηγιῶν γιά τήν ἀναζήτηση τῶν πηγῶν καί τήν ἱστορική μέθοδο.

J. G. D r o y s e n: Historik, Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte, 1η ἔκδ. 1858, 3η ἔκδ./ἀνατύπωση München 1958.

E. B e r n h e i m: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, 1η ἔκδ. 1889, 6η ἔκδ. Leipzig 1914, μέ φιλοσοφική ἐπέκταση, ὅπως τονίζεται καί στόν τίτλο.

Γενεές ἐπιστημόνων διδάχτηκαν τήν ἐρευνητική μέθοδο ἀπό τό ἐγχειρίδιο C. V. L a n g l o i s - C. S e i g n o b o s: Introduction aux études historiques, Paris 1897, ἐξελληνισμένο ἀπό τόν ἀκάματο Σπ. Λάμπρο: Εἰσαγωγή εἰς τάς ἱστορικές μελέτας, Ἀθήναι 1902.

W. B a u e r: Einführung in das Studium der Geschichte, 2η ἔκδ. Tübingen 1928, καί ἀνατύπωση Frankfurt 1961.

Ἀντίθετα, σέ πολλά νεώτερα ἔργα τό κέντρο τοῦ βάρους πέφτει στά προβλήματα τῆς ἱστορικῆς γνώσης (ἔκταση καί ἀσφάλεια) καί μεθόδου.

N. Βλάχος: Θεωρητικά καί μεθοδολογικά προβλήματα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, Ἀθήναι 1925.

R. A r o n: Introduction à la philosophie de l'histoire. Essai sur les limites de l'objectivité historique, Paris 1948.

M. B l o c h: Apologie pour l'histoire ou métier d'historien, Paris 1949.

G. R e n i e r: History, its Purpose and Method, London 1950.

H. I. M a r r o u: De la connaissance historique, Paris 1954, 6η ἀναθεωρημένη ἔκδοση, Paris 1974.

W. E c k e r m a n n: Einführung in das Studium der Geschichte, Berlin 1969.

P. V e y n e: Comment on écrit l'histoire, Essai d'épistémologie, Paris 1971.

Υπό τή διεύθυνση τοῦ Ch. S a m a r a n ἔχει ἐκδοθεῖ στή σειρά Encyclopédie de la Pleiade μέ τόν τίτλο L'Histoire et ses méthodes, Paris 1961 ὀγκώδης τόμος, ἀφιερωμένος στήν ἐπιστήμη τῆς Ἱστορίας καί γραμμένος ἀπό ομάδα ἐιδικῶν. Ἐκτός ἀπό τήν κατατοπιστική εἰσαγωγή καί τά κεφάλαια γιά τούς παλαιούς, ἀναγνωρισμένους βοηθητικούς κλάδους, καταχωρισμένους στή γενική ὑποδιαίρεση «Μεθοδική ἀναζήτηση τῶν μαρτυριῶν», ἔχουν προσθεθεῖ κεφάλαια σχετικά μέ νεώτερους προσανατολισμούς τῆς ἔρευνας στήν ἀναζήτηση μαρτυριῶν, ὅπως σύγχρονα τεχνικά μέσα ὀπτικο-ἀκουστικά, γλωσσολογία, μελέτη οἰκονομιῶν καί κοινωνιῶν, δημογραφία, στατιστική, ἱστορία τῶν ἰδεῶν. Ἰδιαίτερη ἔμφαση δίνεται στά τεχνικά θέματα τῆς διατήρησης καί παρουσίας τῶν μαρτυριῶν, τά ὅποια ἐξετάζονται στά κεφάλαια γιά τήν προστασία τῶν μνημείων, ἀρχαιολογικῶν χώρων καί ἀνασκαφῶν, τήν ὀργάνωση τῶν μουσείων καί ἔκθεση τῶν ἀντικειμένων, τήν ὀργάνωση βιβλιοθηκῶν καί ἀρχείων καί συντήρηση βιβλίων, ἐγγράφων καί τοῦ εὐαίσθητου ὑλικοῦ τῶν ταινιῶν, τήν κατάρτιση ταινιοθηκῶν, δισκοθηκῶν, ἀρχείων φωτογραφιῶν.

Στίς βοηθητικές ἐπιστήμες ἀναφέρεται καί τό βιβλίο τοῦ R. D e l o r t: Introduction aux sciences auxiliaires de l'histoire, Paris 1969.

Στίς μεγάλες χώρες ὑπάρχουν εὐσύνοπτοι ὀδηγοί γιά τόν κατατοπισμό τῶν σπουδαστῶν. Ἀξιόλογη εἶναι ἡ ἀκόλουθη γαλλική σειρά, στήν ὅποια παρέχονται μεθοδολογικές ὀδηγίες καί προπάντων βασική βιβλιογραφική ἐνημέρωση. Ἡ βιβλιογραφία ἔχει καταταχτεῖ μεθοδικά κατά χώρες, ἐποχές, κοινωνικές καί πολιτιστικές ἐκδηλώσεις (π.χ. οἰκονομία, ἐκκλησιαστική ἱστορία, τέχνη, ἱστορία ἰδεῶν) καί ἐπιμέρους προβλήματα, π.χ. συσχέτιση θρησκευτικοῦ καί οἰκονομικοῦ βίου, δημογραφικά προβλήματα κτλ.

P. P e t i t: Guide de l'étudiant en histoire ancienne, Paris.

M. P a c a u t: Guide de l'étudiant en histoire médiévale, Paris.

P. G u i r a l - R. P i l l o r g e t - M. A g u l h o n: Guide de l'étudiant en histoire moderne et contemporaine, Paris 1971.

G. K i t s o n K l a r k: Guide for research students on historical subjects, Cambridge 1958.

Εύρετήριο προσώπων

- Ἐδριανός 59
Aetheria μοναχή 41
Αἰσχίνης 85
Ἄλέξανδρος βασιλιάς τῆς Μακεδονίας 44, 57, 58, 63
Ἄλέξιος Α΄ Κομνηνός 74, 76
Alfieri D. 99
Ἄμμιανός Μαρκελλίνος 92
Ἄνδοκίδης 85
Ἄννα Κομνηνή 92
Ἄντωνιος 86
Ἄριστοφάνης 103
Ἄριστοτέλης 68
Ἀρκάδιος αὐτοκράτορας 43
Ἀθανασιάδης T. 104
Αὐγουστίνος 5
Αὐγουστος 14, 15, 64
Aulard A. 95
Balzac H. de 15, 85, 102
Barbusse H. 104, 105
Barras P. 98
Βασίλειος ὕπατος 35
Bellini G. 89
Benesch Ed. 75
Βενέζης Ἡλ. 104
Bertrandon de la Brocquière 41
Bismarck O. v. 75, 96, 98
Bloch M. 12
Bossuet J.-B. 6
Brüning H. 99
Buchanan G. 98
Bülow B. v. 98
Canaletto 89
Casanova G. 99
Celine 105
Cellini B. 97
Chamberlain H. St. 30, 31
Champollion J. Fr. 52
Charlotte - Elisabeth πριγκίπισσα Παλατινάτου 84
Chateaubriand 87, 88, 99
Churchill W. 44, 99
Ciano G. 99
Compte A. 5
Conquet A. 99
Courier P.-L. 87
Δαφνής Γρ. 105
David L. ζωγράφος 15
Δημοσθένης 85
Desmoulins C. 112
Dewey Th. 112
Διοκλητιανός 16, 17, 43, 64
Δίων Κάσσιος 91
Dorgelès R. 104

- Δραγούμης Ν. 100
 Δράμαλης πασάς 37

 Einstein Al. 105
 Eisenhower D. 99
 Engels Fr. 5, 85, 87
 Εύριπίδης 7

 Febvre L. 12
 Φερδινάνδος Ε' βασιλιάς τῆς
   'Ισπανίας 93
 Flaubert G. 85
 Froissart J. 93

 Γάϊος 68
 Gaulle Ch. de 96, 99
 Gaxotte P. 95
 Γεώργιος Παχυμέρης 92
 Γεώργιος Πισίδης 103
 Γερμανός ἐπίσκοπος Παλαιῶν
   Πατρῶν 100
 Gibbon Ed. 12, 13
 Γκόγκολ Ν. 102
 Glotz G. 45
 Gobineau J. A. 30, 31
 Goethe W. 85
 Γουλιέλμος Α' αὐτοκράτορας
   75
 Γρηγόριος ΙΓ' πάπας 36, 73
 Guicciardini Fr. 93, 97
 Gurvitch G. 27

 Hamourabi (Χαμουραμπί) 54
 Hegel G. W. Fr. 5, 28
 Hemingway E. 104
 Hindenburg P. v. 99

 Hitler A. 31, 72, 75, 99, 100
 'Ηράκλειος αὐτοκράτορας 16,
   25, 60, 103
 'Ηρόδοτος 10, 11, 62, 90,
   91, 104
 'Ηρώνδας 68

 'Ιγνάτιος ἀπὸ τὸ Σμολένσκ 41
 'Ιμπν Καλντουίν 5
 'Ιμπν Μπατούτα 41
 'Ιωάννης ς' Καντακουζηνός
   αὐτοκράτορας 97
 'Ιωάννης Α' Τζιμισκής αὐτο-
   κράτορας 71
 'Ιουστινιανός Α' 11, 35, 43,
   58, 89, 92
 'Ιουστινιανός Β' αὐτοκράτο-
   ρας 60
 'Ισοκράτης 85

 Joffre J.-J.C. 98
 Joinville J. de 93

 Καίσαρ 'Ιούλιος 14, 36, 58,
   97
 Καποδίστριας 'Ιω. 80
 Καρακάλλας 69
 Κάρολος Η' βασιλιάς τῆς Γαλ-
   λίας 93
 Κασσομούλης Ν. 100
 Κικέρων 7, 84, 86
 Κολοκοτρώνης Θ. 100
 Κολόμβος Χρ. 14, 43
 Κωνσταντῖνος Α' αὐτοκρά-

- τορας 16, 43, 57, 60, 74,
 90
 Κωνσταντίνος Ε' αυτοκράτο-
 ρας 16
 Κωνσταντίνος Ζ' αυτοκράτο-
 ρας 73
 Κοραής 'Αδ. 85, 88

 Λάμπρος Σπ. 25
 Las Cases E. 99
 Lebon G. 23
 Λέων Γ' αυτοκράτορας 16,
 59
 Λέων Δ' αυτοκράτορας 59
 Λέων ΣΤ' αυτοκράτορας 54,
 101
 Λιβάνιος 86
 Λικίνιος 43
 Λιουτπράνδος επίσκοπος 78
 Λουδοβίκος ΙΑ' βασιλιάς τῆς
 Γαλλίας 93
 Λουδοβίκος ΙΔ' βασιλιάς τῆς
 Γαλλίας 84, 98
 Λουδοβίκος ΙΕ' βασιλιάς τῆς
 Γαλλίας 84
 Λουδοβίκος - Φίλιππος βα-
 σιλιάς τῆς Γαλλίας 61
 Λούθηρος 43, 87, 105
 Ludendorff E. v. 99
 Λυκοῦργος ρήτορας 85
 Λυσίας 85

 Mabillon J. 76
 Machiavelli N. 93
 Μακρυγιάννης Γ. 100
 Malraux A. 104

 Marat J. P. 112
 Μαρία - 'Αντουανέττα βασι-
 λισσα 85
 Μαρία - Θηρεσία αυτοκρά-
 τειρα 85
 Μαρκίδες Πούλλιοι 114
 Marx K. 27, 85, 87
 Mathiez A. 95
 Max πρίγκηπας τῆς Βάδης
 99
 Μαζαράκης 'Αλ. 100
 Μαζαρίνος 98, 109
 Μελισσηνός Μακάριος 52
 Μένανδρος 68
 Mercy d'Argenteau Fr. 85
 Μεταξᾶς 'Ιω. 100
 Μιχαήλ 'Αγγελος 15
 Μιχαήλ 'Ατταλειάτης 92
 Μιχαήλ Ψελλός 92, 97
 Michelet J. 95
 Μιλτιάδης 89
 Μωάμεθ 34
 Montesquieu Ch. 28
 Montgomery B. στρατάρχης
 44
 Μυριβήλης Στρ. 104

 Νάκου Λιλίκα 105
 Ναπολέοντας 14, 29, 34, 44,
 99, 112
 Νέρων 64
 Νικηφόρος Β' Φωκᾶς αυτο-
 κράτορας 78
 Νικηφόρος Γρηγοῶς 92
 Νικήτας Χωνιάτης 7, 92
 Ντοστογιέφσκι Φ. 102

- 'Ονώριος αὐτοκράτορας 43
 'Οθων Α' αὐτοκράτορας 78
 Otto von Freising 93

 Πάγκαλος Θ. 100
 Paléologue M. 98
 Papen Fr. v. 99
 Papenbroeck D. v. 76
 Παρασκευόπουλος Λ. 100
 Παστερνάκ Μπ. 104
 Pétain Ph. 99
 Φειδίας 89
 Φίλιππος Β' βασιλιάς τῆς
     Μακεδονίας 57, 58
 Φωτάκος 100
 Φώτιος πατριάρχης 101
 Πλάτων 105
 Πλούταρχος 91
 Poincaré R. 98
 Πολύβιος 11, 91
 Προκόπιος ἱστορικός 11, 92
 Proust M. 98
 Πτωχοπρόδρομος 103
 Πτολεμαῖος γεωγράφος 41

 Ραγκαβής 'Αλ. Ρίζος 100
 Ranke L. v. 12
 Ραφαήλ 15
 Ratzel Fr. 30
 Ρήγας Φεραῖος 80
 Remarque Er. M. 104
 Rémusat Claire 98
 Renaudot Th. 111
 Retz P. de Gondι καρδι-
     νάλιος 98
 Robert Jeanne 47

 Robert L. 47
 Robert de Clari 93
 Ροβέρτος κόμης Φλάνδρας 74
 Ροβεσπιέρος 34
 Roland Manon 98
 Roland Romain 105

 Sainte Beuve Ch. A. 85
 Saint-Simon Cl. H. 27
 Saint Simon L. 98
 Schiltberger J. 41
 Seeck O. v. 32
 Sevigné Μαρία de 85
 Sieyès ἀββάς 87
 Σωκράτης 97, 105
 Σολόχωφ Μ. 104
 Σόλων 54
 Σοφοκλής 68
 Sorokin P. 27
 Σουρῆς Γ. 104
 Speer A. 99
 Σπηλιάδης Ν. 100
 Spengler O. 5
 Στάλιν 75, 105
 Stendhal 80, 85
 Στράβων 41

 Taine H. 28
 Τάκιτος 92
 Talleyrand Ch.-M. 15, 98
 Τερτσέτης Γ. 100
 Θεμιστιος 86
 Θεοδώρα αὐτοκράτειρα 89
 Θεοδόσιος Α' αὐτοκράτορας
     43
 Θεοφάνης 91

- Thibaudeau A. 98
 Thiers A. 95
 Θουκυδίδης 11, 90, 91, 92,
 104
 Τολστόϊ Λ. 103
 Τουχατσέφσκι Μ. 75
 Toynbee A. 5
 Τρότσκι Λ. 99
 Truman H. 112
 Τζίλας Μ. 105
- Valla L. 74
 Vico C. 5
 Villani αδελφοί Giovanni και
- Matteo 93
 Villehardouin G. de 93
 Voltaire 85
- Weber M. 27
- Ξενοφών 91, 96, 97, 105
- Υπερείδης 85
- Ζαβιτσιάνος 100
 Zola É. 102
 Ζορμπάς Ν. 100
 Ζούκωφ Β. 99

Περιεχόμενα

	Σελ.
Είσαγωγή	5
Τί είναι Ίστορία. Τό ιστορικό γεγονός	7
Ίστορικό γεγονός και αιτιότητα	12
Ή σημασία τῆς προσωπικότητας	17
Ήθνος, κράτος, λαός, ὄχλος, κοινωνική τάξη	18
Ή φύση καί τό κλίμα	27
Φυλετική ἀνθρωπολογία	30
Χρονολογία	32
Ίστορική γεωγραφία	37
Κατανομή τῆς ιστορικής ὕλης καί διαίρεση τῆς ιστορίας σέ χρονικές περιόδους	41
Παγκόσμιες ιστορίες καί βιβλιογραφική ἐνημέρωση	45
Πηγές τῆς Ίστορίας. Γενικά	50
Άμεσες καί ἔμμεσες πηγές	53
Οἱ ἐπιμέρους κατηγορίες τῶν ἄμεσων πηγῶν. Νομοθεσία	54
Διεθνεῖς συμβάσεις	54
Πρακτικά τῶν κρατικῶν συλλογικῶν ὀργάνων	55
Νομίσματα	56
Σφραγίδες	61
Ήπιγραφές	63
Πάπυροι	67
Ήγγραφα	69
Ή γνησιότητα τῶν ἐγγράφων	74
Οἱ σπουδαιότερες κατηγορίες ἐπισήμων ἐγγράφων	77

	Σελ.
Ἄρχεϊα· διαφύλαξη τῶν ἐγγράφων· ὀργάνωση εἰδικῶν ὑπηρεσιῶν	81
Ἀλληλογραφία	83
Πολιτικά κείμενα	
Πολιτικοὶ λόγοι	85
Πολιτικά φυλλάδια - Λιβελλογραφήματα	86
Μνημεῖα, ἔργα τέχνης καὶ λοιπὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικό	87
Ἱστοριογραφία	89
Ἀπομνημονεύματα	96
Ἄγιογραφικά κείμενα	100
Λογοτεχνικά ἔργα	102
Προφορικές πηγές	104
Προφορική ἐκθεση	104
Μῦθοι, θρύλοι, ἱστορικά δημοτικά τραγούδια, φῆμες, ἀνέκδοτα, σατυρικά στιχουργήματα	106
Ἡ εἴδηση καὶ τὰ νεώτερα μέσα ἐνημέρωσης	109
Οἱ ἐφημερίδες	111
Νεώτερα ὀπτικά καὶ ἀκουστικά μέσα ἐνημέρωσης. Ἡ χρησιμοποίησή τους ὡς ἱστορικῶν πηγῶν	118
Βιβλιογραφία	119
Εὐρετήριο προσώπων	121

Οἱ παράγραφοι ἢ τμήματα παραγράφων, πού ἔχουν τεθεῖ μέσα σέ ἀγκύλες, δέν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ὑποχρεωτικῆς διδασκαλίας οὔτε περιλαμβάνονται στήν ἐξεταστέα ὕλη· διατηρήθηκαν ὅμως καὶ τὰ τμήματα αὐτά στήν παρούσα ἔκδοση ἀπό σεβασμὸ πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ ἀριστεία τοῦ συγγράματος.

024000019687

ΕΚΔΟΣΗ Α' 1978 (X) ΑΝΤΙΤΥΠΑ 65.000 ΣΥΜΒΑΣΗ 3097/29-9-78

Έκτύπωση: Α. Γιαννόπουλος - Βιβλιοδεσία: Δ. Βασιλάκου Κ. Σία Ο.Ε.